

Personhistorisk

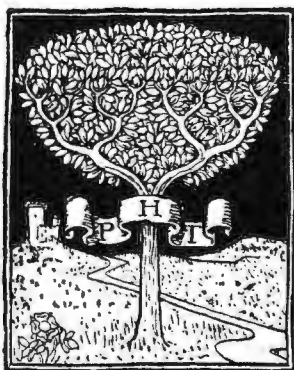
TIDSKRIFT

2002:2

Årgång 98

Personhistorisk tidskrift

Redaktör
Olof Hägerstrand

Utgiven av Personhistoriska samfundet
2002:2

Personhistorisk tidskrift

utges av Personhistoriska samfundet genom tidskriftens redaktör,
fil. dr Olof Hägerstrand, Fasanvägen 4, 775 95 Krylbo.

Medlemsavgiften i samfundet är 180 kr/år och betalas
via inbetalningskort (postgironummer 25 38-7), vilket kommer medlemmarna
till handa i början av utgivningsåret.

Ansvarig för medlemsregister och distribution är sekreteraren,
arkivarie Lena Ånimmer, Riksarkivet, Box 12541, 102 29 Stockholm.

Äldre nummer av Personhistorisk tidskrift kan beställas från
SVAR, bokförsäljningen, Box 160, 880 40 Ramsele.

Redaktionsutskott: fil. dr Björn Asker, fil. lic. Lars Rumar (samfundets ordförande),
arkivarie Lena Ånimmer samt redaktören.

Referensgrupp: Prof. Tore Frängsmyr (Uppsala universitet), forhänvarende landsarkivar,
mag. art. Grethe Ilsøe (Köpenhamn), fil. dr Åsa Karlsson (Uppsala universitet),
prof. Bo Lindberg (Stockholms universitet), generaldirektören för Finlands riksarkiv,
fil. dr Kari Tarkiainen (Helsingfors), fil. dr Gunnar Åselius (Försvarshögskolan, Stockholm).

Personhistorisk tidskrift utges med stöd av
Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet (HSFR)
och Kungl. Patriotiska Sällskapet.

Grafisk form: Maria Balke
Tryck: Elanders Gotab

Manus till PHT skall vara skrivna på dator. De skall sändas till redaktören både på diskett och i utskrift
(2 ex.) med dubbelt radavstånd och minst 2 cm marginal. Ange ordbehandlingsprogram och filnamn.

Fotnoter placeras efter den tryckta texten i tidskriften. Namn på böcker, tidningar och tidskrifter
skall kursiveras i texten varje gång de förekommer. Namn på essäer, tryckta uppsatser, noveller, dikter
etc. omgärdas av citattecken. Använd kursiv stil om något skall ges särskild emfas eller relief i texten.

Bifoga gärna lämpliga bilder eller förslag till illustrationer. Därutöver gärna några rader till vår spalt
”Bland medarbetarna”.

Honorar för medverkan i PHT utbetalas inte. Däremot erhåller författare till artiklar kostnadsfritt tio
ex. av det nummer där deras bidrag publiceras. Recensenter erhåller på motsvarande sätt tre ex.

PHT publicerar i huvudsak material med historisk eller biografisk inriktning. I fråga om texter av
renodlat släkthistorisk eller genealogisk karaktär hänvisas till publikationer med särskild täckning av just
dessa forskningsområden.

Innehåll

Artiklar

<i>Birger Stolpe</i>	Gustaf Magnus Schwartz.	133
<i>Michael Wirth</i>	Alfred Jensen.	177
<i>Rune Bokholm</i>	Förlag och debatt: Om Jenny Bergqvist Hansson.	190
<i>Tom Petersson</i>	August Kullberg.	206

Recensioner

<i>Jöran Mjöberg</i>	Kvinnoöden i vikingatid.	216
<i>Gunnar von Proschwitz</i>	Carl Gustaf Tessin i Paris.	217
<i>Karin Sennelfelt</i>	Den politiska sjukan.	219
<i>Britta Bengtsson</i>	1751 års män.	221
<i>Mikael Alm</i>	Kungsord i elfte timmen.	223
<i>Henrik Höjer</i>	Svenska siffror.	225
<i>Bengt Sjöberg</i>	Prästsläkten André.	228
<i>Bengt Sjöberg</i>	Rötter i Anundsjö.	230
<i>Magnus Rodell</i>	Att gjuta en nation.	231
<i>Inger Rudberg</i>	Söta Louise och ollonfläsk.	233
<i>Irene Andersson</i>	Kvinnor mot krig.	235
<i>Sven Fritz</i>	Olof Burenstam.	238

Bland medarbetarna	240
---------------------------	-----

Personregister	241
-----------------------	-----

**Meddelande angående Personhistoriska
samfundets årsmöte 2002** 251

**Ordföranden Lars Rumars kommentarer angående
Samfundets nya stadga** 252

Personhistoriska samfundets nya stadga 254

Gustaf Magnus Schwartz

Hans liv till 1840

BIRGER STOLPE

Den artikel som här publiceras följer Gustaf Magnus Schwartz liv fram till år 1840. Birger Stolpe bedrev under många år egna forskningar och planerade en dubbelbiografi över Gustaf Magnus Schwartz och hans livsledsagarinna författarinnan Marie Sophie Schwartz, men av den tänkta boken förelåg vid författarens död 1984 bara det här tryckta avsnittet i färdigredigerat skick. Inför utgivningen har jag granskat manuskriptet, bearbetat notavdelningen och satt in mellanrubriker.

Hans Hanner

Biografi saknas ...

Gustaf Magnus Schwartz kan knappast sägas tidigare ha fått någon sammanhängande levnadsbeskrivning.¹

Som O. Holmqvist skriver var Schwartz en "mycket omtvistad" personlighet – det går i själva verket knappt längre att göra sig en föreställning om hur lidelserna svallade omkring den lille finländaren under nästan hela första hälften av 1800-talet, och på sina håll långt därefter, särskilt

i Stockholm, där han hade sin fasta stad. Han var som Holmqvist säger ett geni som krossades, en stridsman som tvangs kapitulera.

Samme författare betonar med rätta att det huvudsakligen är skuggsidorna av Schwartz liv som blivit bevarade. Man känner honom främst genom hans motståndare och belackare. Och även om en författare som den redlige Pontus Henriques² med framgång vinnlägger sig om en lidelsefri syn, är hans framställning dock självfallet präglad av att den enbart avser en del av Schwartz verksamhet, och det en del som för denne själv var problematisk och rentav motbjudande.

Härtill kommer att kvarlevorna efter Schwartz har decimerats på ett sätt som inte bara berott på en olycklig slump. De otryckta självbiografiska anteckningar som Henriques citerar är olyckligtvis anmärkningsvärt nog försvunna, och det råder även i övrigt en påfallande brist på schwartziana.

Som ett exempel må nämnas, att en viss teknologisk årsberättelse av Schwartz hand, daterad den 31 mars 1821 och ställd till Kungl. Vetenskapsakademien, enligt detta samfunds egna protokoll blivit särskilt tryckt, men likafullt icke kunnat påträffas i något av rikets bibliotek, akademiens eget inberäknat.³

Också livsledsagerskan Marie Sophie Schwartz förstörde enligt en familjetradition, som inte kan betvivlas, strax efter mannens död värdefullt material och fortsatte sedan till sin död att censurera och frisera sanningen om hans liv såväl som sitt eget. Sentida efterkommande, särskilt en akademiskt skolad namne, har pietetsfullt fortsatt hennes verk och bränt oersättliga dokument, ja, klippt bort bitar av efterlämnade brev och anteckningar, och flera har på andra sätt motarbetat en objektiv Schwartz-forskning. En brand i ett möbelmagasin på senare år skall ytterligare ha förintat en del schwartziana.

Gustaf Magnus Schwartz föräldrar

Gustaf Magnus Schwartz var född 1783 i Helsingfors som enda barnet i sin faders andra gifte. Fadern var rådmannen, sjömanshusdirektören och handelsmannen Peter Schwartz, en välsituerad man, själv son till en rådman och handelsman i staden.⁴

Harald Hornborg har framhållit att hemmet inte bara var materiellt välställt:

”Biblioteket var häpnadsväckande stort för denna tid och denna klass och välförsett med arbeten i många olika ämnen: lagfarenhet, historia, lexika, teologi, politik, ekonomi, rese-skildringar, filosofi, kemi, skönlitteratur m. m. Det var sålunda ett högt kultiverat hem, i vil-

ket den unge Gustaf Magnus växte upp, och hans beläsenhet var säkert redan i ungdomsåren betydande i jämförelse med de flesta av hans jämnårigas inom de högre borgerliga kretsarna i Helsingfors.”⁵

Peter Schwartz första hustru Helena Bock dog 1774 efter att ha fött nio barn. Rådmannen själv var ännu i sina bästa år och ingen av telningarna vuxen. Ett nytt gifte låg nära till hands. Och 47-årig, när det äldsta av de fyra barn som fått leva var femton år och det yngsta åtta, gifte rådmannen om sig med en halvgammal⁶ högvälboren fröken från landet, rik på ärofulla anor men barskrapad på mynt: Margareta Wilhelmina Philp.⁷

Rådman Peter Schwartz har själv skildrat hur han hämtade sin brud i det enkla adjutantbostället Anja i Vesilaks, där hon bodde med en ogift syster.⁸ I ett manuskript under rubriken ”Andra gången gift”⁹ berättar han:

”1780 den 2, 9 och 16 Januarij blef uti Wäsilax kyrcka i Biörneborgs Län, här i Finland, till giftermål lyst för mig Peter Schwartz, född här i Helsingfors den 4 Junij 1733, och Fröken Margareta Wilhelmina de Philp, född i Kiuolo socken och Kanganpä Prästgåld i Biörneborgs Län den 6 Octobris 1740, dotter af afledne Lieutenanten vid Biörneborgs Läns Infanteri Regimente [...] Välborne Herr Clas Wilhelm de Philp [...], med Anna Margareta von Köhler, född här i Finland [...] i Pälkämä socken och Tavastehus Län, dotter af afledne Öfwerste Lieutenanten von Köhler och hennes moder Eva Catharina Lilliering, hemma ifrån Estland, hvars fader varit Assistance Råd i Reval.

Den 20 derpå följande Januarij 1780 skiedde vårt Bröllop på Herr Majoren och Riddaren vid Kongl. Biörneborgs Läns Infanterij Regimente Ernst Wilhelm Thilmans gård, Wilhelmstorp kallad, i Wäskala by och Wäsilax

Denna bild på Marie Sophie Schwartz och Gustaf Magnus Schwartz är det enda kända fotografiet på honom. Originalen är en dagerrotyp, tagen i ateljé i Stockholm i juli 1847. Marie Sophie är på bilden höggravid. Redan den 2 augusti födde hon sonen Eugène. Gips huvudena föreställer Fredrik den store och Napoleon. Gustaf Magnus skulle månaden efter fylla 64 år. Marie Sophie är nyss fyllda 28.

*Gustaf Magnus Schwartz
Teckning sannolikt gjord efter dagerrotypen på
föregående sida.*

socken. Herr Magister David Wegelius förrät-
tade wigselen uti flere Sockenfrämmandes när-
waro.

Den 26 Januarij reste jag och min kiära hustru
ifrån adjutantsbostället i Anja by, halfmil ifrån
Wilhelmstorp, hwarest hon med sin syster Lo-
visa Apollonia de Philp bodt sedan October
månad 1776, och ankomo til min Svåger Ca-
mereraren J. Nordenswan i Tavastehus tors-
dagsaftonen eller den 27 Januarij, hvarifrån wi
om Lördagsmorgonen afreste och ankomo hit
til Helsingfors den 30 dito kl. 7 om Söndagsaf-
tonen i följe med Lieutenanten Johan Salo-
mon Sundmans fru, mademoiselle Anna Gus-
tava Bock och min dotter Johanna Christina
Schwartz."

De ekonomiska bekymren var nu ur världen för
den fyrtioåriga bruden. Men andra vedermödor,

som hon dock delade med de flesta av sina gifta
medsystrar, skulle följa: de svåra barnsängarnas
martyrium. Maken berättar i "Andra gången
gift":

"1780 den 11 Decembris klockan precis 3 efter-
middagen blef min kiära hustru Margareta
Wilhelmina Philp lyckligen förlossad af en
mycket swår Barnsbörd och vårt äcktskap
välsignadt med en til alla delar wälskapad son,
som wid sielwa födselen framkom med sätet
förut, och så vidare kroppen, med fötterna,
som tillika woro uppåt, och hufwudet jemte
armarna sidst, hwilket i anseende til trängselen
wid hans swåra framfödande kostade lifvet,
hwarigenom han icke undfeck den saliga Dö-
pelsen. Dess lik blef sedermera i tysthet burit i
Swärfar Bocks graf, och därefter i min och fle-
res närwaro af vice Pastoren och Capellanen
Pet: Areman i anledning af 1686 års allmänna
kyrckiolags [...] Cap. [...]§ jemförd med Bäl-
ters Anmärckningar af d: [...]¹⁰ och Kongl.
Förklaringen öfver Förordningen af den 27
Octob. 1725 om begrafningar i stillhet, daterad
4 Aug. 1727, blef såsom fullgångit mull påkas-
tad, samt Fader Wår, [...] Bön och Wälsignel-
sen läsen.

Des namn war tilämnadt Friedric Wilhelm ef-
ter hh Generalen Grefwe Friedric Posse, och
dess moderfader Lieut. wid Kongl. Biörne-
borgs Regimente Wälborna Clas Wilhelm
Philp."

Efter vanligheten den tiden skulle fru Schwartz
snart åter få pröva alstringens vedermödor. Ma-
ken berättar:

"1782 den 3 Octobris feck min k. hustru olyck-
ligtvis missfall, efter hennes uträkning på 6te
månaden så wida månadsräkningen afstodnade
i Aprill och starck hufwudwärcck med upkast-
ningar då existerade: men siälwa fostret war
wid missfallet litet och allenast en tum långt

och nafwelsträngen fast uti siälfwa moderkan då den upkliptes, hwaruti wattnet war liusbrunacktigt och tycktes tagit någon röta, hwilket gifwer tilkiänna at fostret warit länge dödt, som komit genom hennes oro, tandwärk, spanska flugor sampt [...] och några dagar innan missfallet skiedde af ett hårdt fall ifrån badstulafwens 2dra eller 3die trapsteg.”

Det är uppenbart, och var det tydligen även för den beläste rådman Schwartz, att hans nu 42-åriga maka länge varit och alltjämt var mycket klen. Men 20 månader och 19 dagar efter det av stor och långvarig svaghet föregångna missfallet ligger hon åter i barnsäng. Också nu har hon det besvärligt. Peter Schwartz skriver:

”1783 den 21 aug. Torsdag kl. 5 minuter mindre än 5 om morgonen, då solen än stod i Leijonet¹¹ under planeten [...] behagade den store Guden förlösa min k. hustru ifrån en swår Barnsbörd och wälsigna vårt äckenskap med en wälskapad son, som dagen därefter eller Fredagen den 23 Augusti klockan 4 eftermiddagen blef Christnad af vice Pastoren och Capellanen Petrus Areman.”

En ung och arrogant begåvning

Det unga lejon som gjort sin entré var Gustaf Magnus Schwartz. Han skulle bli kemist, fysiker, mineralog, Sveriges förste teknolog,¹² professor vid Vetenskapsakademien, ledamot av många lärda samfund, överdirektör för Kontrollverket, direktör för och grundare av Teknologiska institutet (sedermera Tekniska Högskolan), uppfinnare, internationellt känd frenolog, två gånger gift, far till fem kvinnors barn, beundrad och älskad men också hatad och förföljd, orättmätigt beskylld för att ha mördat sin första hustru, för blodskam, gravskändning och

mycket annat, avsatt från två lärostolar, övergiven av sin andra hustru och av alla sina legitima barn.

Vi vet givetvis ingenting om vilka ärvda faktorer som kan ha förenats i denna vanskliga personlighet. Faderns väsen är knappast överhuvudtaget känt annat än möjligen något genom vad det ovan citerade manuskriptet låter ana. Han tycks kunna ha varit en framgångsrik, balanserad man med tankereda och detaljsinne, kunskapsbegär och ambition samt möjligen ett visst mått av känslökyla, kanske hänsynslöshet. Men detta är nästan alltsammans rena gissningar. Om hans inflytande på sonen vet vi ingenting; bara att han dog när denne var nio år gammal. Den schwartzska köpmanssläktens ekonomiska intresse och sinne fick Gustaf Magnus uppenbarligen inte i arv.¹³

Vi vet heller ingenting om moderns personlighet eller ynglingens förhållande till henne.¹⁴ Hennes stolta anor kan kanske tänkas ha spelat en roll för hennes livshållning, men också detta är, i än högre grad, en gissning. En tradition uppger att Gustaf Magnus Schwartz skall ha varit avogt inställd mot allt vad adel hette – i likhet med Marie Sophie Schwartz, vars öppna ovilja mot adeln till och med hänförts till mannens inflytande. Hur därmed i verkligheten förhöll sig och i vad relation denna uppgivna ovilja eventuellt stod till moderns börd och släktingar är oss emellertid obekant. Inte heller vet vi givetvis i vad mån Schwartz stridbarhet, arrogans och oförmåga till samarbete var en frukt av förhållanden i barndoms- och hemmiljön eller kanske, mera romantiskt, ett arv från krigiska och stolta nordiska och skotska förfäder!

Vad som för oss bara kan vara föremål för mer eller mindre sorglösa gissningar skulle emellertid för mannen själv bli ett smärtsamt problem, som han i vända skulle älta i bitter ensamhet. (Cru-senstolpe antyder att Schwartz materialistiska åskådning och frenologiska tro blev en nödlös-ning i den smärtsamma självanalysen:

”Mången misstänkte att han i läran om hjer-nans organers absoluta inflytande på mennis-kans handlingssätt sökte ett försvar för sitt eget, der det ej alltid lät väl förklara sig ur mor-aliska grunder.”¹⁵

Ytterst litet är oss också bekant om hur hans barndom förlöpte. Faderns ekonomi hade varit god,¹⁶ och efter dennes död fanns intet hinder för skolgång och akademiska studier; Gustaf Magnus var dock den ende av de två sönerna som blev student.

En sak förefaller emellertid uppenbar: Gustaf Magnus röjde tidigt en märklig begåvning, och det är inte osannolikt att han alltför ofta fick hö-ra den framhävas. Man tycker sig nästan se ett li-tet omskrutet familjesnille bakom den enda skildring från hans barndom och ungdom som veterligen finns och som han själv lämnat – ett av de få autentiska dokument som undgått sam-tida och postuma förföljares förintelseiver:¹⁷

”Ett hufvuddrag i min karakter, som gått ige-nom hela min lefnad, är, att jag alltifrån barn- domen icke funnit någon njutning uti de än-damåls- och planlösa tidsfördrif, som mengden kallar *roliga* och uti nöjet af att komma till-sammans, gå och fara blott för att *fördrifva ti-den*. Jag har aldrig funnit nöje uti annat än så-dant som gått ut på något *ändamål*, att vinna detta, åstadkomma något, förehafva något. Jag roade mig såsom barn med *inventiösa* leksaker, skjuta, med *dufvor, fåglar och andra djur*, med

en *blomsterträdgård*, med *elektricitetsmaskiner*, o.d., med *mineralsamling*, med kem. *experi-menter*, allt med en passion som gjorde mig *sinneslös för nöjen; spektakler undantagna*.”

Den puerile naturforskare som tecknas här, och som är välbekant från alla tider och miljötyper, skulle i detta fall snabbt utvecklas till en syste-matiker av betydande mått. Efter sju år i Hel-singfors trivialskola¹⁸ blev Gustaf Magnus Schwartz vid knappa sexton års ålder¹⁹ student i Åbo. Och ännu icke artonårig utgår han (1801) från akademien med bergsexamen. Enligt vissa uppgifter har han dessutom en tid studerat filo-sofi.²⁰

Kemisten, fysikern och mineralogen Johan Gadolin kom bland andra snabbt underfund med den unge naturvetarens möjligheter och uppmuntrade honom livligt. Bland de framstå-ende personligheter, till vilka Schwartz snart skulle dedicera sitt första (dessvärre också sista) tryckta vetenskapliga arbete²¹ var följdriktigt Gadolin en.

Artonåringen fick betyg för auskultering vid Bergskollegium i Stockholm och tillträdde ome-delbart auskultansen.²²

Stockholm och Berzelius

Denne mycket unge och i många hänseenden säkerligen högst omogne man vann snabbt vän-ner och beskyddare i de bästa kretsar. Här till bi-drog utan tvivel främst hans gedigna kunskaper och redan tidigt berömda framställningskonst – omvittnad av många, bl.a. Berzelius och Cru-senstolpe – vidare hans förträffliga rekommenda-tioner från Gadolin och andra i Åbo men icke minst hans genom hela livet omvittnade, häp-

nadsväckande charmant och övertygande sätt att vara²³ – häpnadsväckande eftersom det parades med en arrogans av ovanliga mått och en närmast abnorm oförmåga till samarbete.

En av de inflytelserika män som tidigast och grundligast vanns för Schwartz var överdirektören vid Kontrollverket och ägaren av Rörstrand, Bengt Geijer, som mycket tidigt gjorde det unga snillet till sin påläggskalv efter att först ha haft honom som informator för sina barn.²⁴

Men ungefär samtidigt med denne trofaste och inflytelserike vän skulle Schwartz också skaffa sig en med tiden mäktig ovän för livet: J. J. Berzelius. Det var den beryktade historien med de föreläsningar i kemi, först i sekreta utskottets rum i Riddarhuset, sedan i kungliga matsalen i Operan, vilka de två unga vetenskapsidkarna alternerande höll för abonnenter – det var denna historia som först utlöste Berzelii ovilja.

Kompaniskapet hade tillkommit på Schwartz initiativ, och han hade anskaffat apparaturen. Han hade emellertid slarvat med finansieringen och sökte, ännu omyndig som han var, slingra sig ur de svårigheter som uppkom genom några barnsliga nödlögner. Historien – som utan tvivel var pinsam för den ambitiösa och framåtsträvande men fattige Berzelius och dessutom kostsam, ty det var han som ett slag fick punga ut med lånta medel, även om Schwartz halvbror i Helsingfors snabbt ersatte utlägget – togs av Berzelius mycket allvarligt och blev det första fröet till en livslång förföljelse från dennes sida.

Troligt är väl att den enorma olikheten i kynne mellan den sänklige och blyge östgöten och den fågellikt kvicke och fräckt charmfulle finländaren spelade en betydande roll när hatet grundades hos Berzelius och att episoden med

Gustaf Magnus Schwartz. Gipsavgjutning från 1827 då Schwartz var 44 år gammal.

kemiapparaturen egentligen var kondensationskärna för en ovilja som från början var mer instinktiv än moralisk. Episoden i och för sig²⁵ förefaller en oengagerad bedömare närmast som ett utslag av studentikost lättsinne.

Berzelius-kultens hierofanter har emellertid sörjt för att denna naturligtvis otrevliga men knappast betydelsefulla sak fått ge upphov till den föreställningen, att Schwartz var "kriminell".²⁶ Men det är att märka att Schwartz veterligen aldrig mer i hela sitt liv gav ens så mycket fog som den gången för antaganden om en kriminell läggning.

Kort sejour i Åbo. Karriären tar fart i Stockholm

Året efter denna händelse, 1803, var Gadolin rektor för Åbo akademi, och han kallade då hem sin nu hela tjugo år gamle adept till att i sitt ställe föreläsa i kemi och mineralogi. Från detta år härrör också den ovan nämnda handboken i mineralogi.²⁷ Denna lilla skrift dedicerades enligt tidens sed till ett antal framstående män inom bergshantering, vetenskap m.m., vilka den "vördnadsfullt tillägnas och underställes". Men den är också försedd med ett företal, som slutar så:

"Med lika mycken högaktning, som jag emotager den sakkunniga Granskarens upplysande rättelser, skall jag veta förakta konstdommarens hyckel."

Den – logiskt icke oklanderliga – formuleringen säger oss redan på detta tidiga stadium, att *enbart* en frukt av oblida öden kan inte gärna den med tiden notoriska schwartzska arrogansen ha varit.

Under sin första tid i Stockholm bodde Schwartz hos halvsystemen Gustava Fredrika Wijkaurin och hennes man, men sedan denne dött och änkan 1805 gift om sig var det dags för honom att skaffa sig egen bostad.²⁸

Schwartz bana i Stockholm blev till att börja med lysande. Geijer anställde honom 1805 i dubbel måtto. Dels blev Schwartz kemist vid Rörstrand, där han fick bostad i en romantiskt²⁹ belägen paviljong i slottsparken, vilken också inrymde fabriken kemiska laboratorium, dels också kanslist vid Kontrollverket. Detta verk blev en fast punkt i hans skiftesrika tillvaro; 1811

skulle han avancera till förste kontrollör och 1816 efterträda sin vän och chef som överdirektör.

Nu hade han ett eget hem, och hans ställning var stark och full av framtidsloften. Betecknande är det omnämnande som Hausmann i sin Skandinaviska resa ägnar den tjugotre vårar gamle vetenskapskollegan:³⁰

"Genom en slump kom jag snart efter min ankomst till Stockholm att stifta Schwartz bekantskap. På grund av likheterna oss emellan i fråga om våra älsklingsämnen och på grund av överensstämmelser i fråga om många idéer, vilka kom i dagen redan vid vårt första samtal, kom vi snabbt på intimare fot med varandra, och det gick sedan knappt någon enda dag, då vi inte – vanligtvis tidigt på morgnarna – träffades och samtalade, särskilt i ämnen rörande mineralogi, kemi och teknologi. Jag har Schwartz att tacka för en mängd oskattbara lärdomar, och jag kommer alltid att stå i tacksamhetsskuld till honom för dessa liksom också för mångahanda andra bevis på godhet och vänskap, med vilka han överhopade mig under mitt uppehåll i Stockholm.

Schwartz är en man av mycket omfattande vetande. De rön han gjort inom de ovan nämnda ämnena ligger i hög grad tillgängliga i hans medvetande. Han har en stor beläsenhet, också i utländsk litteratur, och med framåtskridandena inom mineralogin, kemin och tekniken i utlandet är han ingående förtrogen. Därtill är han ett i hög grad originellt intellekt. Inom alla ämnen, som han företrädesvis odlar, har han sina egna åsikter och teorier, och han ordnar de för honom kända rönen och föremålen för sin forskning med beundransvärd konsekvens i system som han själv byggt upp. Sålunda har han ställt upp ett eget, fullständigt originellt system för kemin, vilket är högst skarpsinnigt men svårigen torde komma att slå igenom, då dess grundpelare, åtminstone

efter min övertygelse, inte vilar på oomkullrunkeligt bevisade fakta utan på hypoteser. Till detta av honom helt genomförda system för kemin ansluter sig ett annat för mineralogin, vilket i många stycken sammanfaller med mina åsikter om klassifikation av oorganiska naturföremål. En stor del av den tid vi tillbragte tillsammans använde vi till att utbyta tankar om det mineralogiska systemet och ömsesidigt korrigera varandra.³¹ I fråga om huvudgrundsatserna kom vi överens, men inte ifråga om den mer speciella bearbetningen av systemet, där jag fann mig nödgad att hålla mig till åsikter som helt avvek från hans. Den originalitet, som kännetecknar Schwartz i allt hans tänkande och handlande, för med sig en viss motsäggelselusta, genom vilken han blir intressant för var och en som gläder sig åt originella åsikter, men vilken inte duger inför den större hopen, som kräver kritiklöst eftersägande av de åsikter som en gång vunnit hemortsrätt där.”

Hausmann gör ytterligare ett uttalande – det tidigaste kända som gjorts i någon strävan till objektivitet – om Schwartz specifika naturell:

”Schwartz studerar oförtrutet och flitigt, men den stora intellektuella livlighet, med vilken han samtidigt riktar sin uppmärksamhet på mycket skilda föremål på en och samma gång, och en viss oro i kynnet tillåter honom sällan att hålla ut med egen produktion av ett verk. Det [...] första häftet av en mineralogi är såvitt jag vet den enda skrift som hittills utkommit under hans namn.”³²

Gustaf Magnus Schwartz ställning var nu, 1807, solid. Han hade, som vi sett, tjugofyraårig, anställning och bostad och inflytelserika beskyddare. Den främste bland dessa, Geijer, har nämnts. Dessutom bör erinras om överintendenten och preses i Akademien för de fria konsterna, presidenten i kommerskollegium m.m., m.m. friher-

re Abraham Niclas Clewberg-Edelcrantz, ledamot av alla Stockholms lärda samfund och många utländska. Denne var en mångfrestande man, som gjorde icke obetydliga insatser på naturvetenskapernas och teknikens områden.³³

Maria Sofia Brand

Men även ”romantiken” i detta ords populära mening spelade en roll i den unge vetenskapsidkarens liv – låt vara att hans eget grepp om kärleken sannolikt var föga romantiskt. Troligtvis 23-årig gifte han sig med då sextonåriga välborna Maria Sofia Brand från Finland,³⁴ som skulle föda honom tre söner.³⁵

Hausmann skildrar på ett utomordentligt intressant sätt den purunga fru Schwartz, och man kan inte nog beklaga att hon av allt att döma inte satt fler spår i memoarlitteraturen. Han skriver:³⁶

”Jag kan inte ta avsked av Schwartz utan att först också bringa hans makas snille min hyllning. Hon är inte mindre originell än mannen, och otvivelaktigt är hon en icke mindre ovanlig uppenbarelse än han. Hon är en lärd i ordets egentligaste mening. Alla vetenskaper, som Schwartz idkar, studerar också hon lidelsefullt. Inom matematik, fysik, kemi, mineralogi är också hon hemmastadd. Dessutom är hon i hög grad uppfinningsrik, något som hon särskilt ådagalägger i ting som står i förbindelse med hennes hushåll, vilket hon ägnar sig åt med full iver vid sidan av sina vetenskapliga sysselsättningar. Med sin rika intellektuella utrustning, sina talanger och sin livsstil, som i så hög grad avviker från andra fruntimmers, är hon dock något som man högst sällan träffar på: fullkomligt naturlig och mycket anspråkslös – och likaså hindrar inte de många allvarli-

ga sysselsättningarna henne på minsta vis från att ge utlopp åt sin ungdomliga glättighet.”

Sannerligen en märklig tös! Omplanterad i rikshuvudstaden, gift med en enveten och oreglerlig karl, studerande många lärda discipliner, biträdande mannen i allt hans arbete, samtidigt med liv och lust skötande sitt hushåll, gick den lilla herrgårdsflickan från Kuggböle dessutom vid tidpunkten för detta porträtt och bar sitt första barn. Men det intryck hon gjorde på den pedantiske tyske naturvetaren var sådant, att han inte bara är full av beundran över hennes lärdom och snille utan ännu måste le över gåspennan vid minnet av hennes ”ungdomliga glättighet”!

Att maken var varmt fästad vid denna märkliga flicka och aldrig under hela sitt skiftesrika liv skulle kunna glömma henne, är uppenbart.

I ett brev till beskyddaren Edelcrantz 1817 – till vilket vi utförligt återkommer i nästnasta avsnitt – kallar Schwartz henne ”den vän som ensam hittills givit livet det värde det för mig ägt”.

När hon var död och han gift om sig, döptes de två döttrarna i det nya giftet, födda med två års mellanrum, till Maria och Sofia, ett namnval som ju inte gärna kan ha gjorts på en slump. Det tycks i varje fall vittna mer om bundenhet vid den döda hustrun än om hänsyn till hennes efterträderskas känslor.

(När Schwartz så ett par decennier längre fram överges av sin andra hustru och just dessa tvenne döttrar, förenar han snart åter sitt öde med en ung Maria Sofia – den som sedermera blir känd som författarinnan Marie Sophie Schwartz. Utan att hårdra temat får man nästan en känsla av att namnet Maria Sofia för Schwartz blivit något av en amulett.)

I sin självvrannsakan längre fram i livet,³⁷ tro-
ligen skriven vid över sjuttio års ålder, har Schwartz uppenbarligen sin första hustru i tankarna, när han om sig själv uttalar:

”Den han en gång valt skall han älska af hela sin själ och med orubbelig fasthet. Han skulle vilja gömma henne i djupet af sitt hjerta, för att bevara hennes kärlek, ren och uteslutande för sig. Sedan han valt sig en maka skall han hafva föga eller intet behof af vänner.”

Ännu när Schwartz sitter åldrad och – f.ö. förgäves – försöker samla sina livsintryck, en slagen och bitter man, snärjd som en Laokoon av ran-cunernas och intrigernas reptiler, så insmyger sig en ton av värme i hans korta omnämnande av den första hustrun.³⁸

Professor och överdirektör

1808 är kanslisten i Kontrollverket befordrad till notarie. Han lever i ett lyckligt äktenskap, och den sextioåttåriga modern bor nu i Stockholm, troligt nog hos sonen. Den lille Claes tar väl sina första steg i Rörstrands slottspark, och nådens sol skiner över idyllen. Geijer, Edelcrantz och andra håller sin hand över den nu ryktbare, 25-årige vetenskapsidkaren och teknikern. En sällspord heder kommer Schwartz till del och retar bittert ungdomsantagonisten Berzelius: den unge notarien föreslås till ledamot av Kongl. Svenska Vetenskapsakademien, som ende motkandidat till – Berzelius. Denne senare blir dock vald.³⁹

Men man skulle snart få en annan sak att glädja sig åt på Rörstrand: 1809 fick Schwartz förordnande att förestå den teknologiska ”lektionen”, dvs. föreläsningsverksamheten, vid Vetenskapsakademien. Det var Edelcrantz som ordnat sa-

ken⁴⁰ till stor förtret för Berzelius, som tänkt sig en annan befattningshavare. Snart övertog Schwartz också den s.k. thamiska lektionen. Tjänsten medförde bostad i akademiens hus vid Stora Nygatan. Efter tre år, 1812, invaldes Schwartz i Vetenskapsakademien och utnämndes även till teknologie professor.⁴¹

Sedan Geijer avlidit efterträds han 1816 av professor Schwartz, 33 år, som högste chef, överdirektör, för Kontrollverket. Detta år börjar ett förlopp som skall bli inledningen till ett systematiskt och målmedvetet undergrävande av Schwartz position.

Schwartz resa till Paris 1816–19

Att Berzelii syn på Schwartz inte stod på höjden av objektivitet är uppenbart. Det finns emellertid knappt anledning att betvivla riktigheten i huvuddrag av den skildring han givit av följande förlopp.⁴²

”Schwartz begärde i slutet af 1816 sex månaders permission för att göra en utländsk resa och föreslog kemie adjunkten vid Karolinska institutet, Sefström, att hålla [...] föreläsningarna under vårmånaderna 1817. Men Schwartz återkom icke på två och ett halft år. Sefström hade icke engagerat sig för någon längre tid, och lektionerna upphörde. Då jag 1818⁴³ ankom till Paris, var Schwartz ännu där. Jag erinrade honom om nödvändigheten att snarast återvända, men han återkom först våren 1819. Han hade riktat sig under denna tid både med kunskaper och modeller samt tekniska samlingar af alla slag och visserligen väl använt sin tid, och på denna grund gjorde akademien ingen erinran vid det mindre behöriga att, utan förnyad ansökning om tillstånd att vara frånvarande, förlänga tiden från 1/2 till 2 1/2 år.”

Det är något egendomligt med denna utlandsresa. Till och med Berzelius – som för övrigt ännu inte hade något förmanskap över Schwartz – erkänner i det ovan citerade, att det ”visserligen” var en tid full av effektiva insatser. Men hur Schwartz kunde så våldsamt utsträcka sin ledighet, det kan, för att låna Berzelii levnadstecknare Söderbaums belåtna term, ”numera” inte utredas. Dock är att märka, att Schwartz alls inte har underlåtit att begära förlängd ledighet. Han var, som vi skall se, i korrespondens med Edlcrantz om saken, och denne synes även ha kunnat ordna upp den med akademien för Schwartz räkning. Professor Schwartz försummelse bestod uteslutande i att han icke gått den oantastliga vägen med formell ansökan i en skrivelse tjänstevägen till akademien som sådan.

Det blev emellertid en skickelsediger utlandsvistelse för Schwartz också i andra hänseenden än att den gav den hämndgirige Berzelius en sorgfälligt utnyttjad chans. Schwartz snillrika hustru Maria Sofia dog 27-årig i galopperande lungsot i Paris.⁴⁴ Den äldste av makarnas tre söner, Claes, var vid moderns bortgång tio år. De nu moderlösa pojarna fanns i Sverige.

Längre fram, 1844, skulle ett lag nidskrivare genom C. F. Ridderstad tillvita frenologen överdirektör Mörk, dvs. Schwartz, att ha giftmördat sin hustru. I nidromanen kunde man bland mycket annat läsa följande:⁴⁵

”En vetenskapsman, Mörk, hade beslutat, att resa till Continenten och öfvertalt sin hustru, att, förklädd till karl åtfölja honom såsom sekreterare, för att förskaffa henne tillfälle att se verlden, utan att öka utgifterna, emedan han ändock nödvändigt skulle medhafva ett skrivare-biträde.”

Ridderstads bok är en fruktansvärd rappakalja och i tidens smak våldsamt fantasifull. Det märkliga med den är emellertid, att den på en och annan punkt har ett visst, om ock magert underlag i verkligheten – ofta en nödvändig förutsättning för att en smädeskrift skall slå.

Överdirektören Schwartz hade i likhet med överdirektören Mörk faktiskt sin hustru med på resan. Och på sätt och vis uppträdde hon ”i karlkläder” (om hon nu inte gjorde det bokstavligt, vilket för all del inte skulle ha varit så märkvärdigt).

Det finns ett brev från professor Schwartz till presidenten Clewberg-Edelcrantz.⁴⁶ Detta brev bygger uppenbarligen på ett hemligt samförstånd mellan brevskrivaren och adressaten. Vid den tidpunkt då det skrevs har Schwartz vistats utomlands ett år i stället för ett halvår, som ursprungligen beviljats. Han bönfaller Edelcrantz om att söka utverka ledighetens ytterligare förlängande.

Schwartz talar inledningsvis om sin egen hälsa, som inte tycks ha varit den allra bästa, och som Edelcrantz synes ha oroat sig för. Men han fångas snart av det stora bekymret, som är en annan persons hälsa, nämligen hans – *svågers*! Om denne skriver han i de mest hjärtslitande ordalag:

”Min närvarande ställning förtjänar likväl ett särskilt afseende. Jag har tillföre tagit mig den friheten att nämna, det klimatet i Frankrike, så på min Svåger som på mig, haft en alldeles oväntad och begriplig verkan. Vi kommo begge hit med en oafbrutet tilltagande hälsa, hvaraf i synnerhet min Svåger åtnjöt den högsta grad; men hvilken alltsedan nästan beständigt varit mer eller mindre rubbad. Jag är dock fullkomligt återställd, och har gjort flera resor

omkring i landet; men min Svåger befinner sig sedan höstens infallande i ett tillstånd som försätter mig i allra största oro.

Jag hade en dag, vid början af augusti månad, den olyckan att af välmening öfvertala min Svåger att dricka ett glas vin emot sin böjelse, under det vi åto vid Boulevarden, efter att hafva gått oss något trötta i Faub. St. Antoine. Min Svåger feck deraf genast en så häftig blodspottning, att jag med möda feck honom hem.

Och ehuru han alltsedan legat under en ganska skicklig och ömsint läkares vård, som en gång förut återställt honom och således är bekant med hans konstitution, hafva alla medel blifvit fruktlöst använda att motverka utbrottet och fortgången af en galopperande lungsot; som nu helt och hållet absorberat hans krafter.

Sedan denna tid har jag, utom en resa kring Reims, knappast kunnat aflägsna mig från hans säng. Jag utber mig Herr Baron och Presidentens benägna deltagande i detta hårda öde, för att döma om den förskräckliga belägenhet hvari jag nu befinner mig – utan minsta hopp om hans återställande!

Ehuru jag är alldeles oförmögen att tänka både framåt och tillbaka, har jag dock ingen möjlighet att återvända hem förrän nästa vår.

Men skulle det olyckliga öde träffa mig, att dessförrinnan beröfvas den vän som hittills ensam gifvit lifvet det värde det för mig ägt – ett öde hvars grufveliga sannolikhet outhärligt sönderliter mig – så ber jag Herr Baron och Presidenten att af förbarmande ställa så till, att jag likväl må få dröja borta till våren; för att icke i hans Barn, ja, i hvarje papperslapp, finna påminnelser af en belägenhet som jag icke så snart skall väna mig att bära.”

Slutorden i det långa brevet är inte mindre hjärtslitande:

”Den olyckliga sinnesförfattning hvari jag skrifver dessa rader och hvilken flera dagar gjort mig oförmögen att företaga dem, sätter mig ock ur stånd att längre fortfara.

Min stackars Svåger, som är i beständig ångest öfver vår översamhet och som i fantasier der- öfver väckt mig tvenne nätter för att [be mig] tala vid Herr Baron och Presidenten, anhåller att få vara innesluten i den djupa vördnad hvarmed jag har den äran” etc.

Vem är nu denne svåger? Frånsett att Schwartz faktiskt inte hade någon svåger⁴⁷ är det uppenbart att det handlar om en kvinna och en älskad kvinna, nämligen hustrun-assistenten.

Och vad är det för ett maskspel mellan två fullvuxna och intelligenta människor – professorn å ena sidan och presidenten m. m., m. m. å andra sidan? Alldeles klarlagt kan nog det hela aldrig bli, men uppenbarligen har Schwartz lättsinniga likgiltighet för formalia spelat honom ett spratt. Skulle han ha en sekreterare med på resan kunde han säkerligen inte få någon bättre än sin medarbetare sedan tio år tillbaka, hustrun. Och så har han helt sonika anställt henne, bakom ryggen på akademien och dess rätt liknöjde sekreterare Olof Swartz men i samförstånd med Edelcrantz. Ridderstad – till vars nidskrift vi skall återkomma⁴⁸ – har troligtvis på smutsskribenters vanliga vis förstått blanda ett skedblad sanning i sin vidriga soppa. En *verbal* förkläd- nad är det ju faktiskt fråga om! Så har hustruns lungsot tills vidare omöjliggjort den strapatsrika hemresan, och Schwartz befinner sig i ett pinsamt dilemma. Det blir inte bättre av att han får veta att Berzelius är designerad att efterträda Olof Swartz som Vetenskapsakademiens sekreterare. I stället för Swartz vänliga liknöjdhet skall

nu komma Berzelii förkrossande energi och outsläckliga illvilja.

Den karlklädda damen är en detalj som går igen på många håll. Som exempel må endast nämnas en kort biografi över Schwartz.⁴⁹ Här är utklädselnotisen den *enda* uppgift som lämnas om hustrun Maria Sofias liv: ”S. var gift ...: 1. med Maria Sofie Brand, bördig från Finland. Hon medföljde 1816, klädd i karldräkt, på hans utländska resa samt afled 1817.” Punkt och slut.

Naturligtvis kan den unga professorskan mycket väl ha rest i karlkläder. Det skulle som sagt inte i och för sig ha varit så märkvärdigt. För den som arbetade i laboratorier sedan tio år tillbaka kunde det förresten säkert vara praktiskt ibland med sådana kläder i stället för den tidens yviga kvinnodräkt. Som reskostym var manskläderna kanske inte heller så oävena. Hausmanns porträtt visar att fru Schwartz redan som purung var ett litet självständigt fruntimmer med ett huvud för sig, vars ”livsstil [...] i så hög grad avviker från andra fruntimmers” – det kanske rentav kan tänkas att han här tänker just på klädvanorna. Hon var säkert inte den som hesiterade att dra på sig ett par permissioner om läget så krävde. Men från dessa rimliga antaganden till att supponera en bokstavlig *förklädning* är det ett stort steg.⁵⁰

Schwartz bortavaro var gefundenes Fressen för Berzelius. Tack vare den formellt otillständiga förlängningen av tjänstledigheten hoppades Berzelius, sedan han 1818 blivit akademisekreterare, kunna riktigt diskreditera kollegan. Det visade sig emellertid, som vi redan sett, att Edelcrantz och andra kunde avvärja attacken. Det var förargligt för Berzelius och än mer att akade-

mien rentav gav Schwartz erkännande för hans värdefulla arbete på den långa studieresan.

Ytterligare förgrymmad på Schwartz hade Berzelius haft orsak att bli under hans utlandsvistelse. Redan när sekreterarebefattningen inom Vetenskapsakademien förra gången varit ledig, 1810, hade Berzelius målmedvetet arbetat för att få sysslan. Men han hade fallit igenom, och intalade sig kanske att det den gången varit intriger av Schwartz som legat bakom misslyckandet.⁵¹ Nu, 1818, var posten ledig igen, och Berzelius låg i som en bäver för att få den. Men nu nämndes den lede fienden öppet som motkandidat! Berzelius var aldrig på allvar hotad av denna konkurrens, men han blev ytterligare irriterad av den förhatlige. Men ännu skulle det dröja innan han kunde rikta ett dråpslag mot honom.

1819–23. Berzelius slipar akademiens bila

Våren 1819 var Schwartz åter i Stockholm. Han hade tagit sig hem före Berzelius, och det gällde nu att stötta upp sin position så gott det gick, så att den skulle kunna stå emot den nye akademisekreterarens anstorm. Som vi sett lyckades detta i första omgången. Den självrådiga förlängningen av tjänstledigheten betraktades som vad den varit, en endast formell felaktighet. Reellt hade teknologiprofessorns studieresa varit av stort värde, och detta erkände akademien.

Berzelius hade låtit vederviljan mot Schwartz dra iväg med sitt annars så goda förstånd, och han var nu mäkta förbittrad över att inte ha fått akademien med sig. Till en vän skriver han inte långt efteråt:

”Om jag kunde testamentera herrarna till Berlin Öfver Direktøren Schwartz, så skulle jag göra det genast. Den karlen gör mig så mycket ledsamt och så många bryderier, att jag väl vil-le vara af med honom.”⁵²

När det gällde Schwartz var Berzelius som besatt. En gång blev kollegan överfallen av en buse på gatan och slagen med en påk. Berzelius, denne furste i vetenskapens rike, skriver förtjust till en tysk forskarkollega om hur professorn och ämbetsmannen blivit ”durchgeprügelt”.⁵³ Vid ett annat tillfälle möter han första gången den franske naturvetaren Jean Baptiste Dumas, som han hade varit i delo med i vetenskapliga sammanhang. Icke tal om att i kollegan se bara en forskarbroder med egna åsikter! Nej, Berzelius uppfattar honom som en inkarnation, icke av Den Onde, utan vad värre är, av – Schwartz: Dumas, skriver han,

”ist unserem schwedischen Schwartz dem Aussehen nach so ähnlich, dass man wohl sagen kann: vestigia me terrent. Indessen war er äußerst höflich und artig”,

konstaterar detta i andra stycken så överlägsna intellekt.⁵⁴

Vi får inte glömma att Schwartz själv var besvärlig och säkerligen ofta rent odräglig att ha att göra med. Men vi bör också förstå att det inte var lätt för en man av så vansklig läggning att samarbeta med en akademisekreterare, vilken som Berzelius var genomfört illvillig. Man gör säkert ingendera parten orättvisa, om man säger att de bägge hade ansvar för den ohållbara situation som rådde dem emellan.

I varje fall fann Schwartz det svårt att samarbeta med en akademi som nu skulle läras mores av den härsklystne Berzelius efter en vida mer li-

beral, att icke säga liknöjd regim. Schwartz uteblev från sammankomster. Schwartz försummade att avge remissutlåtanden. Schwartz skrev inte de rapporter som Berzelius hade hittat på att ledamöterna skulle avge. Akademien stötte på. Berzelius uppger⁵⁵ att Schwartz har förnekat att protokollsutdrag med akademiens erinringar kommit honom tillhanda. Det är nog inte alldeles uteslutet att Schwartz härvidlag talade sanning. Han kände sig allmänt trakasserad av Berzelius och dennes subalterner.⁵⁶

Inledningsvis⁵⁷ nämndes en mystiskt försvunnen årsberättelse. Det kan finnas skäl att erinra om den. Söderbaum, hävdatecknaren, skriver,

a. att Schwartz har *vägrat* lämna in den till sekreteraren (Berzelius);

b. att den i akademiens protokoll uttryckligen sägs ha blivit särskilt tryckt (Schwartz kan alltså inte ha underlåtit att lämna in den);

c. att den "icke kunnat *anträffas* i något bibliotek", akademiens inberäknat (den har alltså trollats bort på ett eller annat sätt, men naturligtvis inte av Schwartz).

Men Berzelii överstepräst tvekar inte att lägga Schwartz till last att denna årsberättelse saknas.

Återstår en (1) årsberättelse, som Schwartz verkligen har vägrat att avge. Samt två (2) remissutlåtanden som lät vänta på sig,⁵⁸ men kom så småningom.

Själv har Schwartz längre fram i livet gjort ett försök till förklaring, varför det var så svårt för honom att samarbeta med Berzelius.⁵⁹ Han hyste ett djupt förakt för akademisekreteraren som människa, och det var för en man med Schwartz läggning outhärdligt att såsom akademiens ämbetsman på sätt och vis vara underordnad en ka-

raktär som Berzelius, vilken han betecknar som sin

"förfästmsta och nästan ende fiende".

Dennes hat berodde, skriver Schwartz i en privat anteckning, på att

"jag var den som alltifrån vårt första uppträdande tillsammans i Stockholm, med offentliga föreläsningar i kemien, bäst kände icke allenast hans ringa underbyggnad i allting utan ock i synnerhet den oförsämmdhet, hvarmed han charlataniserade och skojade sig till ett stort rykte både utom och inom Sverige".⁶⁰

De två var inte bara till lynnet som eld och vatten och predestinerade att avsky varann; deras avundsamhet tycks också ha varit ömsesidig. Visserligen hade Berzelius 1806 angripit frenologin,⁶¹ tänkbart är väl att hans mineralogi tog luften ur Schwartz planer på att publicera ett eget mineralogiskt system,⁶² och även i några få andra stycken stötte de väl samman i systematiska frågor. Men de sakliga motsättningarna måste ha varit vida obetydligare än de personliga.

"Han förtalade mig och skadade mig genom lögnen allt hvad han förmådde",

antecknar den åldrade Schwartz, kanske med särskild tanke på åren 1819–1823, då Berzelius ivrigt slipade akademiens bila.

En skiljaktighet mellan de två personligheter, som kan ha medverkat till deras antagonism, bör kanske ytterligare föras på tal. Schwartz var, med alla sina karaktärsrnessiga vanskligheter, som vi inte blundar för, en man av god uppföstran, en världsman. Berzelius var blyg och plump. Schwartz hade en barndom och ungdom i solen

bakom sig. Berzelius gick till sin karriär i en stark känsla av att ha varit ett malträterat olycksbarn.⁶³

Man skymtar denna skiljaktighet i yttre väsen, när Berzelius i några korta ord skildrar en av sina sammandrabbningar med Schwartz:

”Jag har slagit Svartz i mun med at hans smaltz af Venamalmen måste blifva bara lort och såsom säljbar vara, jemförd med annan smaltz, oduglig.

Han syntes ej beredd derpå och hade mycket svårt at försvara sig.”⁶⁴

Vilken bildad man skulle inte tappa målföret inför ett sådant språk?

Men Schwartz kunde också komma Berzelius att känna sig ställd. Den senare skriver:

”Med salpetercommittéen har nu kommit så vida, att den består af Edelcrantz, major Arfvedson, Swartz'en och mig.

Swartz och jag hafva fått en årlig lön af 400 rdr bco. Jag är både nöjd och missnöjd dermed [...]. Dertil kommer min companjons maner at alltid göra mig dementi, så ofta jag öppnar munnen, och den förlägenhet man kommer i, då ett försvar fordras inför personer, som ej af saken utan af tonen kunna bjuda til at sluta, hvilken som har rätt. Så har jag en och annan gång befunnit mig inför Lagerheim, von Platen etc. [...].”⁶⁵

Att Schwartz var den dialektiskt överlägsne av de två är nog ostridigt. Att Berzelii plumpa maner bidragit till Schwartz ovilja får man nog också anta. Liksom att Berzelius haft svårt att smälta att Schwartz kunnat göra det mest övertygande intrycket av de två, även i fall då Berzelius själv vetat med sig att det egentligen var han som hade rätt.

Schwartz lämnar Vetenskapsakademien

Schwartz hade till att börja med inte varit lätt att komma till livs, men så småningom skulle läget ljusna för Berzelius. Kollegans försummelser blev sådana att akademien inte längre kunde bortse från sekreterarens energiska klagomål.

”Ehuru Berzelius mycket litet framträder i de officiella handlingarna, är det av flera tecken tydligt”

också för själve Söderbaum,

”att det egentligen var han som å de akademiska myndigheternas sida organiserade aktionen mot den gensträvide tjänstemannen”,

alltså akademiens ledamot, thamiska föreläsare och teknologie professor Schwartz.⁶⁶

Berzelius hade räknat ut att man skulle kunna sammanalla alla akademiens ledamöter utom den ifrågavarande och så få honom avskedad utan att först höras. Han gjorde faktiskt ett sådant försök men fick en besk bakläxa. Han tog mycket illa vid sig. Den hedersmannen hade bara menat väl. Det var ju

”i anseende till Herr Professor Schwartz' jäfvighet att vara tillstådes vid beslutets fattande uti detta mål, bemälda Professor, för att spara honom obehaget af att behöfva taga afträde, icke blifvit kallad”,

försvaret sig Berzelius kränkt. Och han formligen rasar mot ungdomsvännen och akademikollegan Pontin, som hade rest krav på att det hela skulle gå anständigt till.⁶⁷

Akademiens sekreterare tillhölls alltså att sammanalla ett nytt sammanträde. Men nu var det inte lika roligt längre. Akademien sammanträdde nästa gång utan sin sekreterare.⁶⁸

Schwartz höll ett tal, präglat av insikten att Berzelii anstorm blivit honom övermäktig. Han hade haft två skäl att handla som han gjort:

”Först: att mitt förhållande till K. Akademien sedan min återkomst till Fäderneslandet så förändrats, att efter min tanka blotta anständigheten fordrat, det jag under ett dylikt förhållande så litet som möjligt gjort anspråk på den äran att deltaga i K. Akademiens arbeten.”

Det andra skäl som Schwartz anför är att han starkt ogillar det system för ämnesberättelser, som den föraktade Berzelius hade som käpphäst, varför han inte hade kunnat förmå sig till att bidra till denna verksamhet. Hans kritik förefaller kanske för övrigt inte alldeles orimlig i sak, även om hans agerande måste fördömas hos en akademiens ämbetsman.

Schwartz tal slutade med att han avsåg sig de två befattningar han hade vid akademien.

Talet hade varit så späckat med elakheter, främst mot den frånvarande Berzelius, att stämningen var lika förvirrad som mulen när talaren slutade. Ingen vädjade till honom att stanna på sina befattningar. Detta trots att man, märk väl, inte hade tillgång till någon teknolog som kunde efterträda honom.⁶⁹ Avskedet beviljades. Berzelius hade managerat saken så väl, att den icke framstod som vad den var, en personlig konflikt, utan ett ”mål” rörande formella försummelser. Den snillrike⁷⁰ men sturske finländaren med sitt förakt för formaliteter och sitt lidelsefullt sakinriktade sätt att angripa arbetsuppgifterna hade stängt pannan blodig mot akademiska statuter och disciplinkrav.

I samband med utlandsresan 1816–1819 hade akademien visat att den kunde sträcka sig mycket långt när det gällde att bevilja de friheter i äm-

betsutövningen som var ofrånkomliga för ett snille av Schwartz rang och särpräglade kynne. Också denna gång hade förvisso de formella och disciplinmässiga vanskligheterna kunnat lösas i en positiv anda om den goda viljan hade funnits hos Schwartz själv och hos akademiens verkställande ämbetsman. Men den fanns absolut inte på någondera sidan. Med Berzelius som sekreterare och Schwartz på en lärostol var situationen ohållbar. Och ledamöterna var väl också helt enkelt utleda på bråket. Söderbaum är så belåten:

”Berzelius var hädanefter [...] befriad från ett oroselement, som dittills vållat honom talrika både svårigheter och obehag.”⁷¹

Schwartz var naturligt nog bitter, och bitterheten skulle med tiden alltmer äta sig inåt. Men som Holmqvist med eftertryck påpekar:

”Schwartz’ renommé både som vetenskapsman och tekniker hade ej på något vis skadats av det inträffade. Detta framgår bäst av en sympatiadress från näringsidkare samt en riksdagsmotion år 1823 om en hederspension åt Schwartz på 3.000 Rdr banco, vilken visserligen avslogs av tvenne stånd, men endast på den grund att Schwartz ansågs designerad till en annan post – som överdirektör [läs: direktör] för [det planerade] Teknologiska institutet.”⁷²

Berzelius fnysar:

”Man har på riksdagen proponerat åt Schwartz en årlig summa av 3000 rdr bco blott för det han är till!”⁷³

Också i detta stycke har Berzelius förblindats av sitt hat. Anslaget – som uppgick till inte långt ifrån två professorslöner – skulle inte ges Schwartz blott för det han fanns till, eller som

Söderbaum lika felaktigt som fräckt påstår, som "soulagement för det i akademien lidna nederlaget".⁷⁴ Motiveringen var helt enkelt den att man ville förvissa landet och dess manufakturer om Schwartz värdefulla tjänster också i fortsättningen. Av riksdagsdebatterna framgår⁷⁵ att allmänheten vid denna tid ännu hyste stort förtroende för Schwartz, och hans välvilliga bistånd till olika näringsidkare prisades allmänt.

Två år senare skulle Gustaf Magnus Schwartz tillerkännas en belöning av staten på icke mindre än 10.000 rdr bco att utgå av anslaget till manufakturernas befrämjande för "uppfinnandet av ett fullkomligare sätt i stort att kola ved och tillgodogöra vissa därvid uppkommande biprodukter".

Teknologiska institutet

Schwartz var sålunda långtifrån knäckt. Hade han haft en annan läggning hade han troligtvis kunnat fira en lysande viktoria i långa loppet. Men Berzelius skulle få tillfälle – och anledning – att rikta ännu några kardinalstötar mot den förhatlige. Och dennes vanskliga kynne skulle nu som förut bädda för attackerna.

Just i de dagar då Schwartz bröt upp från professuren vid Vetenskapsakademien var tiden mogen för de första betydande stegen i riktning mot den nya institution som i mer än tjugo år skulle bli hans öde och ett tjugoårigt helvete och hans slutliga fall.

Schwartz inflytelserike och orubbligt saklige gynnare generalmajoren Bengt Franc-Sparre motionerade inom ridderskapet och adeln, och biskop Eric Almqvist i prästeståndet om skapandet av en teknologisk läroanstalt.

Tiden var mogen

"att begynna denna af allmänna behovet påkallade inrättning",

skrev biskopen,

"helst vi just nu i hufvudstaden äga den man, som framför andra synes utrustad med alla nödiga egenskaper både att inrätta, reglera och förestå det föreslagna teknologiska handtverksinstitutet eller skolan; jag menar den förtjänte och utmärkte professorn och teknologen, som ej allenast med sina teoretiska kunskaper, bildade både inom fäderneslandet och på utrikes orter, länge biträdt flere af våra fabriksidkare till deras nytta och tillfredsställelse utan ock själf förestår och lagt handen vid det praktiska af åtskilliga handtverk".⁷⁶

Rikets ständer ingick också samma år till K. Maj:t med en skrivelse i ämnet. Till skrivelsen var fogad en plan för ett teknologiskt institut, utarbetad av Gustaf Magnus Schwartz själv. Planen omfattades med entusiasm av en stark opinion och skulle snabbt gå igenom.

Egentligen bara två parter reste motstånd. Den ena var – hantverkarsocteterna i Stockholm, den grupp som kanske skulle vinna mest av alla på en teknologisk undervisning. Schwartz hade för övrigt i en nästan hånfull formulering förutsagt detta.

Den andra motståndaren var – vem, om icke Berzelius? Skulle nu den förhatlige inhösta inte bara ära och erkännande utan även en ny position, undandragen den mäktiges torsviggas, och ett vidgat inflytande? Berzelius kastade sig över den schwartzska planen i öppen avsikt att slita den i stycken. Det skulle föra för långt att här referera hans invändningar. Pontus Henriques – vars skildring är ett lika vackert som imponerande

de prov på grundlighet och objektivitet, i bjärt kontrast mot Söderbaums skamlöst engagerade äreminne över Berzelius – konstaterar på sitt för-synta sätt:

”Betraktas saken rent objektivt har man nume-ra svårt att förstå Berzelius’ avvisande hållning i denna fråga. [...] Man kan näppeligen värja sig från den föreställningen att den redan då [sic!] rådande skarpa personliga antagonismen mellan Berzelius och den tilltänkta läroanstal-tens självskrivne chef Schwartz [...] i väsentlig mån inverkat på den förres omdöme och på den avvisande hållning han intog i frågan.”

Berzelius skulle emellertid återigen få en känn-bar bakläxa. Presidenten i statskontoret, dåva-rande baron, sedermera greve Gustaf Fredrik Wirsén – om vilken Hans Järta yttrade: ”Wirsén är af alla svenska statsmän, som jag lärt känna, den som har den vidaste och säkraste blicken” – denne Wirsén satsade hela sin väldiga auktoritet. Han lämnade en klar och saklig argumentering till förmån för det nya institutet. Och han över-tygade till den grad, att Vetenskapsakademien, mot sin sekreterare, gjorde Wirséns yttrande till sitt eget.

Berzelius fick spara sina krafter till ett senare och bättre tillfälle.

Starka personliga motsättningar

Det institut, med en direktör, två professorer och två adjunkter, som 1826 kom till stånd, var i allt väsentligt utformat efter Schwartz plan – dock med den skillnaden att det var mycket större, med en mer än *dubbelt* så stor budget och med en mer än *tre gånger* så omfattande verk-samhet i undervisningstid räknat.

Detta skulle bland annat medföra att Schwartz egen arbetsbörda blev honom över-mäktig. En del av bristerna i hans följande insats skulle förvisso bero på detta. Men långtifrån al-la. Schwartz var verkligen svår, ja, för en del na-turer omöjlig att samarbeta med och under. Två mycket betydande och rikt rustade lärarperson-ligheter drevs från institutet härigenom: den sto-re matematikern Carl Johan Danielsson Hill och kemisten Joachim Åkerman (vilken sist-nämnde för övrigt ett par decennier senare skul-le komma att efterträda Schwartz som chef).

Händelseutvecklingen inom institutet skulle komma att präglas av nästan ofattbart intensiva personliga motsättningar. Schwartz egen maka fransyskan Caroline Corbin-Durdant har, sedan hennes bitterhet mot mannen stegrats över en viss gräns, troligtvis inte heller varit utan infly-tande på stämningen. Ännu långt efter sin rym-ning⁷⁷ upprätthåller hon från utlandet förbin-delse med en krets av medarbetare vid institutet. En av de bittraste vedersakarna var kemiadjunk-ten J. F. Bahr,⁷⁸ som även är litteratör och pepp-rar pressen med smådelser i form av insändare. Därom är han för övrigt inte ensam. Henriques presenterar ett helt florilegium av nidskriverier.

Det har redan sagts men kan inte nog betonas att Schwartz eget oresonliga och sturska lynne har spelat en viktig roll för förhållandena vid in-stitutet. Bitterheten mot Berzeliuskretsen gjorde honom inte mjukare. Men det är intressant att se hur det finns en viktig skillnad i psykologin hos honom och Berzelius. Medan den senare i sin trygga position inte kunde fatta annat än att varje enskilt mothugg som mötte honom berod-de på infama intriger från den vedervärdige Schwartz sida – ett betraktelsesätt som givetvis

tillfullo delas och stundom rentav stegras hos den devote Söderbaum – så tycks Schwartz själv inte alls ha denna form av förföljelsemani. I ett efterlämnat manuskript har han förtecknat sina fiender. Han noterar där att han – näst Berzelius och den franska hustrun –

”i några lycksökare hos Berzelius och kreatur åt honom [...] haft verksamma fiender [...] hvilka jag blott föraktat”.

Bland dem han nämner är ingen lärare vid institutet. En Joachim Åkermans attacker – för övrigt sakligt mycket kloka och värdefulla – försatte honom i affekt, men han skriade inte därför om intriger. Bahrs lömska smädekampanj, den kanske vidrigaste av alla som Schwartz råkade ut för (och därmed en av de gemenaste i svensk lärdomshistoria, vilket inte vill säga litet), den noterar han med förakt. Men han tillskriver den inte något inflytande från Berzelius. Men mer därom i ett annat sammanhang.⁷⁹

Henriques beundransvärda bok är fascinerande icke minst i de avsnitt som skildrar de personliga och pedagogiska motsättningarna vid institutet,⁸⁰ men det skulle föra för långt att här gå längre in på detta ämne. Mer objektivt och samtidigt levande än hos Henriques kan saken inte skildras.

Det bör emellertid nämnas att framförallt *en* frågeställning skulle leda till Schwartz fall inom institutet. Det var motsättningen mellan de två principerna ”det praktiska” och ”det vetenskapliga”.

Schwartz hade redan från början haft en entydig ståndpunkt i denna fråga. Och märk väl: denna ståndpunkt hade godkänts av statsmakterna i och med att hans plan för institutet an-

togs. Hans grundläggande betänkande hade rubriken ”*Praktisk* undervisningsanstalt för slöjderna eller Teknologisk inrättning”. Och ändamålet skulle enligt planen vara

”att genom undervisnings och upplysningars meddelande åt slöjdeidkare bidraga till förkofran af fäderneslandets näringar. Den [inrättningen] bör främst vara en *slöjdeskola* för ynglingar, som ämna ingå i näringsståndet, och för det andra utgöra en *praktisk* rådföringsanstalt för själfva slöjdeidkaren.”

Längre fram heter det, då institutet börjar ta form, i dess stadgar:

”Undervisningen skall i allmänhet vara mera populär och *praktisk* än strängt vetenskaplig.”
(*Förf:s kursiveringar.*)

Denna ”praktiska” utgångspunkt var alltså given och i och för sig ingen förryckt idé som hux flux hade dykt upp hos Schwartz. Den låg till grund för hela inrättningen. Kanske kan man gissa att hans härkomst från det fattiga Finland och hans nära kontakt med det praktiska livets stränga krav hade medverkat till att fixera utgångspunkten för hans personliga del. Hans frände, den adlige tjärhovsinspektören,⁸¹ var säkerligen inte den ende i hans ursprungsmiljö som på grund av rent praktiskt nödtvång brast i tillbörlig vördnad för teoretiska och ”vetenskapliga” subtiliteter. Dessutom hade Schwartz ingående analyserat avvägningen mellan praktik och teori vid de studier av utländska utbildningsanstalter som hade föregått hans skapelse Teknologiska institutet. Slutligen hade ståndpunkten en hel del med hans allmänskådning att skaffa. Och säkerligen med den motvilja som han på rätt goda grunder fått gentemot den vetenskapliga världen i fäderneslandet.

Men även om han alltid hade haft en viss benägenhet för ensidighet, blev han i denna fråga närmast som besatt. Så vetenskapsman han själv var, spottade han ilsket åt allt vad vetenskap hette. Och ju mer läst han blev i sin befängda ståndpunkt, desto mer stegrades hans raseri.

Pontus Henriques förmodar, säkerligen helt riktigt, att det här rör sig om en infektion från de personliga antagonismerna: när han rasade mot *vetenskapen* var det i själva verket *vetenskapsmannen* Berzelii bild som stod framför honom. Och denne å sin sida bidrog naturligtvis ytterligare till att agitera Schwartz genom att oavlatligt hävda den vetenskapliga aspekten och förringa den praktiska.

Den som härvidlag förde "vetenskapens" talan var Gabriel Poppius, president i Kommerskollegium och Schwartz föresatte i egenskap av ordförande i institutets direktion. Han var också – Berzelii blivande svärfar! Mellan direktören, Schwartz, och direktionens ordförande, Poppius, uppstod till sist en outhärdlig spänning. Den konflikt som uppstod och som utförligt skildras av Henriques⁸² ledde till att Poppius hos Kungl. Maj:t klagade över

"direktörens ihärdiga strävande att förvandla [institutet] till en lägre hantverksskola".

Klagan föranledde att en kommitté tillsattes med uppgift att yttra sig över de stridiga åsikterna om undervisningssättet och föreslå bestämda stadganden därom samt även de förändringar i institutets stadgar som kunde vara av nöden.

En enda intresserad ledamot hade denna kommitté:⁸³ Berzelius! Men han var så mycket piggare. Yttranden infordrades från lärare, direktion och direktör. Från direktionen hade nu den

arge svärfar Poppius avgått, efter att ha fyllt sin uppgift som Berzelii murbräcka. Och när de personliga motsättningar var avhysta, vilka Poppius hade förkroppsligat i och med att han hade varit språkrör för Berzelius – så gick direktionen i stort på Schwartz linje igen! Kommitténs yttrande utformades emellertid i huvudsak av Berzelius. Och en av dess huvudpunkter var – att direktörsposten skulle avskaffas!

Kommittéutlåtandet gick även i andra avseenden emot institutets skapare, emot dennes intentioner och emot institutets gällande riktlinjer. Och det bör, säger Henriques, fattas som en personlig stridsskrift mot Schwartz.

Generalmajoren Bengt Franc-Sparre hade dock med sin väldiga pondus till protokollet dikterat, att

"Öfverdirecteuren Schwartz är af alla våra lärde troligen den ende, som gjort sig fullkomligt reda för industrioperationernas ordnande i vetenskaplig [sic!] form",

och

"vi hafva väl ännu icke glömt att Institutet icke inrättades utan med ett visst afseende på hans personlighet".

Betänkandet lades till sist endast till handlingarna. Berzelius fick inte heller nu se Schwartz huvud rulla.

Personliga olyckor och hetskampanj

Men Schwartz skulle själv, som jagad av demoner, göra allt för att främja en sådan utveckling. Under de tretton år som följde rådde inga motsättningar mellan direktionen och direktören.

Schwartz nonchalerade direktionen, och direktionen klagade inte.

Men förhållandena inom institutet blev inte bättre. Personliga olyckor av nästan ofattbar vidd drabbade under denna tid den redan förut bångstyrige och nu till snart sagt allt samarbete och samförstånd oförmögne Schwartz. En son – elev vid faderns institut – drunknade 16-årig. Som förut antytts övergav hans hustru honom och likaså de två dottrarna och två av sönerna. En medarbetare vid institutet, den förut nämnde Bahr, skulle tillsammans med en systerson till Schwartz, Anton Fahnehjelm, förmå C. F. Ridderstad att utge nidskriften *Frenologen*. Schwartz själstillstånd under dessa år måste ha varit ohyggligt och hans lidanden övermänskliga.

Tidningarna översvämmades nu med hetsande insändare, viskningskampanjer bedrevs med stigande intensitet. Och som stundom blir fallet gjorde vulgärpropagandan intryck. Riksdagsmannen C. G. Gustafsson i borgarståndet frambar vid 1844 års riksdag en motion

”vars hela ton klingar såsom ett eko av [...] tidningsartiklarna” (Henriques).

Denne hedersman fann att det var honom

”en bedröflig plikt att fästa rikets ständers uppmärksamhet på denna viktiga inrättning”

där missförhållandena

”beklagligtvis äro en visa i hvar mans mund”

och som befinner sig i

”ett tillstånd, som naturligtvis skall göra hela dess verksamhet gagnlös, om ej *rent afskadlig*”.

Tills vidare borde

”anslaget [...] vägras”.⁸⁴

Lidelserna svallar, stämningen agiteras intensivt, och nu börjar det på allvar se illa ut för Schwartz. Det vore av största intresse att få någon inblick i hans reaktioner och känsloliv vid denna tid. Men som tidigare nämnts är alla spår undanröjda. Schwartz egna anhöriga och efterkommande intill tredje led har till den grad tagit intryck av nedsmutsningen av den berömde och duglige förfadern, att de har utplånat spåren och satt krokben för all hittillsvarande personhistorisk forskning. Vi känner dock hans kynne tillräckligt för att förstå att han måste ha känt sig som en jagad varg – och visat tänderna som en sådan.

En kommitté tillsätts igen. Den är snart klar med sitt utlåtande. Henriques skriver därom:

”Det kan vid läsningen av detta märkliga aktstycke icke råda ett ögonblicks tvivel om vad kommitténs bestämda och ovillkorliga avsikt var: – att avlägsna Schwartz från ledningen av Institutet”.

hans egen skapelse. I kommittén satt, utom kabinettskammarherren friherre Fabian Jakob Wrede, generaladjutanten Johan August Anckarsvärd och professorn Nils Gabriel Sefström. De två sistnämnda var, på Schwartz språk, Berzelii ”kreatur”; att de bägge stod i nära förbindelse med Berzelius är ostridigt.⁸⁵

Schwartz lämnar Teknologiska institutet

Det blev en ihållande strid. Till sist utmynnade den i ett kungligt brev av den 29 oktober 1845. Här gillas och biträdes *allt* vad kommittén har

haft att anförä mot institutet, även en mängd uppenbara orimligheter och befängdheter. Kungliga skrivelsen inkom till Institutets kansli först den 5 december. Men Schwartz visste vad klockan var slagen och begärde den 2 december sitt avsked. I konselj den 3 beviljades detta.

Schwartz begärde och fick, i anseende till sina ”erkända vetenskapliga förtjänster”, en pension på 800 rdr bco. Henriques betonar ironin i formuleringen.

Men inte ens med detta var förföljelsen mot den nu slagne till ända: konstitutionsutskottet anmärkte, med förnyade attacker mot Schwartz person, på anslaget. Riksdagen lämnade dock utskottets anmärkning utan avseende.

Ett kusligt kapitel i en i sin helhet ohygglig historia var till ända. Berzelius stod som segrare med blod på händerna och smuts till hårfästet.

Schwartz var emellertid alltjämt icke en död man. Bland mycket annat var han överdirektör för ett ämbetsverk, Kontrollverket. Han var också ledamot av Lantbruksakademien, där han förestod den tekniska sektionen. Här var numera hans gamle fiende från Teknologiska institutets direktion, Poppius, då Berzelii handgånge man och ”murbräcka”, direktör. Men hans mission var fylld. Här i Lantbruksakademien gick samarbetet bra. Och Poppius har under denna period gjort flera erkännsamma uttalanden om Schwartz för dennes utomordentliga insatser. Poppius var en betydande ämbetsmannapersonlighet och ville se till sak, icke person, även om han under inflytande av sin svärson en gång hade lånat sig till dennes kampanj. Det är uppenbart att han nu ångrade sig.

Gustaf Magnus Schwartz personlighet

Nyckeln till gåtan Gustaf Magnus Schwartz hade vi kanske kunnat få, om inte hans efterlevande mer nitiskt än några av hans fiender hade fullföljt förföljelseverket i lågsinnad underkastelse under den uppiskade opinionen. Men nu är nyckeln förlorad. Hur kunde denne högt begåvade, på sitt egentliga område så klarsynt och framsynt man på samma gång vara så blind för nödvändigheten av ett hyggligt samarbete med sina samtida? Varför stegrades hans förblindande och fördummande emotionella hämningar – av vilken beskaffenhet dessa psykologiskt sett än må ha varit – till en sådan grad, att mannen verkar fullkomligt besatt i sin oböjlighet och i sina antagonismer?

De frågor som här reser sig får vi rimligtvis aldrig svar på – om vi inte skall låna oss åt ett vanskligt och okvalificerat gissande. Lika litet som vi kommer att kunna pejla de oceaner av lidande som måste ha varit hans.

Den klarsynta och besinningsfulle Henriques skriver:

”Det ligger i sanning en verklig tragik över Schwartz’ öde. Denne man, vilken år 1823 enligt egen försäkran endast motvilligt tillmötesgick den allmänt uttalade önskan från industrimän, riksdag och regering, att han skulle övertaga ledningen av Teknologiska institutet, vilken vid tillträdet av befattningen överhöljdes med lovord från de mest sakkunniga håll inom och utom riksdagen, denne samme man bliver, några och 20 år senare, mot sin vilja ställd utanför dörren till sin egen skapelse, avskedad med ett litet årligt understöd tillsvidare.”

”Det kan nog inte råda något tvivel”,

fortsätter Henriques,

”om att anledningarna till Schwartz’ motgångar och slutliga tvungna avgång i främsta rummet låg hos honom själv. Han var säkerligen trots sin obestridliga begåvning olämplig såsom chef för en undervisningsanstalt såsom Teknologiska institutet. Hans envishet, hans despotiska sinnelag, hans oförmåga att umgås med lärare och tjänstemän och att taga hänsyn till deras åsikter gjorde samarbetet med honom ytterst besvärligt och för självständigare naturer såsom Hill och Åkerman m.fl. till en omöjlighet.

Härtill kom hans likgiltighet för former och föreskrifter [...]. Hans brist på andlig elasticitet gjorde honom också ur stånd att följa en förändrad tidsriktning; den plan för TI som utstakades år 1826 var honom även tjugo år senare ofelbar och i alla delar riktig även fastän åsikterna och behoven rörande den tekniska undervisningen under tidens lopp hade väsentligen förändrats och vidgats.

Vad som emellertid framförallt bidrog till Schwartz’ störtande [...] var hans småningom till monomani stegrade förakt för vetenskapen och hans vurm för det s.k. ’praktiska’.

Henriques avslutar sin framställning om Schwartz med en vacker och rättvis erinran om den besvärlige mannens många och stora förtjänster.

”Det är framförallt dessa omständigheter och ej mindre det oegennyttiga och självuppoftande arbete han ägnat sitt verk, som nu, då stridens vågor om hans person och hans strävanden sedan länge lagt sig, mana oss att i tacksamhet minne behålla TI:s skapare och förste ledare.”

Schwartz har uppenbarligen själv sysslat med

frågan om sitt väsens vanskligheter. Därom vittnar han personligen. Henriques har vid arbetet med sitt stora verk haft tillgång till egenhändiga anteckningar av Schwartz, vilka hänför sig till skilda tider. Dessa dokument, som Henriques endast citerar i korta utdrag, skulle ha varit oskattbara, ja kanske avgörande, för en psykologisk bedömning av Schwartz. Men de är numera borta.⁸⁶

Utöver de av Henriques anförda citaten har vi för närvarande endast kännedom om en uppsättning personliga anteckningar av Schwartz: en dossier, som troligtvis härstammar från de stora Hammerska samlingarna av autografer.⁸⁷ Till huvuddokumentet i denna dossier återkommer vi längre fram i detta avsnitt. Därutöver omfattar den ett antal spelkortsstora lappar, på vilka Schwartz egenhändigt har gjort vissa personliga anteckningar. En av dessa noter har tidigare återgivits.⁸⁸ De två övriga skall här anföras i samband med Henriques-citaten.

Schwartz framställer sig själv som blygsam (och, underförstått, kanske rikare utrustad) jämfört med Berzelius. Den klart ömsesidiga antagonismen mellan de två snillena är självfallet en väsentlig del av förklaringen till Schwartz olycksöde. Här har skett en stegring under växelverkan av från början ogynnsamma attityder. Och märkligt nog har ingendera av de två rikt rustade männen varit kapabel till så mycket besinning och generositet som skulle ha behövts för att hejda crescendoet mot ett raseri av närmast stupid karaktär. Utfallen mot Berzelius är självfallet de minst intressanta i Schwartz anteckningar. Men de må återges med tanke på hur magert stoffet är.

I den av sina anteckningar, vilken är i sin helhet ägnad åt ämnet ”vänner och fiender”, skriver Schwartz om Berzelius att denne är en charlatan som har blivit genomskådad av Schwartz och därför hatar denne.⁸⁹ Någon kommentar kräver väl knappast denna syn, men som ett bidrag till belysningen av Schwartz trånga perspektiv kan notisen fylla en uppgift.

I början av 1840-talet, alltså under den senare delen av sin tid vid institutet, skriver Schwartz på tal om sin framgång i världen:

”Denna lycka hade likväl – om jag förmått utöfva något mera värde öfver mig själf – genom eget bemödande att framhålla mina kunskaper och sålunda göra mig känd eller mera populär, samt genom en större fördragsamhet och eftergifvenhet i min karakter, kunnat blifva en helt annan och förkrossande för min gemene afundsman och belackare Berzelius.”⁹⁰

December 1843 knyter han också an till Berzelius, nu med en jämförelse:

”Af felande egenkärlek har jag varit beröfvad det själförtroende, som är väsentligt [för] att med en viss oförsynthet göra lycka i världen. Berzelius har i detta afseende genom sin tilltagsenhet att löpa åstad med verkligt svaga krafter alltid varit för mig en förvånande förebild på hvad man med själförtroende och medelmåttiga krafter kan uträtta genom att oförstynt gå på.”⁹¹

I en anteckning, som sannolikt har gjorts mellan 1846 och 1854, visar Schwartz att han faktiskt kan skriva om sig själf också utan att dra in Berzelius i bilden:⁹²

”G. M. S.

Med föreställningsförmåga förena sig begrepps-förmåga, *idealitet* och *fasthet*; hvilka gif-

va kunskapsbegäret den riktning och form till det *filosofiska*, *idealiska* som detsamma hos mig har, och gifva mig en fast vilja att besegra svårigheter eller med kraft omfatta det jag vill lära känna.”

I de av Henriques citerade anteckningarna är Schwartz inne på samma tema:

”Å andra sidan har jag, med min egenvilja, [min] envisa och högst oförsiktiga karakter – såväl för att vid stridiga åsikter göra min tanke om sanning och rätt gällande samt icke mindre för att genomdrifva mina önskningsars uppfyllande – aldrig med varsamhet sökt kringgå de hinder som legat i min väg utan alltid, ehuru likväl utan brutalitet eller något slags ohövlighet, utan anseende till de personligheter jag därvid haft för mig, efter förmåga öppet och i fronten bestormat eller undanröjt hvad som motstått eller hindrat.”⁹³

Som synes är det i ingen av de hittills citerade anteckningarna fråga om ett ödmjukt sökande efter sanningen om jaget, än mindre om självkritik och allra minst om förkrosselse, detta trots att huvudparten av dem skrivits under och efter de svåra olycksåren. En viss självkännedom kan man inte fränkänna Schwartz. Men den envetenhet och den aggressivitet som var hans främsta och vanskligaste drag nämns närmast med stolthet, och de faktorer som har stegrat dem till förblindelse och besatthet – liksom själfva denna stegring i och för sig – går han inte in på.

En frenologisk självanalys

Vad som är skrivet respektive utelämnat i dessa små fragment får man givetvis inte dra några vittgående slutsatser av. Men Schwartz har också gjort ett försök till totalvy över sig själf, nämligen

gen i den självkaraktistik som utgör huvuddokumentet i den förut nämnda autografdossiern.

Det rör sig här om ett försök till kranioskopiskt protokoll. Det vill säga: frenologen Schwartz vill notera endast vad han kan iaktta genom att efter frenologiskt program studera sitt eget kranium. Som läsaren lätt finner insmyger sig emellertid också subjektiva värderingar och självbiografiska antydningar. Och annotationerna flyter stundom ut till rena apologin. Men tendensen till blindhet och besatthet finns inte med i den bild som Schwartz här tecknar av sig själv.

När Gustaf Magnus Schwartz försöker att med frenologiska medel komma underfund med sin egen personlighets möjligheter följer han ett mönster som inte utan vidare är begripligt för den oinitierade. Slumpen – det torde också vara den som har räddat hans självvranssakan från förintelse! – har emellertid tillhandahållit nyckeln.

Som vi längre fram skall se, och för övrigt redan mer än en gång har antytt, förstördes viktiga schwartziana omedelbart efter mannens död genom hans icke lagvigda ”änka” Marie Sophie Schwartz försorg. De frenologiska samlingarna försökte hon emellertid avyttra, och de hamnade så småningom hos storsamlaren Hammer. Bland dem fanns ett kranioskopiskt protokoll över en viss person vid namn Trädgård. Av allt att döma har den schwartzska självvranssakan legat dold av detta papper och på så sätt undgått Marie Sophies blick; hennes syn var också svag vid denna tid. Trädgårdsanalysen kom sålunda inte bara att tjäna som camouflage; den blev också en omedelbart tillgänglig nyckel!

Protokollet är fört på en handritad tabellarisk blankett och upptar under samlingsrubriken ”Själsförmögenheter” en mängd kategorier uppställda över varandra. Från dessa rader utför frenologen så vissa iakttagna värden i lodrätta kolumner avseende följande nio huvudkategorier (de här inom [] tillagda siffrorna motsvarar i huvudsak Schwartz paragrafer i självkaraktistiken):

”Hufvudanlag och brister

- [1] Som bestämma det egentliga människovärdet
- [2] Som kunna föranleda till laster och brott
- [3] För uppfostran
- [4] För försörjning
- [5] För umgänget i allmänhet
- [7] För husliga och andra närmare förhållanden till människor
- [9] För egen trefnad och njutning af lifvet
- [6] För omdöme vid val af vänner och maka
- [8] Smak samt dess riktning

G. M. Schwartz

1. Af förmögenheter som bestämma människans värde, äro största delen starkt utvecklade. Han är en vettgirig och kunskapsrik person. En tillgifven vän. En rättsint, välvillig och fast människa; men kanske något för oförsigtig och van att icke behöfva beherrska sig sjelf.

2. Af förmögenheter som leda till *laster och brott* äro, i synnerhet, *Köndrift, bifallsinne, ondsinhet* och *karaktersfasthet*. Hans köndrift skall förleda honom till dårskaper dem hans förnuft ogillar; men hans fåfänga, idealitet och karaktersfasthet, skola dock afhålla honom från att sjunka i utsväfningar, som han sedan behöfde blygas öfver. Hans fåfänga och häftighet giver honom ett lättretligt och uppbrusande lynne och kommer honom lätt att förgå sig, hvilket i förening med hans orubbliga karakter

gifver honom något halsstarrigt då han är ond; men han skall dock alltid själf ogilla dessa utbrott; i synnerhet då hans rättskänsla säger honom att han haft orätt, eller hans välvilja att han sårat andra; men han är af en allt för fast karakter att i första ögonblicket gifva med sig, eller vara den förste till försoning.

3. Han har stora elementer för sin uppfostran. Hans formsinne, händighet och utmärkt stora begreppsformåga, böra hafva gifvit honom en stor och ovanlig lättnad att inhämta alla både teoretiska [och] praktiska kunskaper och allt hvartill fodras redighet, klarhet i tanken, och allmän vettgirighet, hvilka anlag icke litet böra hafva sporrats af hans stora bifallsinne och orubbliga villja att med ihärdighet nå det mål han föresatt sig. Deremot bör han haft svårt för räkna och språk, hvilken naturliga svårighet betydligt ökats genom hans envishet, att inte vilja sysselsätta sig med annat än det som roar honom, samt hans stora otålighet för allt dylikt.

4. Till sin försörjning, skulle han ovillkorligen välja ett yrke der han fick tillfredsställa sin vettgirighet, samt sitt begär att förbättra, försköna och förnygra allt. Han är af naturen vetenskapsidkare och teknolog; men derjemte så otålig och obenägen att själf bestyra med detaljer att han som embetsman, endast passar till chef. Han måste äfven hafva en försörjningsbana som tillfredsställde hans äregirighet. Han skulle alltid på den bana han valt söka förena sin äregirighet med sitt stora begär att gagna mensklighet[en] och blifva nyttig i stort, hvilket mål han med sin aldrig felande vilja ovillkorligen bort ernå. Ehuru begåfvad med stort försörjningsorgan, är han icke god ekonom. Han är samlare af allt som tillfredsställer hans vettgirighet, tilgifvenhet och köndrift, och gör icke afseende på hvad [han] i dylika fall depenserar, och skulle alldrig kunna komma att samla förmögenhet; utan alltid consumera lika mycket som han förtjenar.

5. I sitt umgänge med andra människor, utmärker han sig genom ett lödigt skick, en liflig och mångsidig conversation. Mycken säkerhet, samt tillförsigt i både tal och hållning. En viss ända till otålighet gränsande rörlighet i ord och åtbörder. Ett förbindligt och artigt sätt; men af bristande aktning och själfbeherrskning, talar han med mycken vårdslöshet om människor, och får derigenom ofta anseende af att vara elak, i sina omdömen, hvilket dock icke är fallet, utan härflyter från den låga tanka han i allmänhet eger om mänskligheten. Af brist på återhållsamhet, talar han väl mycket. Genom sin envishet och svaga aktning eger han ingen förmåga att umgås med dem, han icke öfverinstämmer med. Han skall göra ett vist afseende på deras samhällsställning, samt mycket på deras bildning och intellektuella värde.

6. Vid valet af maka skall han lädas af sin köndrift, könböjelse, tillgifvenhet och idealitet. Hon får icke hafva ett obehag[ligt] eller stötande yttre. Hon bör hafva godt hufvud och ega bildning, vara hjertlig, god, idealisk och icke kall i kärlek. Han är såsom make mycket tillgifven och hjertlig. Den han engång valt skall han älska af hela sin själ och med orubbelig fasthet. Han skulle vilja gömma henne i djupet af sitt hjerta, för att bevara hennes kärlek, ren och uteslutande för sig. Sedan han valt sig en maka skall han hafva föga eller intet behof af vänner.

7. I sina husliga och närmare förhållanden, är han ordningsälskande af princip och förstånd; Dock har han icke nog tålmod för att själf vara så ordentlig, som han fodrar ordning och snygghet af andra, utan att sänka sig till småaktighet, såsom vissa kinkiga karlar. Han är mycket hjertlig mot de sina; men otålig, retlig, och häftig, samt oböjlig när han vill något. Hans vrede lågar upp vid motsägelser och oordningar, och han fordrar att blifva åtlydd utan strid. Han älskar ett husligt och hjertligt

familjelif; men är allt för verksam för att endast lefva i stillhet, och är vän af att se verksamhet ikring sig. Han är en god; men tillika sträng fader. En rättvis; men nogran husbonde. En sträng, obehägrigt driftig och punktlig Chef, och fodrar såsom sådan lydriad och nit.

8. I sin smak skall han endast följa modet i det som hans förstånd och idealitet gillar; men alldrig blifva slaf deraf. Han skall på det nogaste veta förena det som öfverensstämmer med hans formsinne, förstånd, och skönhetssinne, och tillika är ändamålsenligt. Han skall dock för det sannt sköna uppoffra allt annat, emedan det tillika tillfredsställer idealitet och bifallsinne. Han har i allt ett oemotståndligt begär att förbättra och försköna allting.

9. För sin egen njutning och trefnad har han först sitt formsinne som gifver honom nöje af allt, hvad skönt i form är, och i förening med hans begrepp gör att han har nöje af allt mekaniskt. Det som dock hufvudsakligen utgör hans njutning och nöje, är hans vettgirighet och dess tillfredsställande. Äfven hans köndrift och stora tillgifvenhet gör att han i skötet af en maka och sin familj skall söka sin egentliga lycka och sällhet. Tillfredsställandet af hans äregirighet och välvilja böra beredt honom mången njutningsrik stund; men ock mången bitter. De motverkande krafterna för hans lycka ha varit hans häftighet hvilken i rikt mått förbittrat hans lif och stört hans frid, likaså hans bristande aktning, hvilken gjort att han icke känt någon tillfredsställelse med umgänget af människor; ty de hafva merändels synts honom lumpna, slutligen hans fasthet och svaga återhållsamhet. Hans envishet har gjort det till ett verkligt lidande för honom, att göra det som icke egentligen roat honom. Hans svaga återhållsamhet, gör honom oförvägen i sitt tal och förskaffar honom ovänner derigenom. [Hans försigtighet och svaga mod gör honom något misstänksam, hvilket också

förbittrar hans lif. Den som en gång bedragit honom tror han alldrig mera.]⁹⁴

10. Med inskränkt aktning hyser han väl icke starkt förtroende till mengdens förmåga att styra sig sjelf; men han har alltför stor rättsintet att fränkänna människan dess naturliga rätt att råda öfver sig sjelf och sin egendom, och anser [detta] utan afseende på det mer eller mindre fullkomliga bruk hon af densamma kan göra. Republik är den enda lagliga Statsform. Endast genom tillfälle till och öfning att sjelf vårda sina allmänna angelägenheter kunna människorna vinna politisk bildning likasom man icke kan lära simma utan att gå i vattnet.”

Schwartz överges av sin hustru

När Schwartz på sin ålders höst uppenbarligen är sysselsatt med något slags självbiografiska anteckningar skriver han i ett av de bevarade fragmenten:⁹⁵

”Näst Berzelius har den fransyska sköka, hvarmed jag hade den olyckan att gifta mig, genom sin rymning och i synnerhet det infama ryckte hvarmed hon förstod att gifva detta steg färg, mest skadat mig. Det var i följd deraf som den nedriga Magister Bahr, för att kunna sätta mig i desto större vanryckte och aflägsna mig från Technologiska Institutet, för att där sjelf erhålla plats, blef i stånd att med biträde af en gemen slägtninge [till mig], n. m. kapten *Fahnehjelm* [...] om mig författa en nidskrift: *Phrenologen*, hvilken Bahr narrade en lättsinnig litteratör, *Ridderstad*, att i sitt namn utgifva.”

Anteckningen syftar på två förfärliga händelser som drabbade Schwartz i hans privata och offentliga liv just vid den tidpunkt då han kämpade sin mest förtvivlade kamp om institutet: han övergavs av sin hustru sedan arton år – ja, inte

bara av henne utan av praktiskt taget hela sin stora familj. Och en nidskrift som hör till det ohyggligaste vår litteratur har att uppvisa publicerades om honom, i vilken han tillvitades de förskräckligaste brott och laster.

Schwartz första äktenskap hade varat i tio år. Den lilla älskade flickhustrun – som ännu inte fyllt 17 år när hon trädde i brudstol – dog under makarnas Parisvistelse 1817. Som vi har sett var det troligtvis hennes lungdot som gjorde det omöjligt för Schwartz att resa hem i laga tid. Och på grund av sin maskopi med Edelcrantz om sekreteraranslaget var han urständsat att korrespondera öppet med Stockholm om sitt dilemma, i synnerhet sedan den illvillige Berzelius hade blivit akademisekreterare.

Låt vara att detta bara är gissningar. Även om de bara delvis är riktiga var det troligtvis hänsynen till den avhållna och dödssjuka hustrun som först gav fienden Berzelius material för de attacker som skulle leda till Schwartz avsättning från professuren. Hustruns död skulle emellertid av berzelianerna komma att utnyttjas på ett vida grymmare sätt.

Schwartz var kanske en erotiskt expansiv man. Han skulle sätta två utomäktenskapliga barn till världen, om vi nu – i likhet med samtidens Stockholm – bortser från att hans sista äktenskap icke skulle beseglas med vigsel (det med Marie Sophie "Schwartz"). Efter den tidens mått var dock några oäkta barn ingenting sensationellt. Man skulle kunna räkna upp långa rader av betydande personligheter i Sverige som hade liknande meriter på den tiden. I sin självkranskan framhåller Schwartz sin "köndrift", men han överbetonar den inte.

Han tycks emellertid ha haft svårt att vara utan kvinna någon längre tid. När den första hustrun dog stod han dessutom med tre moderlösa söner, 10, 7 och 3 år gamla. I Paris träffade han då en nittonårig änka, Caroline Durdant, née Corbin.⁹⁶ Han gifte sig med henne endast några få månader efter första hustruns död och förde henne med sig hem till Sverige. Hon skulle sedan vara hans livsledsagerska i tjugo år. (I legal mening var hon hans hustru ännu vid hans död, ty äktenskapet upplöstes aldrig.) Och hon skulle föda honom fyra barn.

När Caroline mötte Schwartz i Paris var denne omstrålad av sin internationella berömmelse, rörde sig i de främsta kretsar och var som fisken i vattnet i berömda vetenskapsidkares salonger och laboratorier. Hans många gånger omvittnade personliga charm var stor, och det var säkert lätt för den unga änkan att säga ja till den berömde, sexton år äldre mannens frieri.

Men när de nygifta kom hem till Stockholm för att etablera sig där, skulle stämningen i hemmet snart vara förgiftad. Schwartz hade visserligen pengar, inflytande, rykte och vänner. Men från och med nu var hans liv en strid på kniven. Äktenskapet måste för den oerfarna unga fransyskan ha känts som att i tjugo år vara länkad vid den ene av två bältespännare. Caroline drogs in i en djungel av intriger, viskningskampanjer och konflikter vilka då och då flammade upp till öppen batalj.

Vi känner inte till mycket om det förlopp som ledde till hennes sista steg på denna vanskliga bana. Men vi vet att efter tjugo år, 1838, stod hon inte ut längre. Hon rymde från mannen, medförande de två dottrarna Marie och Sophie. Till att börja med slog sig de tre damerna ned i

Paris. En sådan rymning var någonting på den tiden ganska oerhört. För Schwartz själv kom den som ett fruktansvärt slag. Den inträffade just som stridens vågor slog som vildast kring Teknologiska institutet. Och det blev inte bättre av att rymningen, som Schwartz själv skriver, förknippades med ett infamt rykte.

Att verkställa rymningen var ingen lätt sak, och Caroline hade förvisso aldrig kunnat klara det om inte mannen hade varit så snärjd i sina tallösa arbetsuppgifter och i institutstriden – och: om hon inte hade haft en manlig medhjälpare som organiserade det hela.

Denne "räddare", som hon själv kallar honom, var Anton Fahnehjelm, tekniker och uppfinnare liksom Schwartz och en nära släkting till denne. Som förut nämnts hade Schwartz när han kom till Stockholm i början av seklet bott hos en halvsyster där, gift med räntmästaren Wijkaurin, enligt Berzelius en förmögen man. Vid cirka 35 års ålder, 1804, när Schwartz var 21 år, blev emellertid denna halvsyster änka. Och ett år senare gifte hon sig med den 70-åriga vicepresidenten Per Georg Fahnehjelm. Med denne vitale åldring fick hon en son, vår Anton Fahnehjelm. Denne var alltså halvsysterson till Schwartz. Halvsystern hade barn också från det wijkaurinska äktenskapet, och gamle Fahnehjelm blev deras förmyndare. I denna egenskap vidtog han vissa åtgärder; bland annat sålde han Wijkaurins hus i Stockholm. Dessa åtgärder ogillades livligt av Schwartz, fast denne var ekonomiskt helt desintresserad. Kanske hade han goda skäl; i varje fall blev den unge Anton Fahnehjelm delägare i huset. Affären skapade missämja med Schwartz, eller stegrade en som möjligen redan fanns.

Nog av, vi känner inte mycket om dessa förlopp, men det är tydligt att Anton Fahnehjelm med tiden skulle få mycket nära förbindelse med en lång rad av Schwartz mest hätska fiender. Han har – ehuru portförbjuden – uppenbarligen kunnat animera Caroline Schwartz att överge sin man och ta döttrarna med sig. Och när företaget sattes i verket var det också Anton Fahnehjelm som organiserade hustruns rymning och enleveringen av döttrarna.

Av bevarade brev mellan Fahnehjelm och Caroline Schwartz efter rymningen⁹⁷ framgår dels detta, dels också något om orsaken till rymningen: Schwartz hade vid denna tid inlett ett förhållande med husmamsellen Beda Munktell, och under ögonen på fru Schwartz och hennes tonåriga döttrar gick nu mamsellen med professors livsfrukt under sitt hjärta.⁹⁸

Vi vet också av dessa brev att Caroline Schwartz efter rymningen, via Fahnehjelm, uppehöll viss vänskaplig kontakt med makens fiender inom institutet.

Det som emellertid gjorde rymningen till ett så hårt slag för Schwartz var inte minst – som redan nämnts – de rykten med vilka "hon förstod att gifva detta steg färg". Redan när ryktena gick var det självfallet svårt att fixera deras ursprung. Men åtskilliga tecken tyder på att Schwartz inte tar fel, när han i sin här citerade anteckning tillskriver berzelianerna, den gotländske kemisten J. F. Bahr samt Anton Fahnehjelm, huvudansvaret.

Ett rykte om att fru Schwartz skulle ha känt sig nödsakad att överge sin man på den grund att professorn och överdirektören behagat förföra en husmamsell, ett sådant rykte skulle på den tiden aldrig ha uppfattats som särskilt blamerande

för mannen, allra minst betecknats som förfärligt. Vi skall betänka att 1840 över 75 % av alla kvinnor över 15 år i Stockholm var ogifta och hade utomordentligt usla utkomstmöjligheter.⁹⁹ I nästan vartenda borgerligt hushåll fanns en eller flera mamseller – systrar, mosttrar, kusiner, släktingars döttrar och andra – vilka i realiteten var utlämnade åt husets herres godtycke. Inemot hälften av alla barn som föddes i Stockholm vid denna tid var utomäktenskapliga. Det skulle aldrig ha kunnat vara katastrofalt eller ens betraktats som belastande för Schwartz, om det gick ett rykte om att han hade gjort en piga med barn eller något annat erotiskt snedsprång. Sådana hörde till ordningen för dagen denna tid, och exempel finns i snart sagt alla familjekrönikor, även inom prästeståndet och bland dess prominenser.

Nidskriften Frenologen

Nej, de rykten som spreds var alla förfärliga på samma sätt som Ridderstads nidskrift är förfärlig.¹⁰⁰ I den tillvitas "Öfver-Directeur Mörk" – utom utklädselkomedin som vi redan har talat om – dels att ha giftmördat sin första hustru, dels att ha sökt inleda ett blodskamsförhållande med sin egen dotter; en del häktor och snörlivsband hinner Öfver-Directeuren Mörk till och med forcera "med en verklig kännares lätta skicklighet", men brottets fullbordan förhindras genom en explosion i hans laboratorium.

Det är intressant att se att detta blodskamsrykte tydligtvis satts i svang av Schwartz fiender, medan det är fullkomligt uppenbart av Caroline Schwartz och döttrarnas brev hem till Fahnehjelm att de visst inte har upplevt så förfärliga sa-

ker. På tal om en gudlös "sophist", som har friat till dottern Marie utomlands, skriver modern Caroline till Fahnehjelm;

"Redan en gång i sitt lif har hon sett, till hvilka förfärligheter dylika människor kunna skrida, och derföre, rättvist nog: denna man inger henne blott föragt och fasa."

Caroline skriver genomgående rätt exalterat, och hon skulle, även om formuleringarna i övrigt förefaller oss rätt starka, säkerligen inte ha nöjt sig med verbet se, om hon verkligen hade syftat på att fadern skulle ha försökt förföra sin köttsliga dotter.

I ett brev till Fahnehjelm 26 oktober 1840 skriver Caroline ännu tydligare:

"[...] då man uppfört sig som han gjort, d.v.s. öppet gifvit exempel till ett så skamlöst lif som det hans hus erbjöd, sårande sederna genom det dåliga exempel han gav sina döttrar, genom att påtvinga dem liksom hustrun sällskapet och den dagliga närvaron af en ovärdig person, och det till och med då hennes tillstånd borde aflägsna henne mer än någonsin."

Inte ett ord om incest eller dålig *behandling* överhuvudtaget, bara om dåligt *exempel* och en husmamsell som är med barn.

Det mest sannolika här tycks vara att ryktet har tagit fasta på affären med Beda Munktell och förvandlat den till en incest med dottern. Ett rykte om flirt med svärdottern, äldste sonen Claes hustru, har spårats och kan även det ha medverkat. En motsvarighet alltså till hur Schwartz maskopi med excellensen Edelcrantz rörande sekreterarsysslan ledde till uppgifterna att hustrun Maria Sofia skulle ha uppträtt "förklädd" till karl.

Påståendet om att den första hustrun skulle ha blivit mördad av sin man under Paristiden var naturligtvis särskilt grymt. I verkligheten tycks ju Schwartz, som vi sett, ha älskat henne varmt och gjort svåra – och för honom själv realiter ödesdiga – uppostringar för hennes skull under hennes sista sjukdom.

Hur man än må reagera inför denne besvärlige och långtifrån alltigenom sympatiske man så kan man fatta, att när ryktesspridningen kom i gång på allvar, framförallt genom Ridderstads nidskrift, måste hans situation ha varit fruktansvärd. Boken är full av detaljer som gör identifikationen med Schwartz ofrånkomlig. Den heter *Frenologen*; Schwartz var Stockholms ende kände frenolog. Huvudpersonen är "Öfver-Directeur" och heter Mörk. Vår man var överdirektör (för Kontrollverket) och hette "svart" på tyska. Härtill kommer temat med de avskurna, autentiska människohuvudena.

I Ridderstadska arkivet finns en anteckning enligt vilken boken tillkom "*med anledning av både skriftliga och muntliga uppmaningar*" (*förf:s kursivering*) – alltså ett beställningsarbete – "och förtäljdes om överdirektören Schwartz' diaboliska karaktär". Ingen tvekan kan råda om vad som var bokens syfte. Och icke en enda läsare i hela Sveriges långa land kan ha varit omedveten om att det var den riksbekante Schwartz som smädeskildringen gällde.

Anton Fahnehjelm har själv givit oss ett bidrag till bilden av hur ryktena gick i Stockholm. Ett brev av hans hand till Caroline Schwartz har råkat bli bevarat till eftervärlden i stället för att avsändas. Han betecknar själv sina uppgifter i detta brev som en skvallerkrönika. Det är skrivet

våren 1843, året innan *Frenologen* utkom. Det heter däri bland annat:

"På Institutet samma sinnliga lif som förr. Beda är afskedad, och en fröken har ärvat platsen. Hon lärar blifvit lockad i en fälla genom ett löfte om giftermål, men som dermed icke hafver sig så lätt, så ser hon nu ganska tryckt och missbelåten ut.¹⁰¹ Dessa noticer har jag i sqvallerwäg, men sjelf möter jag Ö[verdirektören] med Mlle emellanåt promenerande eller på spektaklet, der första gång vi träffades gafs – Don Juan.

Claes är gift med Mademoiselle Salomonsson, stadsfiscalens dotter, hon lärer wara ett godt och beskedligt fruntimmer [dock] utan upfostran, ty fadren, som är procentare och mycket snål, samt rik, har ej nänts kosta något på sina döttrar.

Ryktet berättar att Ö. gjordt sin cour för sin sonhustru, men blifvit afvisad, och nu skall Claes låtsa wara arg och stött på söta pappa. Som jag på gatan [endast] helsar på Claes och följaktligen ej talar wid honom, har jag dessa noticer från något aflägsne håll."

Ryktesspridningen om Schwartz som erotiskt expansiv höll tydligen i sig. Kanske skymtar vi här som sagt en del av det lilla verklighetsunderlaget för incestryktet. Den ängsliga procentardottern har kanske bara, uppskärnad av allt hon hört, trott sig förstå att söta svärfar önskade göra henne närmanden – mer än så behövs inte för rykten om blodskam med köttslig dotter.

Ryktet skulle till och med få ta hand om uppgiften om Ridderstads källa. I ett berömt uppslagsverk¹⁰² uppges uttryckligen att sonen Claes antagligen var den som hade försett Ridderstad med materialet. *Halvsystersonen* – om vi nu får anta att Schwartz egen anteckning om Fahne-

hjälm som auktor är riktig – blev till en *son*. Det förefaller betydligt mer sannolikt med Fahnehjelm, som själv har satt sina onda avsikter på pränt i sina brev och bevisligen intrigerat mot Schwartz, än med sonen Claes.

Claes Schwartz var nämligen den ende av Schwartz söner som förblev lojal mot sin far, i varje fall långt upp i medelåldern. Han blev, liksom alla de söner över vilkas uppfostran fadern bestämde, teknolog och gjorde därefter tjänstemannakarriär inom faderns eget ämbetsverk, Kontrollverket. Efter vad man kan förstå måste det ha varit påfrestande att vara på samma gång son och elev och längre fram subaltern under en man som Gustaf Magnus Schwartz. Men Claes tycks ha klarat den delikata rollkombinationen med bibehållen balans.

Från höstterminen 1830 var Claes Schwartz också lärare vid faderns institut. Han skulle komma att stanna där i sjutton år. Till att börja med anförtröddes han undervisningen i ämnet "Läran om det sköna, lämpad till de i hantverkerierna användbara arkitektoniska prydnader", ett ämne som nu infördes. Claes Schwartz var sålunda vårt lands förste lärare i vad som numera kallas *industriell formgivning*! Henriques skriver:

"Denne arbetssamme och oegennyttige man hade varit Institutet till stor nytta, bland annat därigenom att han vid de ständiga lärareombytena alltid var redo att under mellantiderna inskrida såsom vikarie. Också fanns det knappast någon gren av Institutets undervisning, i vilken han icke tjänstgjort. Söndagsundervisningen hade han så gott som ensam uppehållit – de tre första åren utan arvode, han hade varit vikarierande lärare i kemi (likaledes utan arvode), i matematik, i teknisk mekanik samt där-

jämte en tid verkstadsföreståndare. Hans avgång, efter 17 års oförtruten verksamhet, var icke frivillig utan sannolikt beroende på de spända förhållandena inom anstalten, ty han förklarar i sin värdiga och blygsamma avskedsansökan, att 'omständigheter gjort detta steg nödvändigt'."¹⁰³

(En annan son, Theodor, var också lärare vid institutet. Men han avgick efter tre terminer och skulle resten av sitt liv, som han huvudsakligen tillbragte i Amerika, vara sin fars oförsonlige fiende, lierad med styvmodern Caroline Schwartz och med halvkusinen Anton Fahnehjelm i desas stämplingar mot Schwartz.¹⁰⁴ Fahnehjelm

"förförde och förderfvade ohjelpligt det bästa af mina barn, Theodor",

skriver Schwartz.)¹⁰⁵

Men det var den hyggelige Claes Schwartz som inför eftervärlden skulle komma att skylta som den, vilken tillsammans med Bahr givit Ridderstad materialet till nidromanen. Kanske har ryktet här, som sagt, bara slumpvis råkat göra en son av en halvsystemson. Men kanske var det ett led i den systematiska ryktestortyr man utsatte Gustaf Magnus Schwartz för, när den trofaste sonen utmålades som den lömskaste av alla svekfulla. Det folkliga ryktet kan också ha identifierat Claes med en viss svartsjuk figur i nidskriften, Thomas. Men den vederhäftige Hjalmar Linnström skulle säkerligen inte ha tagit upp ett rykte på gatan som källa för sin uppgift att Claes var Ridderstads inspiratör. Han *måste* ha fått denna uppgift serverad i mer konkreta termer.

Tilläggas bör kanske att uppgiften naturligtvis strängt taget kan ha varit riktig, eftersom vi inte vet vad som har rört sig under Claes stillsamma yta under alla hans år under faderns

stränga regemente. Men en omständighet talar i varje fall för att Claes har stått utanför intrigen: brodern Theodor och Anton Fahnehjelm tar hatfullt avstånd från honom på grund av hans lojalitet mot fadern, både 1839 och 1843.

Theodor Schwartz skriver 1839 till Anton Fahnehjelm, sedan han själv brutit med fadern och emigrerat, medan Claes ännu har fem år kvar som lärare vid institutet:

"Claes sover sött vid sin pappas hjerta ... – han är således det han alltid varit – ett *as* i ordets fulla bemärkelse!"

Längre fram i brevet avvisar Theodor tanken att han själv i fråga om styvmoderns rymning och enlevering av styvsystrarna skulle kunnat ställa sig "på samma sida som Claes" – nej, han står på den sida han "alltid stått".

Ännu 1843, medan *Frenologen*-intrigen förbereds, har Anton Fahnehjelm, som vi ovan sett, svårt att fördra Claes Schwartz, talar inte med honom osv. Den beskedlige och mångkunnige, bland annat ritskicklige mannen är också föremål för hånfullt gyckel i Fahnehjelms brev till Caroline Schwartz:

"I dessa dagar hålla tidningarna på att gyckla med vår stackars fåfänge Claes. Kungens 25te Regerings Årsdag har firats med en jubelfest bestående i bal på Beursen, Illumination, Fripsectakel, m.m. På samma dag lät Claes införa i Stats-Tidningen, till betygande af sin underdåniga entusiasm för Jubiléet, det han förbandt sig kostnadsfritt lära barnen vid prins Carls inrättning under ett års tid – att rita."

Beskedlig och möjligen litet narraktig, kanske obetydlig men trofast skymtar Claes Schwartz dock som en sällsynt ljus gestalt i det kusliga

schwartzska dramat. Men att rädda eller ens hjälpa sin far i den strid som vid detta laget gällde livet, det förmådde han aldrig.

1844 var slutstriden om institutet under uppsegling. Bataljen fördes inte bara bland ämbetsmän, vetenskapsmän och lärare. Den hade förts ut på det folkliga planet, och tidningarna vimlade av insändare och andra hetsartiklar. Det var i detta läge Ridderstad föll för frestelsen att ge ut sin nidskrift, ett bottenmärke i den svenska publicistikens historia. Schwartz slogs det sista året som den homeriske kämpen med avskurna hälsenor. 1845 var allting slut.

Caroline Schwartz vidare öden

Caroline Schwartz har uppenbarligen många gånger ångrat att hon hade svikit mannen. Hennes ekonomiska situation var besvärlig. Hon hade en bror som var general, men, som hon skriver till Anton Fahnehjelm mot slutet av 1840:

"Han har gjort allt hvad för ögonblicket stod i hans förmåga att lindra mina bekymmer, men den älskade ädla varelsen är sjelf gift och uppehåller ensam vår mor, bebor till och med vanligtvis en annan verldsdel än vi och tvingas ofta af sin höga ställning till utgifter som han önskade slippa eller gifva en annan riktning. Han är utom sig att se att man icke förmår tvinga Ö[verdirektören] till något."

Caroline umgås, som slutorden ovan antyder, under de första åren med vidlyftiga planer att tvinga den make hon rymt från till att sända henne och döttrarna ett underhåll. I långa brev redogör hon sida upp och sida ned för hur detta skulle gå till. Belysande är att hon till och med, uppmuntrad (som hon åtminstone tror) av

svenska beskickningen i Paris, uppvaktar Kunglig Majestät med en begäran att Schwartz skall tvingas underhålla henne.¹⁰⁶

Vid denna tid är det, som Qvist för Sveriges del visat,¹⁰⁷ inte lätt för ett bildat fruntimmer att försörja sig själv. Inte många yrken står öppna. Men tillverkning av konstgjorda blommor är en syssla som motsvarar tidens krav. Schwartz har för övrigt själv betraktat detta yrke som ett upp- muntransvärt hantverk och vid Teknologiska institutet läsåret 1827–1828 anordnat en kurs häri för trettiosex fruntimmer. Undervisningen hade utan kostnad bestritts av Mademoiselle Fanny Corbin, utan tvivel en anförvant till fru Schwartz, väl sannolikt en syster. (Vi ser här åter ett exempel på ”mamsellhushållning”: Schwartz har i sitt hem tagit emot en ogift syster till sin hustru. Att hon levde på honom är utom allt tvivel; Corbins var fattiga. Med sitt radikala och i våra ögon moderna synsätt fann han det bättre att hon gjorde någon nytta än att hon skulle fåfång gå som flertalet av den tidens mamseller. Han lät henne därför undervisa i vad hon kunde vid institutet. Betalning kom inte i fråga. Det var med andra ord Schwartz själv som bekostade denna undervisning.)

Uppslaget och färdigheten, när det gällde konstgjorda blommor, fanns sålunda i den corbinska familjen, kanske också de rätta förbindelserna. Och Caroline Schwartz satte nu sina döttrar till att förfärdiga blommor. Detta blev sedan trions försörjning, tydligen i kombination med en blygsam färgagentur.¹⁰⁸

Ekonomin var emellertid bekymmersam. För att få verktyg till blomstertillverkningen sålde Caroline sina vinterkläder,

”och detta till och med på början af vintern”.

Det var i oktober 1840.

Hon umgås vid denna tid med planer på att flytta till Petersburg, där hon tror att det skall vara billigare att leva och lättare att få avsättning för blommorna. Claes Fredrik Hornstedt, Rysslandskännare efter lång fångenskap såsom Sveaborgsläkare, bistår henne med planerna. Han är, som vi tidigare nämnt, gift med en halvsyster till Gustaf Magnus Schwartz.

Det blir emellertid ingenting av med Petersburgplanerna. 1842 finner vi Caroline i New York tillsammans med äldsta dottern Marie. Den yngre dottern Sophies underhåll och uppfostran har omsider övertagits av den slantslitne general Corbin. Och i tidens fullbordan blir för övrigt den unga flickan denne sin tjugonio år äldre, köttslige morbrors – hustru! Den moraliskt nogräknade modern Caroline har inte efterlämnat några invändningar mot det efter våra begrepp incestuösa giftermålet. Marie och modern arbetar i blomsterbranschen i New York och har till och med ett eget ”etablissement”. I stället för att tillverka blommor importerar de sådana från sina tidigare arbetsgivare i Paris. Det går nu hyggligt för dem, fast fortfarande under knapphetens kalla stjärna.

Men hemlängtan är svår för unga Marie. Modern är rädd att hon skall förgås

”af vantrefnad och saknad öfver sitt älskade land”.

Hon har svårt att lära sig det amerikanska tungomålet, men hon har ännu svårare att förstå sig på landets folk.

”Uti detta land träffas mest råa männer (och dessa äro här, jag måste tillstå det, ganska beskedliga männer i allmänhet) eller också bildade materialister, och detta måste så vara, där skrymteriet är så rådande som här. [...] Råa, obildade och likväl själviska karlar – stela, tillgjorda men i grunden lika tomhjärtade som tomhufvade qvinnor – framtidens bekymmer – ännu sorgligare minnen ända från barndomen – landsflykt! Det är mycket, min goda Anton, för mycket att bära på en gång”

för unga Marie, skriver modern.

Den landsflyktiga och kämpande kvinnans fantasi skenar iväg. Marie skall komma hem till Sverige, fast hon har svurit att det aldrig skall ske så länge ”Ö.” lever. Modern skall:

”... återföra henne der hon borde vara men derifrån en så kallad fars nedriga uppförande bortdref henne. Det skall kosta mycket på mig, men jag har svurit det: har *Han* röfvat min ungdoms och min ålderdoms glädje, har han gjort min själ till en ödemark för allt annat än en förtviflan och en namnlös smärta som endast döden skall upphäfva, har hans oskyldiga barn måst bortslösa ännu några år af sitt från barndomen förgiftade lif, så skall *Han* icke njuta den glädje att störta henne uti en förtidig graf, och till hans grämlse skall kanske, om detta behöfves att rädda henne, hon återkomma, andas sitt fäderneslands luft, höra sitt älskade språk, se älskade landsmän...”

Det blir emellertid ingenting av med återkomsten till Sverige. Marie Schwartz slutar som Madame Lemercier i Frankrike, maka till en köpman.

En ensam man

När 1840-talet randas står sålunda Gustaf Magnus Schwartz övergiven av sin hustru och sina två döttrar. Sönerna från första giftet Theodor och Magnus har emigrerat, bäge i harnesk mot fadern. Den äldre sonen med Caroline, Gustaf, har drunknat 16-årig 1836. Kvar i Stockholm finns den förut nämnde Claes och dessutom yngsta barnet med Caroline: Rémy, en pojke på 15 år. Alla de här nämnda sönerna har för övrigt utbildats vid Teknologiska institutet. Dessutom har Schwartz vid 40-talets början en liten utomäktenskaplig dotter Ada (med förra husmamsellen Beda Munktell). Denna dotter bär hans namn och uppföstras i hans hus. Carolines brev innehåller några patetiska rader om Rémy, men eljest frapperar det att hon är så kortfattad om honom; tydligen hör hon aldrig ifrån honom. Hon hoppas emellertid på en förening i framtiden.¹⁰⁹ Vi vet inte mycket om Rémy, men familjetraditionen berättar att han levde i stark antagonism till fadern även han.¹¹⁰

Det var en hårt prövad och mycket ensam man som gick fram till den sista striden om Teknologiska institutet. Och som där stupade.¹¹¹

Gustaf Magnus Schwartz dog 1858. I fortsättningen av denna levnadsteckning planerade Birger Stolpe att skildra hans verksamhet som frenolog och hans fortsatta liv tillsammans med den kända författarinnan Marie Sophie Schwartz (1819–1894), liksom att berätta om livsledsagarrinnans bakgrund, hennes återstående liv och författarskap.

Noter

1. Den som kommit närmast ett sådant försök är O. Holmqvist, som jämförelsevis utförligt har behandlat Schwartz i sitt arbete *Svenska gästetnikens historia*, Del 1 (Stockholm, 1939), dels passim och dels i ett särskilt kapitel om "Schwartz' oljegasverk" och ett betitlat "Gustaf Magnus Schwartz". Det senare är ett utkast till en biografi och dessutom försett med den vederliggen enda hittills publicerade uppställningen över Schwartz skrifter.
2. I Pontus Henriques, *Skildringar ur Kungl. tekniska högskolans historia*, 1 (Stockholm, 1917).
3. Konstaterat av Holmqvist, a. a. (1939), s. 21, not 2, och Henrik Gustaf Söderbaum i dennes omfattande verk *Jac. Berzelius: levnadsteckning*, 1-3, (Stockholm, 1929-1931), vol 2, s. 290, not 2.
4. *Peter Schwartz*, f. 4.VI.1733, d. 20.XII.1793, var son till borgaren i Helsingfors *Henric Christian Schwartz* d.ä., g.m. *Johanna Christina Fulda* (änka efter häradskrivaren Lars Burtz, som avlidit 1727), och död som flykting i Stockholm 1742 eller 1743.

Professor och rektor Oscar Nikula vid Åbo akademi, som älskvärt biträtt författaren med en liten utredning rörande familjen Schwartz, noterar: Om dess ursprung "vet man ingenting säkert. Dyker upp i Helsingfors efter stora ofreden. Sannolikt invandrat från Baltikum eller Nordtyskland, kanske över Narva. (Jfr f.ö. Arend Buchholtz, *Geschichte der Rigaschen Familie Schwartz* (Berlin, 1921).) Släkten intog en framstående plats bland borgerskapet i 1700-talets Helsingfors. Bouppteckningarna visar välmåga. Skolgång vanlig för de manliga medlemmarna."

Henric Christian Schwartz d.ä., Gustaf Magnus farfar, och hans maka Johanna Christina Fulda hade sex barn: *Emerentia*, f. 4.VIII.1731, g.m. Per Hansson Sunn och d. i Helsingfors 26.XII.1750; Gustaf Magnus far *Peter*; *Henric Johan*, handelsexpedit, inskr. i Helsingfors trivialskola 17.II.1744, d. 8.VII.1758 på resa till Lybeck; *Carl Fredrik*; *Axel Eric*; *Johanna Christina*,

f. 1739, g.m. landskamreraren Johan Alopaeus, adlad Nordenswan, och d. 1.XI.1808.

Peter Schwartz, Gustaf Magnus far, hade tidigare varit gift med *Helena Elisabeth Bock*, dotter av handelsmannen och rådmannen Gustaf Johan Bock, och d. 11.VI.1774. Med henne hade han nio barn, av vilka fyra nådde mogen ålder. Dessa Gustaf Magnus Schwartz halvsyskon var: *Johanna Christina*, f. 3.IX.1765, g. 28.V.1789 m. artillerikaptenen Jonas Julius *Tigerström* och d. 9.IV.1803 i Helsingfors; *Gustava Fredrika*, f. c:a 1773, g. 1:o *Wijkaurin*, 2:o *Fahnehjelm* (jfr s. 162); *Helena Wilhelmina*, f. c:a 1773, g. m. forskningsresanden, Sveaborgsläkaren Claes Fredric *Hornstedt*, samt *Henric Christian Schwartz* d.y., köpman och chef för fädernas handelshus i Helsingfors, f. 29.VII.1772, g. 31.X.1799 m. sin kusin *Maria Sofia Sunn*, f. 27.IV.1769 och d. 16.X.1833, samt d. 31.I.1809.

Den sistnämnde, halvbrodern Henric Christian Schwartz d. y., och hans maka Maria Sofia Sunn hade fyra barn: *Vilhelm Christian*, f. 22.IX.1804, andre revisor vid revisionskontoret i Helsingfors fr. 1841; *Henriette*; *Charlotte Elisabeth*, begr. 18.II.1847; samt *Lovisa Fredrika Vilhelmina*, d. 26.X.1850.

5. I Harald Hornborg, "Helsingforsiska öden - Några bidrag till stadens personhistoria", kapitel i boken *Vår stad: en bok om Helsingfors* under red. av Yrjö Hirn m. fl. (Helsingfors, 1947), s. 71.
6. Margareta Wilhelmina Philp var vid tidpunkten alltså 39 år gammal, f. 15.X.1740 och g. 20.I.1780. (Gustaf Elgenstierna, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor* (Stockholm, 1925-1936), vol. 5, s. 705.)
7. *Margareta Wilhelmina Philp* var dotter till en karolin, löjtnanten *Clas Wilhelm Philp*, f. 1698, som bland annat hade varit med om Armfältets vådliga marsch över Jämtlandsfjällen och långt senare deltagit i slaget vid Villmanstrand, då alltså endast fänrik. Han ägde Suomela rusthåll i Alkolahti by i Vesilaks, där han dog 1774.

Han var gift två gånger, andra gången med Margareta Wilhelminas mor *Anna Margareta von Köhler*, f. 1708, dotter av överstelöjtnanten vid Tavastehus regemente *Hans Henric von Köhler* och dennes hustru *Eva Catharina Lilliering*.

De finländska Philparna hade alla varit krigare, mestadels utan att uppnå högre rang eller rikedom. Många av dem hade stupat på slagfältet – Margareta Wilhelminas farfar som premiärkapten i Polen 1706 – eller slutat som fångar i Sibirien.

Den svenska ätten Philp hade grundats av Margareta Wilhelminas farfars farfar, skotske översten *William (Welam) Philp*, f. 1593, d. 1668, vilken 1624 inkom till Sverige, året därpå blev löjtnant vid Upplands regemente, gjorde karriär i armén och blev överste och chef för Västmanlands regemente 1645. 1656 var han kommandant i Stettin.

Welam Philp blev naturaliserad svensk adelsman och introducerades på Riddarhuset 1638 under nr 242. I adelns riksdagsarkiv, bland bilagorna till 1638 års protokoll, förvaras i avskrift det av kung Karl I 24.III.1636 utställda *Testimonium nobilitatis* för Philp, vari redovisas hans sexton alltigenom skotska anor. Welam Philp fick i förläning Uddnäs i Almunge och Ekeby i Knutby sn, och genom sitt gifte med *Märta Christersdotter Månesköld af Seglinge* (nr 62) blev han herre också till detta gods. Hans gemål räknade anor inom en rad av de förnämsta ätterna i landet såsom Hård, Örnflyckt, Svinhufvud, Bååt, Sparre, Banér, Tre Rosor, Grip, Vasa, Trolle och Tott och över dem inom både norska och danska kungahus. Makarna ligger begravda i Almunge kyrka, där deras vapen finns uppsatta på väggen och fru Märtas sexton ansköldar multnar i en lår ute i klockstapeln (1962). Lillklockan där är f.ö. skänkt av makarna Philp, beställd av översten i Stettin 1641.

8. Socialt och ekonomiskt gick det inte så bra för de finländska medlemmarna av den stolta ätten Philp. Margareta Wilhelmina hade, som vi

här ser, turen att omsider bli gift med en burgen borgare, men den tolv år yngre systern Lovisa Apollonia får fortsätta fattigfrökens inhyssesliv ännu i många år, 1787–1789 hos sin bror på dennes furirboställe i Alavieska vid Kalajoki söder om Brahestad. 37-årig gifter hon sig emellertid med en kommissionslantmätare Silvéén, bondson från trakten som studerat i Uppsala. En deras dotter gifter sig med en fattig adelsman Stårck, som försörjer sig som tjärhovsinspektör, uppbördsskrivare, pantfogde, skjutsrättare. 1848 drunknar denne i Kalajoki, och änkan, Gustaf Magnus Schwartzs kusin, dör efter femton år som fattighjon. (Heikki Impiwaara, "Några för Anrep obekanta medlemmar i Finland av ätten Philp", PHT 1923, s. 234 ff.)

9. Bevarat i en avskrift av någon efterkommande på 1800-talet, vilken avskrift nu är i förf:s ägo. Vissa passager har varit oläsliga för kopisten. Ett avsnitt med dels icke tydda, dels uppenbart felaktiga anteckningar om hustruns anor har här utelämnats. I fråga om vissa släktnamn har ortografin korrigerats.
10. Avser domprosten Sven Bælter (1713–1760), vars *Historiska anmärkningar om kyrckoceremonierna* utgivits 1762.
11. För den som i likhet med Gustaf Magnus Schwartz är född i Lejonets tecken, 2:a dekanen, förutspår astrologerna följande: "En oförvägen natur, en person som hårdnackat fullföljer sina planer. Härsklystnad, en stridslysten natur ... Flera giftermål." (Sven Linde, *Sibyllans hemligheter. Praktisk spådom- och trollkonstbok* (Stockholm, 1925), s. 596.)
12. Termen "Sveriges förste teknolog" har ursprungligen myntats av matematikern C. J. Hill. Pontus Henriques anmärker: "Denna hederstitel [...] träffar säkerligen [...] det verkliga förhållandet på pricken: Schwartz var vid början av sin bana utan fråga Sveriges förste vetenskapligt bildade teknolog." Henriques a.a. (1917), s. 215.
13. Jfr hans egen självrannsakan, 4\$, s. 159 här.

14. Hornborg antar i sitt a. a. (1947), att hon följde med Gustaf Magnus när denne 1801 flyttade till Stockholm, men så synes icke ha varit fallet. Först 1808 får hon flyttningsbetyg från Helsingfors till Stockholm, men om hennes liv där finns veterligen inga uppgifter. Jfr Impiwaara a.a. (1923).
15. Magnus Jacob Crusenstolpe, *Medaljonger och statyetter* (Stockholm, 1882), art. "Gustaf Henrik [sic!] Schwartz", s. 418 ff.
16. Birger Åkerman, *Boupppteckningar i Helsingfors stad 1678–1808*, Genealogiska samfundets i Finland skrifter, 13 (Helsingfors, 1936). Jfr prof. Nikulas anteckning, not 4 här, och Hornborgs a. a. (1947), s. 70.
17. Manuskript i förf:s ägo. Se Birger Stolpe, "Frenologens självrannsakan", PHT 1962, s. 65 ff.
18. Där han inskrivits nioårig i april 1792. (R. Rosén, *Liber Scholae Helsingforsiensis 1691–1865*, Genealogiska samfundets i Finland skrifter, 12 (Helsingfors, 1936).)
19. 1 mars 1799. (Wilhelm Lagus, *Åbo akademis studentmatrikel*, II (Helsingfors, 1895), s. 397.)
20. Holmqvist. En stundom citerad uppgift, lämnad av Johan Axel Almquist i *Bergskollegium och Bergslagsstaterna 1637–1857: administrativa och biografiska artiklar* (Stockholm, 1909), s. 273, om att Schwartz skulle ha tagit *juridisk* examen vid Åbo akademi 1801, är felaktig.
21. G. M. Schwartz, *Handbok i oryktognosien*. "G. M. Schwartz's mineralogi. I häftet" (Stockholm, 1803–1804). Se även s. 141.
22. I.VII. resp. 14.VII.1801. Almquist a.a. (1909).
23. Se bl. a. självrannsakan, 5§, s. 159 här, samt t. ex. Crusenstolpes och märket "-tw-":s biografier (den senare i *Svenskt biografiskt lexikon*, ny följd (Örebro, 1857–1907), vol. 9 (Stockholm, 1883)).
24. Enligt Johan Friedrich Ludwig Hausmann, *Reise durch Skandinavien: in den Jahren 1806 und 1807*, Dritter Teil (Göttingen, 1814). Se även nedan s. 140.
25. Den har utförligt skildrats (i berzeliansk belysning) i Söderbaum a.a. (1929–31), vol 2, s. 162 ff. Berzelius berättar också historien själv i sina *Själfbiografiska anteckningar* utgivna av H. G. Söderbaum (Stockholm, 1901), s. 32 ff samt 183. När Sven Stolpe (i "En svensk nyckelroman", PHT 1953, och *Ungdom* (Uppsala, 1957)) kallar Berzelii skildring av episoden "munter", kan detta omdöme inte gärna avse Berzelii eget grepp om berättelsen; detta är alltigenom humorfritt och surt.
26. Även den som skriver detta har tidigare låtit sig influeras av sådana suggestioner.
27. S. 138 här, not 21.
28. Den c:a 13 år äldre halvsystemen var gift med räntmästaren i Stockholms län Pehr Christian Wijkaurin, som avled 1804. Året därpå gifte den c:a 35-åriga änkan om sig med 70-årige vicepresidenten Per Georg Fahnehjelm, berömd för sin omutliga rättrådighet och särskilt känd som upphovsman till de s.k. "fahnehjelmarna", ett slags polletter eller anvisningar som han i egenskap av krigskommissarie lanserat i Finland och vilka på sin tid åtnjöt större folkligt förtroende än den officiella valutan, ja, till stort obehag för den hederlige upphovsmanen ofta förfälskades.
29. Omdömet är Hausmanns. Se Hausmann a. a. (1814), s. 246 ff.
30. Hausmann, som f. ö. bara var ett år äldre än Schwartz, skulle – som professor i teknologi och bergsvetenskap i Göttingen från 1811 – utöva ett stort inflytande på mineralogins utveckling. I sin *Handbuch der Mineralogie* (1812) skulle han offentliggöra ett eget mineralogiskt system.
31. Den veterligen enda antydning om ett Schwartz eget mineralogiska system finns i förordet till Oryktognosien: "Ehuru ofullständiga särdeles till närvarande Terminologi, har jag ansett mig böra upptaga Wad's Termini Oryctognostici, såsom allmänt antagna, ehuru min tid icke tillåtit mig komplettera och jemka dem efter mina, men hvilka jag föresatt mig helt och hållet omarbete i en ny upplaga." Någon ny upplaga kom aldrig.
32. Hausmann a. a. (1814), s. 248.

33. Edelcrantz (f. 1754 i Åbo, d. 1821) uppfann en optisk telegraf, som bildade skola, och var även chef för svenska telegraferna, spelade stor roll för ångmaskinens utnyttjande i Sverige, animerade Samuel Owen att flytta hit och gjorde själv en rad uppfinningar också på områden där Schwartz var verksam såsom linberedning, spannmålstorkning m. m. Den av Edelcrantz uppfunna spannmålstorken – icke, såsom stundom uppges, Schwartz' – användes vid Eldqvarn i Stockholm, även denna ett verk av Edelcrantz. (Karl Ragnar Gierow, *Abraham Niclas Clewberg-Edelcrantz* (Stockholm, 1964).)
34. F. 7.VIII.1790, dotter av löjtnanten Henrik Johan Brand på Kuggböle, f. 12.III.1730, och hans hustru Hedvig Sofia Rosenlind, f. 1748 på Numlax. Brandarna hade alla, sedan ätten adlades på 1500-talet, varit besuttna officerare.

De officiella böckerna (jfr SAÄ) säger att Gustaf Magnus och Maria Sofia Schwartz vigts 1.VII.1807. I så fall skulle deras första barn ha fötts endast 18 dagar efter vigseln. Sådant händelse och behöver självfallet inte i och för sig föranleda tvivel på böckernas uppgifter.

Men den skildring, som den nästan till ursinne noggranne och utförlige tysken Hausmann lämnar (se nedan) från sitt möte med Schwartz hustru är daterad "vintern 1806–1807" (han vistades i Stockholm från en dag i november till den 8 februari på middagen), alltså något halvår före den uppgivna bröllopsdagen. Man kan inte gärna tro annat än att Hausmanns uppgift är den riktiga. Troligast är väl att vigseln ägt rum 1.VII.1806. I så fall var bruden 15 år och 11 månader, brudgummen 22 år och 11 månader.
35. Claes Reinhold, f. 18.VII.1807; Theodor 29.XI.1810; och Magnus 16.VI.1814. Jfr not 109.
36. Hausmann a. a. (1814), s. 248 f.
37. Se s. 159 här, 6§.
38. Se s. 159 här, 6§.
39. 15 juni 1808. Bara förslagsställaren Geijer röstade på Schwartz. Berzelius fick sexton röster, även Edelcrantz'.
40. Genom intrigspel, säger den redlige Söderbaum. Söderbaum a. a. (1929–31), vol 2, s. 287.
41. Schwartz invaldes 28 oktober 1812. En skildring av dessa förlopp har lämnats av C.-G. Thomasson i artikeln "Berzelius dödsfiende", SDS, 28.V.1959. I Berzelius a. a. (1901), s. 151, är händelserna felaktigt daterade 1817. I Söderbaum a. a. (1929–31) lämnar emellertid denne – samma Söderbaum som redigerat Berzelius självbiografiska anteckningar – riktiga data. Här framställer han f. ö. i vol. 1, s. 375, utförligt den myndige Geijer som ett Schwartz kreatur, som om varje Geijers ståndpunkt, som går Berzelius emot, nödvändigtvis måste bero på diktat från den 25 år yngre f. d. informatorn, i dubbel måtto underordnade tjänstemannen och protegén. Försiktigtvis tillfogas dock efteråt, att "detta endast är en – låt vara ganska antaglig – förmodan, som det *numera* torde vara omöjligt att leda i bindande bevis." (*Förf:s kursivering*.)
42. Berzelius a. a. (1901), s. 222.
43. Ankomst i slutet av augusti. Berzelius a. a. (1901), s. 74. Hemresan anträdde i juni 1819. Ibid. s. 77.
44. II.XI.1817.
45. Carl Fredrik Ridderstad, *Frenologen. Fragmenter ur Stockholmslivet* (Linköping, 1844), s. 217 f.
46. KB, Ep. E 1:13, daterat Paris den 6 Nov. 1817. Holmqvist har i sitt a. a. observerat detta brev, och senare har i SDS C.-G. Thomasson återgivit vissa delar av det. (Artiklarna "En aktualiserad skräckroman", 30.XI.1958, och "Frenologen", 5.XII. s. å..)
47. Maria Sofia Brands två bröder var bägge döda, likaså makens trenne halvsysstrars män. Se även not 4. Schwartz hade haft en sväger Tigerström, död sedan 1803; en Wijkaurin, vars änka gift om sig 1805; en Fahnehjelm, död 68-årig nyårsafton 1816, just då Schwartz resa förbereddes i Stockholm; en Hornstedt, död sedan 1809. Svåger kan också betyda "hustrus bror" men sådan fanns inte. Härtill kommer att "svågern" genomgående nämns i ordalag som tyder på en älskad kvinna. Och hustrun

nämns i övrigt inte alls, fast vi vet att hon var med. Om det hade funnits en sjuk svåger hade det ju varit nära till hands att dennes syster, Schwartz hustru, stannat i Paris och skött honom medan Schwartz gjorde sina exkursioner som "svågern" nu klagar över att de måste anstå.

48. Se avsnittet "Nidskriften Frenologen", s. 163 ff.

49. I *Svenskt biografiskt lexikon* a. a. (1883), s. 399.

50. En uppgift att *Berzelius* under sitt besök i Paris skulle ha sett Schwartz "invecklad i ett mysteriöst förhållande till en i mansdräkt förklädd dam" – lämnad av Söderbaum (a. a. (1929–31), vol. 2, s. 288) – gör inte historien om utklädselspektaklet mer trolig. *Berzelii* Parisvistelse började nämligen mer än nio månader efter den förmodat utklädda damens död. Söderbaum öser här uppenbart ur grumliga källor. – Ett exempel på samtida sådana kan ytterligare lämnas. Johan Gottlieb Gahn, *Berzelii* pen pal i Falun, skriver (21.IX.1818) till sin vän: "Huru hänger ihop med G. M. Schwartz och hans resa och hemresa? Du skrifver i brevet [till] Sefström några enigmatiske ord om dess giftermål och hustruns död. Här hör jag att Munktell (som aldrig hör eller vet något rätt) berättat, att hustrun lefver och att de frivilligt öfverenskommit att skiljas åt och gifta sig med andra personer hvar på sitt håll."

51. "Det som mest bidrog att jag icke feck de flästa rösterna var Ö[fver]d[irecteuren] och Riddaren Geijers beställsamhet at omvända dem, som tänkte votera på mig, och at, då personerna icke läto imponera på sig, utbedja sig den vänskapen [af dem] at icke gå up. Jag vet med säkerhet två af de mina, som af en dylik orsak ej gingo up." (Brev till Hisinger.) Söderbaum insinuerar som sagt att Geijer var Schwartz kreatur i detta. Var han har fått det ifrån är inte klart. *Berzelius* säger det aldrig själv, men han hade nog också ett bättre intellekt än Söderbaum. När man ser hur den senare trasslat ihop Olof Swartz och Gustaf Magnus Schwartz i sin utgåva av *Berzelii* brev får man ett starkt intryck av att det helt enkelt blivit för mycket

för epitafiemakaren med tvenne ledamöter med likalydande namn i en och samma akademi på en gång. Olof Swartz oförsynthet att gå i vägen för Söderbaums hjälte har så kommit att ligga Gustaf Magnus Schwartz i fatet! Det skulle heller inte förvåna, om Söderbaum trott att frasen "Ö[fver]d[irecteuren] och Riddaren Geijer" ovan syftat på tvenne personer, förglömmade att Schwartz inte blev överdirektör förrän Geijer med döden avgått från detta ämbete.

För övrigt är fortsättningen på det citerade även den betecknande för *Berzelii* mentalitet som loser: "Jag har emedlertid intet at klaga öfver, då den person som föredrogs [framför] mig, har företräde i ålder, i namnkunnighet och i lyckliga faconer at med beskedlighet foga sig efter Academiens olika och principlösa beslut." (*Berzelius* till J. G. Gahn 27.V.1811.)

52. Brev till Heinrich Rose 5.V.1822.

53. Brev till Wöhler 12.X.1824. Jöns Jacob *Berzelius* och Friedrich Wöhler, *Briefwechsel Berzelius-Wöhler*, bd I (Leipzig, 1901), s. 10.

54. Brev till Wöhler 29.VIII.1835. *Berzelius* och Wöhler a. a. (1901), s. 624.

55. *Berzelius* a. a. (1901), s. 222.

56. Ett kverulantiskt brev från Schwartz till *Berzelius* 25.III.1823 (KB:s autografsamling) hänför sig visserligen till tiden omedelbart efter uppbrottet från tjänsterna vid akademien men torde vara representativt för samarbetet de två emellan inom den i detta hänseende så traditionsrika institutionen:

"Min käraste Bror,

Innan jag emottager de Journalhefter som mig, å Dina vägnar af K.V.A:s Waktmästare, idag öfverlemnats, ber jag att få fästa Din uppmärksamhet på följande omständigheter:

1. Att dessa hefter äro uttagna ur det enveloppe med min adress, hvarunder de alltid och ovilkorligen ankomma; att de äro uppskurna och bära otvetydiga märken af att derefter hafva gått genom flera händer.

2. Att de små brochurer, hvaribland en Bulletin rörande Wexel-undervisningen, hvilka alltid åtfölja Journalen, alldeles saknades.

3. Att ett häfte af densamma, midt i suiten, hwilket man omöjligen kunnat underlåta att afsända, det för Sept. 1822, och måhända flera, som jag icke på stående fot kan sakna, äfven felas.

Jag hoppas och förväntar att Du så mycket mindre skall vägra mig Ditt deltagande och biträde att få rätt på den bof som undanhåller och bortstjäl det till mig adresserade utländska tidskrifter, som jag derigenom icke allenast lidit skada af ett stort verks defectuerande, utan ock, såsom vetenskapsidkare, varit beröfvad flera af de få litterära hjälpkällor jag med svåra uppoffringar mäktat mig förskaffa.

Med särdeles högaktning, Din
ödmjuka tjenare
G M Schwartz"

57. S. 134.
58. Söderbaum a. a. (1929–31), vol. 2, s. 290.
59. Svårigheterna gjorde sig själfvallet gällande också utanför Vetenskapsakademiens ram, "exempelvis i salpeterkommissionen, som bägge tillhörde och där deras oförmåga att draga jämnt allt tydligare uppenbarade sig". (Söderbaum a. a. (1929–31), vol. 2, s. 288.)
60. Schwartz-autograf i förf:s ägo. Jfr B. Stolpe a. a. (1962).
61. I *Stockholms Posten*.
62. Se Hausmann, s. 141 här.
63. Sten Lindroth skriver härom bl. a.: "Den unge Berzelius utsattes för hårda törnar, han upplevde motgång på motgång; det var som om auktoriteterna, de som satt vid vetenskapens köttgrytor, inte ville släppa fram honom. Berzelius' berömda självbiografi handlar till inte ringa del om detta. Katalogen över hans olyckor är imponerande. Under ömtåliga barnår åt han det illa tålda styvbarnets hårda bröd; på Linköpings gymnasium dömdes han till risbastu för olaga bruk av skjutgevär och avsändes till universitetet med ett förödmjukande avgångsbetyg [...]; som medicine studerande [...] blev han ett

oskyldigt offer för rivaliteten mellan sina professorer; på Serafimerlasarettet förolämpade den barske gubben af Acrel honom; kompanjoner och medarbetare bedrog honom ekonomiskt och lämnade honom åt sitt öde; han blev lurad på ett utlovat professorsämbete i Stockholm; hans första till Vetenskapsakademien ingivna uppsatser refuserades. Att Berzelius' egen framställning av sina motgångar i yngre år är överdriven och färglagd är sannolikt, delvis obestriddigt." ("Berzelius och hans tid", *Vetenskaps societetens i Lund Årsbok* 1964, s. 18 f.)

64. Brev till J. G. Gahn 6.X.1814.
65. Brev till J. G. Gahn 27.III.1811.
66. Söderbaum a. a. (1929–31), vol. 2, s. 291.
67. Söderbaum a. a. (1929–31), vol. 2, s. 291 ff.
68. 19 februari 1823.
69. Berzelius betecknar själv efterträdaren Pasch som icke-teknolog. Berzelius a. a. (1901), s. 223.
70. Berzelius: "Han var en man lika utmärkt för snille och kunskaper som för det ihärdiga trots, hvarmed han beständigt åsidosatte sådana tjänsteåligganden, som icke längre intresserade eller roade honom." Berzelius a. a. (1901), s. 222.
71. Söderbaum a. a. (1929–31), vol. 2, s. 297.
72. Holmqvist a. a. (1939), s. 59. Motionär var den ansedde militäringenjören J. P. Lefrén.
73. Brev till H. Rose 7.IV.1823, citerat i Söderbaum a. a. (1929–31), vol. 2, s. 297.
74. Söderbaum a. a. (1929–31), vol. 2, s. 297.
75. Protokoll hållna vid Lagtima Riksdagen 1823 över J. P. Lefréns motion om ett årligt arvode av 3.000 R:der b:co för G. M. Schwartz.
76. Henriques a. a. (1917), s. 76.
77. Se avsnittet "Schwartz överges av sin hustru".
78. Se avsnittet "Nidskriften Frenologen".
79. Avsnitten "Schwartz överges av sin hustru" och "Nidskriften Frenologen".
80. Henriques a. a. (1917), s. 55–218.
81. Se not 8.
82. Henriques a. a. (1917), s. 127–140.
83. Henriques a. a. (1917), s. 142–157.
84. Henriques a. a. (1917), s. 190 ff.
85. Det bör emellertid i rättvisans namn erkännas, att inte alla fann Schwartz omöjlig att samar-

- beta med. Och han fann själv inte alla institutets lärare omöjliga. Med två av institutets lärare, C. P. Zaar och Carl E. Hyltén-Cavallius, hade han det bästa samarbete längre fram, till och med under sina svåraste år; tydligen också med sonen Claes Schwartz (se s. 165).
86. Att de skulle ha försvunnit genom slarv eller annars på något sätt genom Henriques görande eller låtande förefaller orimligt att anta. Man vet inte varifrån han har fått dessa anteckningar. Men all sannolikhet talar för att han något femtiotal år efter Schwartz död har fått tillgång till dem genom dennes ende vetenskapligt skolade son, docenten Eugène Schwartz. Dennes efterlevande i sin tur har liksom åtskilliga andra sentida Schwartzar till den grad tagit intryck av hatpropagandan mot förfadern på sin tid, att de har trott sig bäst tjäna familjeäran genom att *utplåna* spåren efter den märklige mannen, respektive vägra forskare tillträde till befintligt material. Åtskilligt har bränts av en – f. ö. akademiskt skolad – dotter till Eugène Schwartz, som också har *klippt* bort icke önskvärda delar av kvarlämnade brev. Det är troligt att de av Henriques citerade anteckningarna har gått förlorade på samma väg.
 87. Innan dossiern via en bokauktion kom i denne författares ägo hade den ingått i direktör Erik Wiréns autografsamling. Jfr B. Stolpe a. a. (1962).
 88. Avsnittet ”1819–23. Berzelius slipar akademiens bila”, s. 147 här.
 89. Wirénska dossiern, notlapp II, se s. 156 här.
 90. Wirénska dossiern, notlapp I.
 91. Citat av Henriques. Kontexten förlorad.
 92. Wirénska dossiern, notlapp III, jfr B. Stolpe a. a. (1962).
 93. Jfr B. Stolpe a. a. (1962).
 94. [] = överstruket i manus av Schwartz själv.
 95. Wirénska dossiern, notlapp I.
 96. Född i Rouen 23 maj 1799. Första hustrun dör i slutet av 1817. Första barnet med Caroline föds 31 januari 1819.
 97. I Fahnehjelska arkivet, tidigare förvaltat av fru Dagny Haage, f. Fahnehjelm, Stockholm.
 98. Detta barn är identiskt med den Ada Schwartz, f. 4 november 1839 i Stockholm, som är en Gustaf Magnus Schwartz utomäktenskapliga dotter. Obs f. ö. namnkonstellationen Ada-Be-da!
 99. Jfr Gunnar Qvist, *Kvinnofrågan i Sverige 1809–1846*. Akademisk avhandling (Göteborg, 1960), s. 116 ff.
 100. Ridderstads bok *Frenologen. Fragmenter ur Stockholmslifvet* har relativt utförligt refererats av andra skribenter (särskilt Sven Stolpe: ”En svensk nyckelroman”, se not 25). Det är en fruktansvärd rappakalja i värsta Eugène Sue-stil, men genren var populär på den tiden.
 101. Om ”fröken”, dvs. Maria Sofia Birath, sedermera känd som författarinnan Marie Sophie Schwartz, såg ”tryckt” ut var det kanske inte så underligt. Både hon och hennes likaledes ogifta ”syster” – i verkligheten fostersyster – Albertina Birath var vid denna tid bägge havande med barn av Gustaf Magnus Schwartz!
 102. Hjalmar Linnström, *Svenskt boklexikon. Förra delen. 1830–1865* (Stockholm, 1883). Under uppslagsordet ”Ridderstad: Frenologen”, anges kemisten Bahr vara Ridderstads uppgiftslämnare tillsammans med ”en son” till Gustaf Magnus Schwartz. I registret finner man som ett särskilt uppslagsord följande: ”Schwartz (antagligen Klas R. Schwartz, son av ovannämnde G. M. Schwartz, f. d. amanuens vid kongl. mynt- och kontrollverket, possessionat, d. i Stockholm 1860) – se Ridderstad, *Frenologen*.”
 103. Claes Schwartz lämnade institutet mot slutet av 1844, samma år som *Frenologen* utkom. Tidssammanfallet kan ha bidragit till Linnströms förmodan. Men det kan också ha varit så att ryktet om att Claes skulle ha stått bakom smädeskriften mot fadern var det som föranledde hans avgång.
 104. Theodor Schwartz, f. 29 november 1810, valdes 21 december 1830 bland tre sökande till lärare i mekanisk ritning och modellarbete. Han avgick hösten 1832. Den 1 oktober 1834 emigrerade han till Amerika. Nära årtioårig dyker han upp på en tillfällig adress Jakobsbergsgatan 18 i

Stockholm. Han kallas då "doktor" och är resande från Amerika. Sex dagar före sin åttioårsdag avlider han på denna adress; i bouppteckningen kallas han "omyndige ingenjören".

105. Wirénka dossiern, notlapp 1.
106. Ansträngningarna ger inte frukt. Efter tjugo år som förrymd hustru får hon emellertid tack vare Anton Fahnehjells bevakning av hennes intressen en änkepension efter Schwartz på 300 rdr rmt, sedan mannen dött 1858. Själv lever hon i Frankrike till 1874, då hon avlider 75-årig.
107. Qvist a. a. (1960).
108. Caroline Schwartz hade tydligen tillägnat sig en del kunskaper vid Teknologiska institutet. Färgning var ett av makens huvudintressen, och det hette stundom hånfullt att han inte utbildade annat än färgargesäller vid sin anstalt. Jfr not 110 nedan.
109. Schwartz barn var sålunda vid denna tid följande:

1:a giftet, med *Maria Sofia Brand*, 1807:

1. *Claes Reinhold*, f. 18.VII.1807, "technicus" och tjänsteman vid Kontrollverket, lärare vid Teknologiska institutet.

2. *Theodor*, f. 29.XI.1810. "Technicus" och lärare vid Teknologiska institutet. Emigrerar 1834. Gift i Amerika; har där åtminstone en son f. c:a 1840 (brev till Anton Fahnehjelm).

3. *Magnus*, f. 16.VI.1814. Vid faderns död 1858 "technicus" och på okänd ort. (Bouppteckning efter G. M. Schwartz.)

2:a giftet, med *Caroline Corbin-Durdant*, 1818:

4. *Marie Caroline*, f. 31.I.1819 (sålunda ett halvår äldre än Marie Sophie Birath, faderns livsledsagerska efter hustruns rymning), sedermera gift Lemerrier i Frankrike.

5. *Gustaf*, f. 8.IV.1820. Utbildas vid Teknologiska institutet, inskriven vid 10 års ålder; gesällbrev (färgning) 1835. Drunknar 12.XII.1836.

6. *Sophie Gustava*, f. 17.IV.1821. Enleverad av modern till Paris vid 17 års ålder. Sedermera gift med sin köttslige morbror general Corbin.

7. *Rémy* (inom släkten mestadels felaktigt stavat Remi) Théodore, f. 8.VIII.1825. Utbildad vid Teknologiska institutet, inskriven vid 10 års ålder; gesällbrev (färgning) 1841.

Barn utom äktenskapet

Ada, dotter av ogifta mamsell Beda Munk-tell, f. 4.II.1839, uppfostrad som Schwartz dotter, huvudsakligen av Marie Sophie Schwartz; sedermera gift Piculell.

110. Rémy Schwartz, som vid faderns död i bouppteckningen betecknas som fabriksägare, bosatt i Frankrike, hade liksom modern nytta av Gustaf Magnus uppenbara färgningsintresse. Han skulle verka i färgbranschen både i Frankrike och i Ryssland och skapa sig en stor förmögenhet.

111. Arbetet med denna biografi har bedrivits med stöd från Längmanska kulturfonden och Sveriges Författarfond.

Alfred Jensen

En resande i slaviska kunskaper

MICHAEL WIRTH

Inledning

Alfred Jensen var en av den tidiga svenska slavistikens portalfigurer. Han verkade samtidigt som flera stora namn inom de estetiska disciplinerna i Sverige, men intog aldrig samma plats inom den akademiska världen utan arbete, förutom i tjänsten vid Nobelinstitutet, mestadels som fri skriftställare och publicist. Orsakerna till detta var kanske främst att hans akademiska karriärplaner tidigt stäcktes vid Uppsala universitet, där hans examinator inte tyckte han kunde sin Geijer tillfyllest. Vidare ägnade sig inte slaviska institutionen vid Uppsala universitet, sedan ryskundervisningen upptagits 1883, åt annat än rent lingvistiska studier, vilket Jensen i ljuset av sin senare gärning inte skulle komma att prioritera. Jensen var språkligt sett autodidakt och tycks ha behärskat de flesta slaviska språk. Han undervisade ett tag vid Göteborgs högskola,¹ som på den tiden var en privat inrättning och kom senare bakvägen in i den akademiska värld-

den genom att utses till sakkunnig för slavisk litteratur vid svenska Nobelinstitutet 1901 och senare till hedersdoktor i Uppsala 1907.² Hans plats blev således i stället i marginalen av den akademiska sektorn och det han skrivit ligger stundom inom gränsen för det vetenskapliga, men oftare närmare det populärt hållna, i en stil som mer karakteriseras av upplysarens och vägbere-darens. Det är i sammanhanget frestande att citera den nyligen bortgångne professor emeritus vid slaviska institutionen i Göteborg, Gunnar Jacobsson, ur artikeln "Den svenska slavistikens historia":

Det ligger i själva den populariseringsverksamhet som Alfred Jensen utövade, att mycket i hans verk icke kunde vara originellt, men det värdefulla ligger i hans outtröttliga introduktion och förmedling av de slaviska folkens kultur och litteratur till svensk publik. Alfred Jensen var kanske mer känd och uppskattad i den slaviska världen än i sitt hemland, genom personliga kontakter med utländska kulturpersonligheter, medarbetarskap i tidskrifter och

medlemskap i akademier och lärda sällskap i främmande länder. Visserligen kreerades han till hedersdoktor vid Uppsala universitet 1907 och visserligen erhöll han offentlig uppmuntran i form av pris och författarstipendier men man kan inte värja sig för intrycket, att han var alltför mycket före sin tid för att kunna bli rättvist bedömd. Det är angeläget att nu ge en rätt bild av hans rikt varierade insatser i svenskt kulturliv.³

I denna uppsats ämnar jag presentera en del av det Jensen skrev utifrån den roll som kulturapostel han måhända tillägnade sig själv. Min avsikt är snarare än att ge ett fullödigt porträtt av personen, att bidra till bilden av hans kulturgärning genom att visa hur han framträder på en informell arena och vilka redskap han där använder sig av.

Jensens levnadslopp

Alfred Jensen föddes enligt biografiska uppslagsverk sista september 1859 i Forsa, Hälsingland och lyktade sina dagar i Wien 15 september 1921. Han hade uppenbarligen kontakter i Ryssland då det var en farbror han i första rummet avsåg att besöka, när han första gången beträdde slavisk mark. Hemma i Sverige blev han student i Uppsala, men kom att viga hela sitt liv åt journalistiken. Han skrev bl.a. för *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, *Sydsvenska Dagbladet* och *Stockholms Dagblad*. Han var under långa perioder utrikeskorrespondent för nämnda tidningar, fr.a. i Berlin och Wien, städer med erkänt goda förbindelser med den slaviska världen. Han gjorde omfattande resor och vistades periodvis i slaviska länder, bl.a. i Dalmatien där han skrev den under lång tid som standardverk betraktade monografin över den kroatiska för-

fattaren Gundulić (se nedan). 1901 blev han sakkunnig inom den slaviska litteraturen för Nobelinstitutet och var därefter bosatt i Stockholm. 1903 förvärvade han dessutom en stuga på Utö i den stockholmska skärgården. Det var dock fr.a. som skriftställare och som förtäljande resenär han skapade sig ett liv. De yttre omständigheterna var sällan särskilt dramatiska, utan det är i hans skrifter vi får söka det betydelsefulla i hans gärning.

Omfånget av hans verk

Jensen skrev ett stort antal böcker, bl.a. reseskildringar, kulturskisser, författarmonografier, litteratur- och kulturhistorier, gjorde översättningar från de flesta slaviska språk, skrev artiklar, ett otal uppslagsord i *Nordisk familjebok*, ett par diktsamlingar, en bok om Söderhamns historia m.m. Jacobsson skattar verknummernumret till ett 60-tal, och bland dem kan nämnas de digra *Slavica* i två band (*Kulturbilder från Volga till Donau* och *Kulturbilder från Donau till Adria*), *Rysk kulturhistoria* i tre band, *Ryska skaldeporträtt* och författarmonografierna över den ragusanske renässansskalden Gundulić, den tjeckiske poeten Vrchlický, och den bulgariske 1800-talsskalden Kristo Botev, samt översättningarna av Pusjkins *Eugen Onegin*, Mickiewicz's *Pan Tadeusz*, Gogols *Taras Bulba* m.m.⁴ Han vistades i alla hörn av den slaviska världen, och det finns få språk som man kan påstå saknas i hans vokabulär.

Jensen och den ryska litteraturen

Alfred Jensen kom redan som 19-åring i kontakt med den ryska världen, då han, på sin första resa i den slaviska världen, reste till en farbror som

arbetade som maskinist på ångfartygen mellan Nižnyj Novgorod och Astrachan (båda ligger vid Volga). Syftet var att arbeta som informator åt dennes son. Sina intryck därifrån och från resan formulerade han i resebrev som han sände till *Hudiksvalls Tidning*.⁵

Som nämnts ovan intresserade sig Jensen inte bara för den ryska kulturen, men den utgjorde en viktig del av hans arbete. Inte sällan kunde han racka ner på ryssarnas behandling av exempelvis lillryssarna (ukrainarna) och i hans resebrev finns åtskilligt som inte är avsett att smickra de ryska värdarna.⁶ Men det är inte resebrev som intresserar i första hand, för där är det lätt att karakterisera Jensen som kåsör, liksom han i sina andra tidningsartiklar fungerar som kritiker. I en tid där den svenska litteraturvetenskapen växer fram som ett ämne med akademiska pretentioner och där det skapas omdömen och grundmurade ställningstaganden som det tagit lång tid att rucka på, verkar han med betydligt lägre anspråk. Hans medium är artikeln men även i de böcker han ställde samman fann han utrymme att blanda sina intryck från olika samhällsområden. Det var dock fr.a. dikten, det skönt författade ordet, han betraktade som viktigast. I vilken mån kan man då kalla Jensen en litteraturvetenskapsman? Begreppet litteraturvetenskap fanns vid den här tiden inte, utan ämnet kallades "litteraturhistoria", i vissa fall med "poetik" som tillägg. Vetenskap som sådan fanns dock, och jag skall försöka studera Jensens tillvägagångssätt för att söka besvara nyss ställda frågor.

I en tudelad uppsats i *Finsk tidsskrift* från 1893⁷ skriver Jensen, mig veterligen, som den förste på svenska om den ryske kritikern Vissa-

Alfred Jensen

Foto: Ferdinand Flodin, Stockholm.

tion Belinskij (1811–48). Uppsatsen får därför omisskännligen ett drag av introduktion, snarare än av vetenskaplig analys. Detta intryck förstärks av att han i en not anger de källor som ligger till grund för framställningen, d.v.s. han har inte ägnat sig åt någon ytterligare källforskning. Här liksom senare (se avsnittet om Gundulić-studien) arbetade Jensen med att samla ihop vetenskapliga rön till en helhet, i det här fallet för att en svensk läsarpublik skulle lära känna en främmande litterär storhet. I några av Jensens artiklar och böcker om rysk litteratur framskymtar en ambition att framhäva den realistiska ådran i denna litteratur, något som framkom-

mer med all önskvärd tydlighet i hans Tolstoj-artikel i *Finsk tidsskrift* 1902.⁸ Jensen går hårt åt Tolstojs religiösa omvändelse och de skrifter denne därefter givit ut, särskilt dem med upplysningskaraktär. Inledningen på artikeln om Tolstoj talar om ett tidsskede i den ryska litteraturen, då "den moderna epiken enligt Bjelinskijs demokratisk-realistiska konstarter skulle öfvertaga det ansvarsfulla arf, som Pusjkin och Gogolj lämnat sina landsmän" och här var stunden kommen då "det bildade Ryssland skulle ansluta sig till den allmänt-europeiska litteraturströmning, som mer eller mindre omfattas av byronisterna Pusjkin och Lermontov."⁹ I Tolstojs tidiga författarskap finner Jensen mycket att berömma, som t.ex. första delen av hans självbiografi, *Barndomen*, där Jensen hyllar kulturskildringen, minnesgodheten och ryssens rekonstruerande fantasi (enär Tolstoj, enligt Jensen, diktat ihop episoden då hans mor går bort).¹⁰ Ett av den ryska litteraturens monumentalverk, *Krig och fred*, röner dock inte lika stor framgång hos Jensen. Efter att ha refererat flera kritikerröster från Ryssland, avlossar han sitt eget omdöme om romanen: "/M/ed oförbehållsamt erkännande af den gigantiska romanens obestriddliga förtjänster lär det dock icke kunna förnekas, att åtskilliga, icke oväsentliga fel vidlåda densamma".¹¹ Jensen menar att Tolstoj hade en "oförmåga att bedöma historiska fakta riktigt; det historiska perspektivet förvrids, och den historiska värdesättningen förfuskas".¹² Den Tolstoj som kommer efter omvändelsen, har dock Jensen ännu mindre till övers för: "Härvidlag som i så många andra fall rörande ämnet Tolstoj kan jag ej undertrycka min förvåning öfver att så många intelligenta och skarp-

sinniga män låtit dupera sig af Tolstojs mäktiga personlighet och på god tro underskrifvit eller till djupsinnig pröfning upptagit meningslösa påståenden, som från en annans mun skulle ha affärdats med en medlidsam axelryckning."¹³ Strax efter hyllar Jensen den tidige Tolstojs "psykologiska verklighetsskildring". Det behöver knappast tilläggas att varken *Kreutzersonaten* eller estetikboken *Vad är konst?* finner nåd inför Jensens ögon. Boken *Uppståndelse* kallas ett "ofattbart och onjutbart monstrum"¹⁴ och lustmordet avrundas i den andra delen av artikeln med ett citat av Matthew Arnold om Tolstoj: "Perhaps he has not done well in abandoning the work of poet and artist".¹⁵ Ett slags psykologisk fallstudie kunde han tidigare under året roa sig med när det gällde Gogol', vars tilltagande sinnessjukdom under de senare åren intresserade honom.¹⁶

En större översikt av den ryska litteraturhistorien skrev Jensen färdigt i Wien 1898, *Ryska skaldeporträtt*, ett verk som tar sin början på 1700-talet och sträcker sig fram till mitten av 1800-talet. Bokens kapitel följer i stort sett traditionella genreområden, men en stor del av boken ägnas åt Pusjkin, nästan fyra av de nio kapitlen i boken går i nationalskaldens tecken. Möjligen vill Jensen här se den ryska litteraturen utifrån ett väst-europeiskt perspektiv. Detta kan motiveras genom en titt på kapitelavsnittens rubriker. Här finns t.ex. "Den franska smakriktningens höjdpunkt under Katarina II och Derzjavin", "Ett ryskt 'fosforist'-förbund", "Bürgers 'Lenore' i den slaviska litteraturen" etc. Många infallsvinklar bygger på jämförelser med västerländska författare, som då antas agera förebilder för ryska författare. Även detta kan man visa med hjälp av

underrubrikerna: "Den ryska vitterhetens Columbus", "Rysslands äkte Byron" och "Rysslands Burns".¹⁷ Effekten blir en spänning mellan det genuint ryska och de förbindelser till Västerlandet som förvisso funnits, men som inte alltid haft bäring på författarna eller litteraturen.¹⁸ Boken avrundas med en skildring av Belinskijs kamp för ett närmande av rysk kultur till Väst. Jensen skildrar det ryska folkets tröghet och oförmåga att ta emot de moderna idéerna västerifrån, samt det lidande som drabbat de ryska författarna. Det är inte otroligt att Jensen vurmade för den realistiska skolans författare¹⁹ av den anledningen att de gav tydligare uttryck för det, som t.ex. Schück ville se hos litteraturen, sin samtid och det folk som frambragte dem.

Han kunde dock ägna sin tid också åt författare som inte var drivna av ett realistiskt skildringssätt. Ett exempel på detta är en artikel i *Ord och Bild* 1892 där han bidrar med ännu en av många introduktionsartiklar, denna gång om den fem år tidigare bortgångne rysk-judiske skalden Nadson, vars tragiska öde han skildrar med sympati, trots dennes introvert lyriska läggning.²⁰ Sin vana trogen strör Jensen in översättningsbidrag av Nadsons lyrik i artikeln (se nästa avsnitt).

Monografierna

a) Vrchlický

I inledningen till författarmonografen över den tjeckiske diktaren Jaroslav Vrchlický, som Jensen f.ö. förde fram som en i raden av Nobelpriskandidater från det slaviska språkområdet,²¹ beskriver Jensen sin inställning till författandet av litterära monografier, vilka

kunna skrivas på två sätt, dels i form af en ästhetisk själsstudie, den s.k. essayn, dels såsom ett rent litteraturhistoriskt, på idel fakta grundadt genomforskande af den ifrågavarande författarens lefnadslopp och samtliga skrifter. Den förra vägen är utan tvifvel mer tacksam, men också farligare, enär essayn alltid måste blifva mer eller mindre subjektivt bedömande, i det att dess författare gifvetvis helst dröja vid de sidor af skalden, dem han mest eller bäst fattar, med förbigående af andra, kanske lika viktiga punkter, som kritiken icke vill kännas vid eller som han ej – känner till. Ja, om somliga s.k. essayer skulle jag vilja påstå, att de lämna vida mer upplysning om deras subjekt än om deras objekt (...).

Den rent litteraturhistoriska metoden är betydligt mödosammare och har vida svårare att blifva populär, men den är slutligen den enda säkra grunden, hvarpå den psykologiska analysen kan bygga vidare. Framför allt synes den mig oundgängligt nödvändig i de fall, då en alldeles obekant författare införes i en främmande litteratur. Utan saklig kännedom om dennes skrifter måste den ästhetiska studien blifva mer eller mindre sväfvande och ovederhöftig.²²

I ovanstående citat framskymtar några viktiga ingredienser i Jensens vetenskaplighet, bl.a. relationen till ämnet, d.v.s. hur förhåller man sig till företeelser som oftast är okända för den läsande publiken och skall man bidra till att popularisera dessa okända företeelser? Häri ligger kärnan, tror jag, till Jensens säregna position inom svensk litteraturvetenskap. Jämfört med andra svenska litteraturhistoriker sysselsätter sig Jensen konsekvent med icke-nordisk litteratur, och därigenom kommer han att balansera mellan erkännande och bortglömdhet. Emedan Jensen ställer sig utanför den traditionella litteraturvetenskapen i Sverige, genom sitt ämnesval, är det

tänkbart att han inte heller behöver positionera sig alltför markerat i striden mellan positivist, komparatist och psykologister/intuitionister. I övrigt har t.ex. författarens levnadslopp och hans samlade produktion stor betydelse för Jensen, vilket bäst illustreras av boken om Vrchlický.

Boken ägnar, efter en kort biografisk inledning, knappt hälften av utrymmet åt en genomgång av tjeckens skrifter, men däri ligger, som ett jensenskt särmarke, insprängda hans egna tolkningar av ett stort urval av dennes dikter, interfolierade med kommentarer till diktsamlingar och enskilda dikter. Andra hälften av boken upptas av en karakteristik av författarskapet inlett med kapitlet "Produktivitet och idealism". Här finner man kanske en släng av Jensens ideal i karakteristiken av Vrchlickýs diktarnatur. Vrchlický beskrivs som en reflekterande natur, som dock inte fastnar i metafysiska spekulationer, av en art som "För varje skald är (...) en styggelse."²³ Det handlar alltså om ett begrundande av naturen etc., och inte om alltför djuplodande schillerska tankekomplex, liknande de som Anton Blanck uppsparar i Viktor Rydbergs *Den siste athenaren*.²⁴ Möjligen rimmar detta med Jensens tidigare refererade motvilja mot de alltför komplicerade ryska författarskapen (se not 19). I avsnittet fortsätter Jensen att strö in egna översättningar och arbetar således helt för en publik som inte behärskar tjeckiska. Andra delen av detta avsnitt behandlar en något snävare motivkrets, "Naturen och hjärtat", följt av ett kapitel om "Patriotism och 'kosmopolitism'". I slutet av kapitlet smyger sig också vissa komparatistiska drag in, t.ex. jämförs tjecken med Victor Hugo och Shelley.²⁵ Nästa stora avsnitt i boken arbetar mer ut-

talat komparatistiskt. Som föregångare till Vrchlickýs diktning studeras då Dante och Goethe. Här kan man eventuellt misstänka att, då den tjeckiske poeten skulle lanseras som Nobelpriskandidat, det inte skulle vara i vägen med några litterära namn som klingade mer välbekanta än Vrchlickýs eget, samtidigt som det naturligtvis är så att dessa intertextuella resonemang inte är tagna ur luften. Dante-allusioner förekommer rikligt i tjeckens diktning, och Jensen visar sin beläsenhet genom att mycket noggrant sondera terrängen där denna påverkan kan anas. Vrchlickýs omfattande översättningsverksamhet ställs också fram i ljuset i detta sammanhang. Efter detta övergår han på ett liknande sätt att visa hur Goethe influerat tjecken, särskilt via *Faust*. Liksom tidigare samsas brödtexten med Jensens dikttolkningar till svenska. I dessa avsnitt verkar dock Bööks ande sväva över arbetet, eftersom Jensen verkligen anstränger sig att arbeta med dikterna och i mycket liten utsträckning drar in diktarens person i sitt resonemang. Följande avsnitt i boken vänder åter till motivstudier, gällande döden respektive förhållandet till Gud, men också här finner författaren rikliga intertexter, fr.a. hämtade från Bibeln. Avslutningen på boken behandlar poetens övriga diktning, d.v.s. de genrer som inte berörts tidigare i boken, huvudsakligen genom att analysera hur poeten handhaft litterära motiv knutna till gångna epoker i historien och andra kulturområden, t.ex. antiken och den nordiska mytologin. Mot slutet av boken nämner Jensen i förbigående, à propos poetens prosa, att syftet med boken skulle vara "bestämmande/t/ af skaldens totalbild och ställning i den allmänna litteraturhistorien".²⁶ Det är därför som hans drama-

tik, prosa och översättningar luftas på de sista sidorna i boken. Syftet med detta arbete är följaktligen att göra en grundläggande inventering av ett i Sverige förmodligen dittills okänt författarskap. I en kort epilög nämner Jensen att han finner det noterbart att Vrchlický, trots de komparativt påvisade sambanden med tidigare diktning, "mäktat bibehålla sin egen individuella självständighet". Vidare skriver han att man "bör vara försiktig i letandet efter litterära förebilder, ty den jämförande forskningen kan visserligen konstatera likheter, men har därför icke rätt till förhastade slutsatser om osjälvständig imitation, och ofta kan den gemensamma källan till likartade företeelser vara att söka långt tillbaka i tiden eller bero på en inneboende, naturlig frändskap."²⁷ Här anar man en markering mot den dittillsvarande komparativa forskningen, som kunde befinnas vara reduktionistisk.

b) Gundulić

Jensen skrev många signerade artiklar för den s.k. Uggleupplagan av *Nordisk familjebok*, utgiven mellan 1904 och 1926, av vilka en handlar om den kroatiska renässansskalden Gundulić. I denna artikel poängterar Jensen väldigt starkt Gundulics beroende av italiensk litteratur, men även här, liksom beträffande Vrchlický, blir slutsatsen den, att diktaren i fråga ändå förmår skapa något som kan sägas ha ett originellt och nationellt värde, trots det starka beroendet.²⁸

I artikeln tillfogar också Jensen vad som skrivits om kroatens diktning, och undgår inte att nämna sin egen brett upplagda studie, *Gundulić und sein Osman*, som kom 1900.²⁹ Denna bok är på ett helt annat sätt riktad mot ett internatio-

nellt forskarskrå, är skriven på tyska, och saknar alla de dikttolkningar som fyller upp stora delar av boken om Vrchlický. Boken påminner mer om ett schückskt arbetssätt,³⁰ med ett brett upplagt studium av Gundulićs samtid och den historiska bakgrunden. En förteckning över kapitelrubrikerna kan belysa detta:

Einleitung

Die ragusanische Kunstdichtung vor Gundulić
Gundulićs Biographie

Gundulićs lyrische und dramatische Dichtung
Der Inhalt des Heldengedichts "Osman"

"Osman"-Handschriften und Ausgaben

Die fehlenden Gesänge und die Einheitlichkeit des "Osmans"

Die Lyrik im "Osman"

Italienische und ragusanische Vorbilder von Gundulić

Der ragusanische Slavismus

Slavische Volkspoesie im "Osman"

Die Geschichte im "Osman"

"Osman"-Uebersetzer und Nachbilder

Det är som om han fäster den kroatiska renässansdiktaren från Ragusa (Dubrovnik) vid en punkt till vilken han närmar sig genom att beskriva de mer perifera kontextuella skeendena. Sedan skildras den allra närmaste biografiskt centrerade cirkeln, d.v.s. fakta kring diktarens liv och verk, varefter Jensen går på verket som boken är avsedd att skärskåda, men flyttar sig sedan åter något bakåt för att återge verkets (och diktarens) samband med litteraturen, en intertextuell omloppsbana som ligger mellan den yttre, kontextuella världen, och den inre, författarens verk och liv. Stor vikt fästs alltså vid att förstå

verket *Osman* i en omgivning på tre plan. Det är frapperande att endast fyra av tretton kapitelrubriker tar upp verket, texten, som ämne, medan resten belyser faktorer som ligger kring det, före men även efter dess tillkomst. Liksom i den förut nämnda boken om Vrchlický finner sig Jensen stå mellan tvenne eldar:

Meine Aufgabe war, trotz des Reichthumes des schon befindlichen Materiales, in so fern eine schwierige, dass ich nach zwei Seiten hin einen Lesekreis berücksichtigen muss: einerseits steht eine gebildete, aber mit dem Südslaventhum wenig vertraute deutsche Lesewelt, die überhaupt nichts oder wenig von Gundulic oder Dubrovnik weiss, und der gegenüber eine elementäre Darstellungsweise erwünschenswerth erscheint. Aus diesem Grunde habe ich mich auch dazu veranlasst gesehen, dem litterarischen Gegenstände einen allgemeinen Ueberblick der Geschichte und der Bedeutung Ragusas vorzuschicken.(...) Andererseits aber muss ich mit einer südslavischen Gelehrtenwelt rechnen, deren kritische Kompetenz eine grosse ist und die einen wissenschaftlichen Anspruch auf dieses Werk stellen kann. Wie weit es befriedigen wird, und ob ich den slavischen Fachleuten überhaupt viel neues über Gundulic habe bringen können, wird die Sache ihrer Kritik sein zu untersuchen.³¹

Jensen har alltså ögonen på sig i det här försöket att beskriva en diktare, som i likhet med Vrchlický inte är bekant för den stora publiken. Gundulić-boken är en mycket brett upplagd studie med rikliga kultur- och litteraturhistoriska panoreringar från området kring Ragusa på 1600-talet. Boken inleds med stadsrepublikens politiska historia,³² varefter det italienska litterära inflytandet så att säga faller på plats av sig självt. Notapparaten är omfattande och hänvisar ofta till senare tiders forskning. Hur beroende

Jensen är av andras resultat är naturligtvis svårt att uppskatta, men de talrika hänvisningarna ger åtminstone vid handen en antydning om stor beläsenhet. I vilket fall som helst är det en betydande insats, att samla ihop samtliga fakta till en, av slavisten Resjetar prisad, helhet, oaktat att vissa revisioner av texten enligt denne tarvades.³³ Mirko Rumač tvekar emellertid inte vad beträffar Jensens vetenskaplighet och framhåller att Gundulić-boken, liksom hans böcker om Ragusa och den sydslaviska folkpoesin, håller god vetenskaplig klass, samt fungerar som oumbärliga bidrag till forskningen om Dubrovniks äldre litteratur.³⁴ I kapitel sex kombinerar Jensen litteraturhistoria med filologi, när han diskuterar verkets historiska öden och problemet med de bägge felande sångerna (14 och 15). I slutet av kapitlet vågar sig Jensen på att föreslå hur man i fortsättningen borde gå till väga för att kunna ge ut en "einheitlichen Text", d.v.s. en godtagbar vetenskaplig utgåva av verket.³⁵ I sista stycket av boken slår han fast vad han presterat: "Ich habe nur versucht, auf Grund des besten Materiales, einen grossen slavischen Dichter in seinem kulturellen Milieu als ein natürliches Produkt der slavischen Renaissance in Ragusa zu schildern."³⁶ Här finns ekon av Taine, som betraktade litteraturen och i synnerhet författaren som en produkt av den historiska situationen, miljön och rasen.

c) Botev

Även Jensens monografi över Christo Botev, eller Kristo Botjov, som han kallar honom, är unik på så sätt att den innehåller bland de allra första exemplen på översättningar från bulgariskan

som finns i Europa. Boken kom 1891, tryckt på Waldemar Zachrissons tryckeri i Göteborg, och har som undertitel *En skildring från det bulgariska furstendömet befrielse*. Det var under 1870-talet som frihetskampen tog fart på allvar i Bulgarien och ett av de allvarligaste upproren ägde rum 1876, två år före den slutliga befrielsen, där Botev spelade en avgörande roll. Monografin över honom är mer biografiskt präglad än de två ovan relaterade, men detta har också sin förklaring i det faktum att Botevs liv och gärning mer än andra författares gick hand i hand. Då boken är skriven endast tretton år efter befrielsen från turkarna genom det rysk-turkiska kriget, finner sig Jensen föranledd att citera Botevs egen karakteristik av det bulgariska folket och vad som krävdes för dess framtida välmåga:

Bulgariska folket, hvilket arbetar som oxar, samlar som bin och lefver som svin, befinner sig i ett öfvergångsskede af sin unga tillvaro, där det framför allt kräfvdes frihet, på det att dess späda organism måtte kunna utveckla sig, dess karaktär stadgas och dess hjärna hårdna. I en sådan period behöfver det ock kunskaper och uppfostran, men nationernas nya politiska pedagogi lär oss, att den, som är bunden, ej kan uppfostra sig själf, och att den underkufvade ej känner behof att sjunga. (...) ³⁷

Jensen presenterar sedan vilka hans källor varit, fr.a. personliga vittnesmål från Botev själv, d.v.s. brev och verk, historiska dokument och en biografi, författad av en tidigare riksdagstalman i Sofia, Z. Stojanov. Jensen arbetar som synes på sedvanligt sätt: han samlar material (som ett bi, för att travestera ämnet för boken) och ställer samman en helhet, kompletterad med de egna bidragen, hans omisskännliga stil, det lätt di-

stanserade, men kunniga, samt översättningarna. Enligt en bibliografi över bulgarisk skönlitteratur på svenska är det få av Botevs dikter som inte ingår i den här volymen. Jensen lägger in dem som verbaliserade självbiografiska dokument, illustrationer till de dramatiska öden som präglade Botevs liv. Denne blev endast tjugoåtta år gammal, men lyckades under denna korta livstid grunda ett otal tidskrifter, vistas i utlandet större delen av sitt vuxna liv, bl.a. i Rumänien, Ryssland och Serbien, och gifte sig 1875 och fick året därpå en dotter med frun, Veneta, en och en halv månad innan han avled av skadorna han ådragit sig i det turkiska kulregnet under det misslyckade upproret i nordvästra Bulgarien. Monografin är som sagt kronologiskt upplagd och följer Botev från vaggan till graven, endast avbruten av översättningarna av Botevs dikter. Det är inga förkortade versioner som infogats utan fullständiga texter. Även den märkliga dikt, som i översättning givits titeln "Hadsji Dimitar", och där Botev i princip profetiskt beskriver sin egen kommande och hemska död, finns med. Verket avslutas med Botevs egen spådom angående det osmanska rikets snara undergång. Sålunda blev Botev-monografin en skildring av den samtida europeiska historien lika mycket som ett författarporträtt.

Alfred Jensen och vetenskapen

I sin uppsats "Litteraturhistoriska metoder" ³⁸ formulerar Henrik Schück, en av de ledande inom svensk litteraturvetenskap kring förra sekelskiftet, några principer som han sätter högt beträffande litteraturvetenskap. I uppsatsen skriver han att man i Alexandria eller Rom ännu inte

förstod "att litteraturhistorien kunde hafva till uppgift att skildra litteraturens utveckling, att framlägga sambandet mellan litteraturväcket och tidens ledande idéer och att i dikten finna ett uttryck för en bestämd författarindividualitet."³⁹ Inget av detta hade man lyckats gå i land med under ämnets tvåtusenåriga historia, ansåg Schück. Han ägnade sig dock åt att försöka förändra denna bild genom sin verksamhet. Därtill verkade han under den era som går under namnet positivismen, med ambitionen att närma ämnet naturvetenskapens empiriska imperativ (betoningen av fakta, lagmässigheter, kausalförklaringar etc.). Huruvida Jensen håller sig inom dessa litteraturvetenskapens tidiga rāmärken är svårt att påvisa, men av karaktären på hans arbeten att döma har åtminstone arbetet om Gundulić en nödvändig vetenskaplig prägel, liknande den Schück representerar,⁴⁰ även om ämnesvalet avviker från vad en Schück, Böök eller Lamm skulle ha föredragit. Ambitionen att nyttja vetenskapliga kriterier för arbetet lyser igenom ibland, t.ex. i inledningen av boken om Vrchlický. Jensens beläsenhet var stor, därom blir man snart övertygad också när man bläddrar i hans 700-sidiga ryska kulturhistoria i tre delar,⁴¹ men även monografierna avslöjar ett avsevärt grundforskningsarbete. Vidare finns hos Schück en önskan att studera den kulturella utvecklingen genom jämförelser av olika kulturkretsar, inte bara diakroniskt, utan även synkroniskt i en ständig växelverkan,⁴² och detta har Jensen definitivt anammat, inte bara i analyser av främmande kulturer, utan även deras beroende av exempelvis västerländska förebilder. Om man har Schücks ord i minnet om att litteraturhistorien

är den "andliga kulturens historia" och att vetenskapens föremål inte längre är det enskilda verket, utan "folkets kulturutveckling, som litteraturhistorikern har att afläsa i litteraturens utveckling", där viktiga hållpunkter då är "folkkaraktären, tidslynnnet och de enskilda författarindividualiteterna"⁴³ faller Jensens arbeten på plats i något som kunde vara en schückska form, om än med reservationer. Reservationerna består fr.a. i att Jensen fungerat som introduktör i så hög grad som få andra i vårt land. Han har uppenbarligen haft ambitionen att bekantgöra stora delar av slavisk kultur i Sverige, vilket medfört det praktiska problemet att det han skrivit om inte varit känt innan, utan krävt en presentation jämsides med den vetenskapliga framställningen. Om detta skriver han på ett flertal ställen, bl.a. i inledningen till den ovan nämnda ryska kulturhistorien från 1908 där han tycks funnit en syntes att leva med:

Detta utesluter dock icke, att en strängt vetenskaplig kritik bör kunna läggas på arbetet från fackmäns sida, enär jag anser mig ha gått till mitt värv med en rätt stor boklig rustning och sökt tillgodogöra mig den ryska litteraturforskningens nyaste resultat. Vetenskaplighet och popularitet böra, långt ifrån att motverka varandra fastmera gå hand i hand, och ett underhållande framställningssätt i en lättfattlig stil, som ej låter läsaren ana de bakom liggande studiernas sorgfälliga möda, behöver ingalunda förringa den sakliga gedigenheten.⁴⁴

Vissa av de artiklar som publicerats i tidskrifter, som normalt sett bedöms innehålla vetenskapliga alster, förlorar dock något av sin vetenskaplighet, och blir vad Jensen själv skrev i inledningen till boken om Vrchlický, mer utsagor om arti-

kelförfattaren, och dennes åsikter, än om föremålet för studien.⁴⁵ Detta mest beroende på de tämligen vaga omdömen han ger.

Betoningen av det psykologiska (som kanske inte förvaltas så stringent) och kravet på närhet till diktningen, syns uppvisa släktskap med Bööks förhållningssätt. Vad beträffar Levertins och Bööks krav på "Einfühlung"⁴⁶ finns det ofta hos Jensen en önskan att placera sig bredvid sitt objekt, i synnerhet när det gäller koncentrationen på texterna, vilket ligger mer i linje med vårt sekels (post)nykritiska tendens. Om detta fungerar som dessa båda herrar skulle ha önskat, är svårare att sia om, eftersom det inte finns några utförligare programmatiska skrifter i ämnet av Jensen än korta inledningar (som inte heller alltid ger så mycket, rent teoretiskt) till vissa av hans böcker, och analyserna i sig säger inte så mycket om ett eventuellt psykologiskt tillvägagångssätt. Jag tror dock inte att Jensen bemödade sig fullt så ihärdigt att destillera fram diktarens grundupplevelse, som Böök propagerar för i en uppsats, eller att han problematiserade Bööks s.k. äkthetskategori, d.v.s. det som "fastställer den inre nödvändigheten i hans [diktarens] produktion".⁴⁷ Jensens variant av "Einfühlung" kanske här hellre borde sägas vara det oerhörda intresse för den slaviska världen, som följde honom genom hela livet, även om han inte drog sig för att kritisera sina vänner och värder.⁴⁸ Som sagt torde inte Jensen ha dragits in i de olika fraktionernas inbördes motsättningar inom litteraturvetenskapen i Sverige, utan höll sig på sin kant, fullt upptagen med att referera och på andra sätt arbeta med slavisk litteratur vid Nobelinstitutet.⁴⁹ I en artikel för *Archiv für slavische Philologie* från 1913 uttrycker han dock

sina åsikter om tvenne akademiker, den ene, professor Otto Sylwan i Göteborg, kritiserar skarpt för att inte ha med någon slavisk litteratur i första delen av sin (och Just Bings) *Europas litteraturhistoria från medeltiden till våra dagar*. "Wenn aber eine europäische Literaturgeschichte heutzutage von einem Universitätsprofessor geschrieben wird, ist eine derartige Auslassung kaum verzeilich."⁵⁰ Den andre, historiedocenten Helge Almqvist i Uppsala, beröms för att ha givit en god beskrivning av åtminstone den väst- och östslaviska kulturen i samlingsverket *Världskulturen*: "Die tiefen historischen Fachkenntnisse des Verfassers bieten auch den großen Vorteil dar, daß der allgemeine, geschichtliche Hintergrund, aus welchem die einzelnen Persönlichkeiten hervortreten, niemals unberücksichtigt wird, denn erst dadurch können die literarischen Ereignisse recht aufgefaßt und gewürdigt werden."⁵¹

Hos flera av de svenska litteraturhistorikerna fanns en vurm för ämnet som spred sig ner i det de skrev, en vurm som förmådde entusiasmera läsaren att veta mer. Däri påminner de och Jensen om varandra, då även han besatt en stor iver att sprida kunskap till andra genom sina verk, en iver som gick utanpå den snäva vetenskapsmanrollen.

Alfred Jensen kan följaktligen inrangeras bland de svenska litteraturvetenskapsmän som höll sig till ett specialområde och förblev inom detta. Hans arbete är som jag försökt påvisa mångsidigt inom detta trängre område, och han tillägnade sig inom det en universalkunskap som få kunde upprepa idag. Dessa sina kunskaper sökte han vidarebefordra till läsare i Norden för att ge insikter om de vidsträckta landområden

som för dåtidens genomsnittsmedborgare var att betrakta som okänd mark ur många avseenden, men som då och nu tenderar att utmålas som farofyllda och ondskefulla trakter där ränker smids mot övriga Europa. I forna dagar kunde han kanske kallats en främjare av folkens vän-

skapliga band, men i våra dagar håller man hellre en låg profil och imponeras vederbörligen av hans mångsträngade lyra, hans pionjärinsats för kännedomen om de slaviska kulturerna och hans obändiga vilja att dela med sig av det han fann.

Noter

1. Till en (inflyttad) göteborgares stora bestörtning finns inga municipala åminnestecken till hans ära. Han var dock verksam i staden under en del år, fr. a. vid GHT.
2. Ulla-Britt Frankby, "Alfred Jensen – en gammal slavofil" i *Äldre svensk slavistik: bidrag till ett symposium hållet i Uppsala 3–4 februari 1983*: redigerat av Sven Gustavsson och Lennart Lönnngren. – Uppsala Slavic Papers, 9. – Slaviska inst., Uppsala universitet, 1984. – s. 99ff; Gunnar Jacobsson, "Den svenska slavistikens historia" i *Äldre svensk slavistik*. – s.123, 125
3. Jacobsson, a.a., s. 126–7
4. Frankby, a.a.; *Svenskt biografiskt lexikon*. – under red. av Erik Grill. – Stockholm: Norstedt, 1975. – band 20
5. Frankby, a.a., s. 100; Jacobsson, "Den första Rysslandsresan" i *Föredrag från symposiet "Alfred Jensen-dagen" Göteborg, 20 september 1991*. – GUSLI Working Papers, 7. – Slaviska inst., Göteborgs universitet, 1998. – ss. 83–90
6. Gustavsson, S.: "Alfred Jensen och Ukraina" i *Föredrag från symposiet "Alfred Jensen-dagen" Göteborg, 20 september 1991*. – s. 13–29 passim
7. Jensen, A.: "Bjelinski: en litteraturhistorisk studie I–II" i *Finsk tidsskrift* 1893 (XXXXIII:1), s. 188–207 och 267–76
8. Jensen, A.: "Grefve Lev N. Tolstoj" i *Finsk tidsskrift* 1902 (LII: 2), s. 81–106 och s. 195–205
9. Ibidem, s. 81
10. Ibidem, s. 85
11. Ibidem, s. 89
12. Ibidem.
13. Ibidem, s. 94
14. Ibidem, s. 102
15. Ibidem, s. 205
16. Jensen, A.: "N. V. Gogolj. (19/3 1809–21/2 1852)" i *Finsk tidsskrift* 1902 (LII:1), s. 77. Artikeln är i övrigt alltför beroende av en bok av en prof. Mandelstam i Helsingfors för att kunna betraktas som självständigt vetenskaplig. Mer markerad torde inte en psykologisk litteraturvetenskap kunna bli.
17. I tur och ordning Žukovskij, Lermontov och Koltsov.
18. T.ex. betonas ofta Pusjkins beroende av Byron, Scott, Mickiewicz etc., vilket ibland kan skymma den ryske diktarens egenart.
19. Tolstoj fattas, Dostojevskij nämns på några rader mot slutet, medan, som sagt Puškin, Gogol' och Belinskij, såsom representanter för den realistiska riktningen ("naturliga skolan") ges ett stort utrymme i boken. Jensen har beskyllts för att ha väjt för författarskap som kunde betecknas som "svåra". Cf. Frankby, a.a., s. 102
20. Jensen, A.: "Nadson. (1862–1887). En modern rysk lyriker." i *Ord och Bild*, 1892 (XX), s. 514–19.
21. Jensens enda framgång på det området var när den polske författaren Henryk Sienkiewicz fick priset 1905.
22. Jensen, A.: *Jaroslav Vrchlický: en litterär studie*. – Stockholm: Isaac Marcus, 1904. – s. 3
23. Ibidem, s. 159

24. Blanck, A.: "Rydbergs Narkissos-myt och några principiella reflexioner" i *Samblaren* 1922, ss. 208–20
25. Jensen, *Jaroslav Vrchlický*, s. 201–03
26. Ibidem, s. 317
27. Ibidem, s. 331
28. Jensen, A.: "Gundulic" i *Nordisk familjebok. Konversationslexikon och realencyklopedi*. – ny, reviderad och rikt illustrerad uppl. – Stockholm: Nordisk familjebok, 1909. – band tio. – s. 636f.
29. Jensen, A.: *Gundulic und sein Osman: eine süd-slavisches Litteraturstudie*. – Göteborg: Wald. Zachrisson, 1900. Osman är ett hjältepos i arton sånger (dock saknas tvenne sånger), tryckt först 1826, men tidigare spritt i avskrifter.
30. Se Fehrman, C.: *Forskning i förvandling. Män och metoder i svensk litteraturvetenskap*. – Svenska Humanistiska Förbundet, 82. – Stockholm: Norstedt, 1972. – s. 29
31. Jensen, A.: *Gundulic und sein Osman*, s. V
32. Jensen arbetar på ett liknande sätt i sin betydligt kortare bok *Ragusa. En sydslavisk litteraturstudie: jämte historisk inledning och avslutning*. – Göteborg: D.F. Bonnier, 1893, där han menar att "den ragusanska skönlitteraturen(...) – såsom all litteratur öfverhufvud – endast i sammanställning med och belysning af den allmänna kulturhistorien får sitt egentliga värde och intresse" (s. 27)
33. Frankby, a.a., s. 105
34. Rumać, M.: "Morttagandet av Jensens verk i kroatiska och slovenska tidskrifter och tidningar" i *Föredrag från symposiet "Alfred Jensen-dagen" Göteborg, 20 september 1991*. – s. 94f.
35. Jensen, A.: *Gundulic und sein Osman*. – s. 226
36. Ibidem, s. 442; cf. Fehrman, a.a., s. 30 och 33
37. Jensen, a.a., s. 1. Den textversion jag haft tillgång till är kopierad från originalet och har därför en annan paginering än det.
38. Schück, H.: "Litteraturhistoriska metoder" i *Ur gamla papper. Populära kulturhistoriska uppsatser*. – Stockholm: Hugo Geber, 1908. – sjunde serien
39. Ibidem, s. 168f. Även Blanck talar en hel del om tidsandan i a.a.
40. T.ex. i avsnittet "Humanism och reformation" ur hans *Svensk litteraturhistoria. Första bandet*. – Stockholm: Hugo Geber, 1890
41. Jensen, A.: *Rysk kulturhistoria I–III*. – Stockholm: Ljus, 1908
42. Schück, a.a., s. 173f.
43. Ibidem, s. 187
44. Jensen, A.: *Rysk kulturhistoria I–III*. – ur opagerat förord till del I
45. Ett frapperande exempel är Tolstojartikeln, som jag belyser tidigare i denna uppsats, en artikel som blandar litteraturhistoriska beskrivningar med starka värderingar av Tolstojas författarskap. Cf. Schück, a.a., s. 189
46. Böök, F.: "Det romantiska. Försök till en psykologisk definition" i *Samtiden* 1912 (XXIII), bl.a. s. 444; Fehrman, a.a., 94 och 98,
47. Böök, F.: "Kreaturens suckan" i *Kreaturens suckan och andra Stagneliusstudier*. – Allhem, 1957. – s. 39f. Inte heller symbolens funktion blir särskilt utredd hos Jensen.
48. "Einfühlung" som Levertin såg det, hade en annan innebörd, särskilt vad beträffar arbetet med verken. Jensens variant baserar jag mest på en allmänt hållen inställning till sitt ämne, säkerligen inte unikt för honom, dock.
49. Cf. Kjellberg, L.: "Brev från Alfred Jensen" i *Föredrag från symposiet "Alfred Jensen-dagen" Göteborg, 20 september 1991*. – s. 55–71.
50. Jensen, A.: "Die literarische Slavistik in Skandinavien" i *Archiv für slavische Philologie*. – hrsg. von V.Jagic. – Berlin: Weidmannsche, 1913 (XXXIV). – s. 286f.
51. Ibidem, s. 289

Förlag och debatt

Om Jenny Bergqvist Hansson

RUNE BOKHOLM

Bakom en framgångsrik man sägs det ofta stå en stödjande kvinna. Lika ofta förblir hon i bakgrunden – och bortglömd. För att generalisera skulle man kunna säga att ju starkare ljuset faller på den framgångsrike mannen, desto mera träder hans hustru i bakgrunden. Drabbas hon sedan av en skilsmässa från den store, är glömskan i det närmaste garanterad. Detta var i varje fall förhållandet före skvallerpressens närgångna reportage och den massmediala uppmärksamheten i senare tid. En person som passar in på beskrivningen är Jenny Bergqvist Hansson (1877–1966), gift med bokförläggare Johan Hansson (1879–1973).

Jenny Bergqvist föddes som nummer sex i en barnaskara på åtta i Nyttorp i nuvarande Hällefors kommun i västra Västmanland. Det var en spridning på nitton år mellan det äldsta och yngsta barnet. Några efterlämnade fragment till minnesanteckningar ger en bild av uppväxtåren. Föräldrarna hade ett småbruk men framför allt drev fadern en lanthandel och

hade ett stall med hästar för droskrörelse. Barnen fick tidigt efter förmåga delta i sysslorna. Jenny, som hade sinne för siffror, fick tjänstgöra i boden både som expedit och bokhållare. Modern hade odlingar av frukt och grönsaker och detta bidrog till att tidigt väcka Jennys intresse för hushållsekonomi.

Atmosfären i hemmet präglades av öppenhet och föräldrarna hade starka intressen för barnens utveckling, vars väg de själva fick välja. Religionen spelade nog inte större roll än vad konventionen krävde. Oskyldigt kortspel förekom flitigt, men ibland även spel om pengar som t.ex. "Kille". Jenny fick smaka såväl punsch som äggtoddy och konjak. Man dansade och hade trevligt både hemma och hos bekanta.

Handelsresande passerade boden varje vecka, varför man ständigt fick kontakt med och intryck från "den stora världen". Jenny undersökte själv lämpliga skolor i landet för handelsutbildning, och det var de förmånligare kostnaderna som avgjorde att hon valde en skola i Stock-

holm. Hon började sina studier där, när hon var nitton år.

Jenny gjorde i unga år en iakttagelse som skulle få stor betydelse både för henne själv och hennes framtida verksamhet. "Uppväxt på en liten gård, med först gästgiveri sedan skjutsstation jämte handelsbod, hade vi barn ett rikt tillfälle att lära känna bygden och bygdens folk. Jag lade tidigt märke till den frihet vi åtnjöt jämfört med arbetarna vid det lilla bruket."¹ Så som bruksarbetarna behandlades övertygades hon om att det var "den egna jorden, som gav frihet".

Intresset för vegetabilier i kosten gjorde att hon sökte och fick ett Fredrika-Bremer-stipendium för att studera förädling av frukt och grönt, vilket skedde utanför Göteborg på sommaren 1906 och fortsatte vid Vegetabiliska Föreningen i Slottsskogen.

Under den här tiden träffade Jenny Bergqvist sin blivande man Johan Hansson. Hon hade lagt märke till honom redan under ett ungdomsmöte i Arvika tidigare på året. De fick nu sällskap hem efter en diskussionsafton i en av Göteborgs högskolas lokaler, där Johan föreläst om ett av sina favoritintressen, nämligen frihandel. Han hade kommit i dispyt med nationalekonomen Sven Brisman men misslyckats med att försvara sina ståndpunkter. Jenny kommenterar: "Trots det ganska påtagliga nederlaget kände jag mig mycket tilltalad, kanske bl.a. av hans trosvisshet men också på grund av att han tycktes stå så ensam. Därmed hade han i viss mån uppväckt min sympati." Var det möjligen modersinstinkten som dikterade? De träffades ofta efter detta tillfälle och i december 1906 förlovade de sig, något som de blivit överens om redan i september.

Jenny Bergqvist Hansson.

Redan nu hade Jenny mycket med sig i sitt intellektuella bagage. Där fanns språkkunskaper, åtminstone i engelska och svenska; där fanns en handelsutbildning; en social medvetenhet om det svenska samhället; en idealitet på hälsoområdet med nykterhet och kost som ingredienser samt inte minst praktiska färdigheter som berörde flera olika verksamheter. Med denna bas skulle hon nu börja bygga vidare med Johans idégrundade intressen. Av allt att döma skulle detta bli Jennys egentliga "skola". Det är därför nödvändigt att något beröra Johans idégods.

Hans föräldrar drev ett småbruk utanför Ystad, och vid sidan av detta var fadern skräddare och modern en med tiden skicklig konstväverska. Hon finns bl.a. representerad på Kulturen i Lund. Johan provade på olika yrken såsom skräddare, trädgårdsarbetare och snickarlärling,

innan föräldrarna definitivt gav upp tanken på ett praktiskt inriktat yrke för sonen. Mamman, som förtjänade mera än maken, lät Johan resa till Köpenhamn och gå i en skola där framför allt för att studera språk. Han vistades några år i Tyskland och gick sedan en kurs på Hvilans folkhögskola i Åkarp utanför Malmö, där han fick undervisning i bl.a. stats- och kommunalkunskap. I slutet av 1904 flyttade Johan till Göteborg, där han försörjde sig som journalist på *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* och *Göteborgs-Posten*.

Under vistelsen i Danmark hade Johan Hansson blivit en hänförd anhängare av den s.k. georgismen, uppkallad efter sin grundare, den amerikanske publicisten och ekonomen Henry George. Grundtanken i denna lära var, att alla skatter successivt skulle ersättas av en enda enhetsavgift på mark. Genom denna avgift skulle samhället och inte markägare dra nytta av värdestegring på mark. År 1905 startade Johan Hansson den första jordreformföreningen i Göteborg. Andra liknande föreningar bildades senare i Stockholm, Karlskrona, Östersund och Sundsvall. I linje med dessa tankar fanns ett motstånd mot privata monopol medan man såg positivt på konsumentkooperationen. Vattenfall, skogar och malmfält skulle överföras i samhällets ägo. Frihandel skulle införas, eftersom tullar ansågs vara en form av indirekt beskattning som slog hårdast mot de mindre bemedlade. Vid en ytlig blick liknar georgismen socialismen, men Johan reder i sina skrifter om jordreformen ut skillnaderna. Han vill i stället kalla georgismen för en liberal socialism – ”liberalismen i sin högsta fullkomning”.²

Från Danmark hämtade han även idén om en ny representationsreform. År 1906, då debattens vågor gick höga om den allmänna rösträtten, lanserade han idén om den ”verkliga självstyrelsen”, som skulle bygga på individuell representation i stället för den genom de politiska partierna. Rätt genomförd skulle därmed de demokratiska förhållandena maximeras och alla partsintressen minimeras. En förutsättning var att riksdagens Första kammare slopades och att den återstående utsågs genom direkta val.³

Utmärkande för Johan Hanssons engagemang i dessa ”världsförbättrande” samhällsreformer var en övertro på de enkla lösningarna på utomordentligt komplicerade förhållanden. Det är ingen överdrift att beteckna honom som en utopist. I Jenny Bergqvist fick han emellertid en entusiastisk kompanjon. Hon visade ju själv en del drag av idealism, när det gällde den vegetariska kosten. Allt efter som hon fördjupade sina kunskaper på Johans intresseområden, blev hon en engagerad diskussionspartner för honom.

I deras bekantskapskrets den här första tiden ingick bl.a. Karl-Erik Forsslund, en av grundarna av den 1906 öppnade folkhögskolan i Brunnsvik, freds- och nykterhetsivraren Edvard Wavrinsky, Ellen Key, socialreformatorn G.H. von Koch, i vars tidning *Social Tidskrift* Johan medverkade. Vidare en av de ledande nykterhetsmännen August Ljunggren samt folkbildaren Axel Hirsch.

Samvaron mellan Johan och Jenny den första hösten 1906 fick mestadels hållas per korrespondens, men den var intensiv. Johan reste runt i landet och höll föredrag, och turnén utsträcktes även till Helsingfors. Jenny var också ute och höll föredrag om sitt speciella intresseområde.

När Johan var bortrest skrev han artiklar för tidningspressen, och det blev Jennys uppgift att korrekturläsa och distribuera artiklarna till olika tidningar.

Genom Johans förmedling kom Jenny i livlig kontakt med familjen Forsslund på Brunnsvik. Det ledde bl.a. till att Jennys skolköksutbildade syster Elin anställdes på skolan som husmor och lärarinna i hushållsekonomi. Elin övertalade sedan Jenny att ställa sitt vegetariska kunnande till förfogande i ett större samlingsverk, *Arbets-hemmets Bokskatt*. Systrarnas medverkan omfattade hemmets skötsel med matlagning och upplysning om bättre kostvanor. Mera grönsaker i stället för den ensidiga dieten på fläsk, sill och potatis.

Sedan någon tid tillbaka hade Johan planerat en världsomfattande resa för att studera georgismens utbredning och hur denna praktiserades i olika länder. Resrutten blev Skottland – England – Irland – USA – Kanada – Nya Zeeland – Australien – och åter hem. Han var på resande fot från mars 1907 till december 1908. Detta var längre än planerat beroende på en konvalescens-tid i Zürich på hemvägen. När Johan var i London anslöt sig Jenny närmast för ett nytt avsked före hans fortsatta resa. Där beundrade de tillsammans de berömda engelska trädgårdsstäder-na. Jenny stannade kvar i London en tid för att bättra på sin engelska, och under den tiden försörjde hon sig som au pair i en läkarfamilj.

Johan skickade regelbundet hem artiklar till Jenny, och hennes uppgift blev att renskriva dessa, skicka dem till en av de abonnerande tidningarna för tryckning, läsa korrektur samt distribuera dem till de övriga abonnenterna. Sista etappen på hennes del i arbetet blev att inkasse-

ra honoraren och vidarebefordra en del till Johans olika adresser under resan.

Breven från Johan blev mer och mer affärs-mässiga och allt mindre personliga. Jenny matades med lagförslag och data av olika slag. Ensidigheten började göra henne alltmer tveksam till en framtid med honom. Sedan Jennys kontakter med Ellen Key fördjupats på det personliga planet, rådfrågade hon henne i sitt bryderi. I ett brev till Key kommenterade hon sedan episoden: "Ni såg på mina ögon, att jag ej skulle svika. Jag hade velat säga, att det beror på det – jag vill endast vara trogen, om jag ej behöver uppge något av mig själv."⁴ Jenny menade sedan att i och med Ellen Keys kryptiska svar så var hennes "öde beseglat".

När Johan kom hem sjuk i dysenteri och eländig men full av arbetslust, blev Jenny både sjuksköterska och sekreterare, först i barndomshemmet i Nyttorp och sedan i en liten anspråkslös lägenhet utanför Filipstad. Dessförinnan hade de gift sig i mars 1909, vilket inneburit att Jenny trots sin tvekan formellt givit upp rollen som självständig kvinna och enligt rådande lagstiftning blivit underordnad sin mans förmyndarskap. Sedan några decennier tillbaka pågick ju en debatt om just den gifta kvinnans ställning, och Jenny var helt säkert medveten om denna. I praktiken hade detta nog inte så stor betydelse för henne. Mycket av korrespondensen tyder på att det var Jenny som skötte familjens ekonomi och andra dagliga göromål. Att giftermålet skett inför kronofogden i Filipstad indikerar vidare att kyrka och präst inte var så viktigt för dem, när de nu skulle förena sig.

Johan var fortsatt mycket klen, vägde endast 50 kilo och hade nu också drabbats av tuberku-

los. Efter konvalescensvistelser i Danmark och i Lund reste paret 1909 till Stockholm för att knyta nya kontakter. Där sammanträffade de med Carl Lindhagen, borgmästare i Stockholm och riksdagsman, hans hustru Jenny, som skulle komma att upprätthålla en livslång nära vänskap med vår Jenny samt Carls syster Anna Lindhagen. Johan hade redan 1903 brevledes försökt få Lindhagen att motionera i riksdagen för en ändring i taxeringsväsendet.⁵ Vidare knöts kontakter med folkbildaren och läkaren Knut Kjellberg, publicisten Fredrik Ström, läkarna Ada Nilsson, Gerda Kjellberg och Alma Sundqvist. Alla dessa vanns mer eller mindre för deras idéer. Jenny Lindhagen har berättat om deras första möte: "Det var ett ganska egenartat par, som genast väckte intresse, icke minst på grund av deras olika yttre. Han mörk med två brinnande ögon i det bleka ansiktet och hon rosig och strålande av hälsa."⁶

Underorstrejken 1909 försökte Jenny hjälpa upp de strejkandes ansträngda hushållsekonomi genom att publicera recept på maträtter med lågkostnadskaraktär i *Social-Demokraten*.

Johans hälsa krävde ett varmare klimat, och genom Ellen Keys förmedling reste han tillsammans med Jenny våren 1910 först till Gardasjön och sedan till Locarno. På det senare stället stärktes hälsan genom trädgårdsarbete och friluftsbad. Här träffade det svenska paret den kände ryske fursten och anarkisten Pjotr Kropotkin, som Johan mött redan i London, samt Georg Brandes.

I oktober 1910 anträdde Johan en kombinerad hälso- och arbetsresa till Kalifornien, varifrån han sände manuskript till artiklar att införas i de landsortstidningar som fortfarande

abonnerade på hans material. För att få in en fot i storstadspressen skickade han Jenny att uppvakta både Otto von Zweigbergk i *Dagens Nyheter* och Hjalmar Branting i *Social-Demokraten*. Hon fick emellertid blankt nej från båda.

De tidigare nämnda jordreformföreningarna tynade snart bort, främst i avsaknad av en ledande hand. För att återställa intresset tog Johan Hansson 1909 initiativet till att bilda Ekonomiska Frihetsförbundet med tidskriften *Budkavlen: Tidskrift för social etik och ekonomisk reform*. Nödvändigheten av dessa steg hade Johan och Jenny (nu Bergqvist Hansson) diskuterat länge. Förutom dem stod som inbjudare bl.a. Karl-Erik Forsslund, proletärförfattaren Alfred Kämppe, Fabian Månsson och Fredrik Ström. Johan utsågs sedan till ordförande och Jenny till sekreterare i förbundets styrelse. Förbundets program upptog fyra punkter: 1) jordvårdets socialisering; 2) slopande av indirekta skatter liksom skatt på arbete; 3) kamp mot privata monopol samt 4) Kooperationens främjande. Under Johans USA-vistelse var det Jenny som skötte det löpande för såväl Förbundet som *Budkavlen*.

I flera av tidens stora frågor fann Förbundet kopplingar till sitt program. Man menade t.ex. att den gällande rusdrycksbeskattningen direkt hämmade nykterhetsarbetet genom att kommuner och landsting å ena sidan var beroende av intäkterna från de s.k. brännvinsförsäljningsmedlen men å andra sidan hade ökande kostnader och problem på grund av tilltagande alkoholmissbruk. En övergång till systemet med jordvärdeavgift skulle bidra till lösningen av detta dilemma. Förbundet uttalade vidare sin livliga sympati för den kvinnliga rösträttsrörelsen, men underströk att det även gällde att uppnå ekono-

misk frihet och jämställdhet. Det senare, menade man, motarbetades genom de privata monopolen och då särskilt innehavet av jord, vilket hindrade en allmännare tillgång och rättvis fördelning av mark. Bl.a. vädjade man till den organiserade kvinnorörelsen att ta upp jordvärdefrågan till behandling.

Även fredsvännerna kunde finna stöd i Förbundets program, eftersom rustningsindustrin behärskades av privata monopol.

Förutom som sekreterare i Förbundet finner vi Jenny Bergqvist Hansson både som talare på de anordnade mötena och som skribent i *Budkaveln*. Bl.a. visar hon sina talanger i engelska genom att översätta ett propagandistiskt stycke som på få rader visar på tullars och skatters framstegshämmande verkan liksom hur markspekulation leder till orimliga hyror. Mot detta beskrivs de närmast paradisiska förhållanden som skulle råda sedan väl jordvårdereformen införts.⁷ Redan 1907 hade hon publicerat översättningar från engelska i ungdomstidningen *Daggdroppen*.

För att nå en bredare krets av småbrukare, vilka ju var den egentliga målgruppen för jordvårdereformen, startade Johan 1912 tidskriften *Odlaren* som fick ett starkt gensvar. Jenny skrev också självständigt i tidskriften. I en artikel 1912 gav hon efter en intervju med en kvinnlig amerikansk gäst i Stockholm uttryck för sin egen övertygelse för kvinnlig emancipation, såväl politisk, ekonomisk som sexuell. Från en jordvärdekongress i Glasgow 1909 rapporterade Jenny hem i två artiklar införda i *Afton-Tidningen*. I *Odlaren* hade hon en egen kolumn: "Småhemmens spalt". I *Social-Demokraten* framträdde hon under signaturen "Fru Jenny" och redigerade "Hemmets spalt" som innehöll både recept och

rådgivning. Också i Kooperativa Förbundets tidskrift skrev hon på samma tema.

Ekonomiska Frihetsförbundet hade från början en så betydande person som Stockholms borgmästare Carl Lindhagen som styrelseledamot. Som riksdagsman försökte han föra upp jordvärdefrågan på högsta nivå genom motioner. Det lyckades nu inte och detta var symptomatiskt för hela rörelsen. I en tillbakablick i *Budkavlen* efter de tre första årens verksamhet konstaterades att man inte kunde "peka på några synnerligen stora resultat".⁸ Förskjutningar i Förbundets inriktning skedde följaktligen successivt mot mer uttalade rättsfrågor och 1914 bytte man namn till Förbundet för Rättsdemokrati och tidskriften *Rättsstaten* fick ersätta *Budkavlen*. Hela rörelsen kom att föra en allt mer tydande tillvaro för att definitivt avvecklas 1921.

Att bedriva den riksorienterade verksamhet som paret Hansson nu utvecklat från en liten bostad utanför Filipstad var naturligtvis i längden omöjligt. Under Johans Kalifornienresa flyttade Jenny till Stockholm, först till en liten, centralt belägen lägenhet och sedan med Carl Lindhagens förmedling till Tranebergs gård, som tidigare innehafts av Artur Hazelius som sommarbostad. Här föddes i januari 1912 deras första barn, dottern Inga Mari. Den andra dottern Margitta kom 1915.

Ambitionen att förmedla idéer och kunskaper till en läshungrande publik hade växt hos Johan och Jenny. Av en ren slump fick de tillfälle att köpa ett tryckeri för 5 000 kronor. Jenny lät lösa ut sig ur barndomshemmet och fick därigenom loss drygt 3 300 kronor och förutom det lilla sparkapital de själva hade lånade Johans mor ut resten. Tryckeriet hade kapacitet att trycka

böcker och med litet hjälp utvecklades trycksakerna i konstnärlig riktning. Företaget blev snart känt som Thule-Tryck. Man fick uppdraget att trycka *Afton-Tidningen*, som startats av Valfrid Spångberg 1909 och där August Strindberg "av-rättat" såväl Ellen Key som Verner von Heidenstam. Strax efter Strindbergs död i maj 1912 skakades tidningen av en kris. Tidningen hade levt högt på den store författarens medarbetarskap.

Redan under Filipstadstiden hade Johan och Jenny diskuterat möjligheterna att starta ett bokförlag, helst i kooperativ form. Med tryckeriet i sina händer bildade de 1912 Svenska Andelsförlaget. Under de nya arbetsformer som därmed inträdde underströks de båda makarnas skilda naturer. Johan var kreativ och spontant handlingskraftig men egocentrisk och utan blick för de praktiska tingen, snarast utopisk, medan Jenny var praktiskt lagd och lyhörd. Många gånger föll det på hennes lott att gå medlande emellan, när Johan kommit på kant med fackföreningar, kompanjoner och författare.

Naturligtvis trycktes *Odlaren* och *Rättsstaten* på det egna företaget och när så kriget brutit ut gavs nya möjligheter till engagemang. Jenny berättar att de båda var "ivriga ententvänner och snart är tryckpressarna igång för att bemöta tyskvänligheten". Det uppstod en tysk motståndsrörelse mot den egna regeringens politik och Andelsförlaget åtog sig att publicera flera trycksaker på tyska åt den. Flera alster trycktes för Belgien och Frankrike, och här medverkade kända intellektuella som t.ex. Marika Stiernstedt.

Fredsintresset var ingen ny sak för dem. Johan hade redan 1906 hållit föredrag på ett allmänt fredsmöte, och 1908 gav han ut skriften *Krigen och pengarnes världskamp*. Här ställde han

fredsfrågan i relation till social utveckling och ekonomisk frihet och fann det naturligt att i fredsarbetet avskaffa monopolen (krigsindustrin var monopoliserad), införa frihandel samt genomföra jordvärdesystemet.

Bland de många fredsmanifestationerna under det stora kriget verkade en tid den s.k. Henry Fords Fredsexpedition i kölvattnet efter Fords egna fredsuttalanden. I den skandinaviska delegationens svenska del ingick bl.a. Carl Lindhagen och Ernst Wigforss och bland suppleanterna Johan Hansson och Östen Undén.⁹

År 1916 anordnade Svenska Freds- och Skiljedomsföreningen en stor skandinavisk fredskongress i Stockholm. Ett tema var "Kvinnan och fredssaken", varvid debattörerna snart kom in på att förändrade attityder till krig måste påbörjas i barnens uppfostran för att sedan fortsätta i en reformerad skola. Bland talarna uppträdde Jenny Bergqvist Hansson, och hon sammanfattade där sin syn: "Uppfostran är nödvändig, men gränserna få inte dragas för snäva ty då kan resultatet bli motsatt det som åsyftas. Om modern förbjuder sin gosse att leka soldat, men man på skolgården arrangerar snöbollskrig mellan 'tyskar och engelsmän' uppstår konflikt mellan önskan att lyda mor och lusten att leka. Sådant *kan* bli farligt. Man får därför gå fram med varsamhet även på detta område. De olika samhällsfrågorna sammanhånga alla så intimt, att det icke är möjligt att skilja den ene från den andra. Men en sak kan man kanske säga är den riktigaste och det är *demokrati*. Vägen härtill går bl.a. genom rösträtten." Hon trodde dock inte att kvinnan genast skulle kunna göra underverk i det politiska livet bara för att hon stod där med röstsedeln i handen. Först måste hon beredas tillfälle till

övning i de samhälleliga frågorna. "Kvinnorna stå på tröskeln, men få ej komma in. Männen måste öppna dörren för dem."¹⁰

I oktober 1916 hölls i regi av Förbundet för Rättsdemokrati ett "Rätts- och fredsmöte" i Lund, i vars organisationskommitté Jenny ingått. Detta möte följdes upp i februari följande år i Stockholm och här liksom vid det första mötet uppträdde namnkunniga talare som Knut Wicksell, Anna Bugge-Wicksell, Poul Bjerre och Carl Lindhagen. Enligt förbundets tidskrift deltog Jenny också i meningsutbytet.¹¹

Under de första åren gav Andelsförlaget främst ut fackböcker, där olika aspekter på jordvärdesystemet belystes. Snart växte ett uttalat intresse fram hos makarna Hansson att genom en serie handböcker vidga främst oskolade människors horisont och handlag. Från USA hämtade Johan idén till en serie affärshandböcker. Vid sidan av dessa startade förlaget vad som snart skulle visa sig vara ett riktigt lyckokast, nämligen kunskapsserien Natur och Kultur. Initiativtagare var vännen Knut Kjellberg, och målsättningen var att till ett överkomligt pris publicera populärvetenskap, presenterad av sakkunniga ämnesföreträdare. När man 1931 firade 10-årsjubileum med serien hade 104 volymer getts ut. Bland de tongivande i seriens redaktionskommitté skall framför allt kemisten och folkbildaren Iwan Bolin nämnas.

Till de utgivna böckerna får också räknas Jennys eget bidrag, *Jordbrukarhemmets kokbok*, som kom 1919. Det var hennes erfarenhet, att det trots tillgången på goda råvaror på landet rådde stor enformighet i jordbrukarhemmets matlagning. Hon trodde inte att detta bara berodde på bristande tid utan också på bristande kunskaper,

och detta ville hon bidra till att råda bot på. Även om hon fortfarande hyllade den vegetariska kosten, var boken allsidigt upplagd.

Den expanderande rörelsen behövde snart tillskott av kapital. Till den ändan ombildades företaget till aktiebolag med nya delägare vid sidan av de tidigare. Snart uppstod emellertid stridigheter om de etiska riktlinjerna för utgivningen. Etik hade tidigt stått högt på Johans och Jennys kravlista. Efter att misshälligheterna satts på sin spets, en händelse som inte saknade kuppertade poänger, skedde så en uppgörelse våren 1922, som bl.a. innebar att paret Hansson löstes ut från tryckeri och förlag, men tilläts ta med sig rättigheterna till de båda serierna Affärshandböcker och Natur och Kultur samt ytterligare några. Främsta källorna beträffande denna kris är Jennys egen berättelse samt Carin Österbergs förlagskrönika.¹²

Under mycket knappa omständigheter startade paret Hansson på ny kula igen den 1 april 1922. Johans första idé var att förlaget skulle heta Bergqvist & Hansson, men det förkastade Jenny. "Snart kom vi på det enda rätta: Natur och Kultur." Personalen bestod av Johan, Jenny och en springpojke, innan den efter ungefär ett års tid förstärktes med Olof Norman, som under lång tid skulle bli något av en allt i allo på förlaget. Ganska snart blev den lilla lokalen intill Hötorget för trång, och under en av Johans utlandsresor hyrde Jenny på eget bevåg nya lokaler granne med Bonniers på Sveavägen. Det var en våning på tio rum, av vilka sex hyrdes ut. Dessa jämte ytterligare utrymmen i fastigheten togs efter hand i anspråk av Natur och Kultur.¹³

De båda grundarnas bildningspatos medförde att de också ansåg sig ha en skyldighet att

hjälpa andra att bli delaktiga av den bildning de själva fått kämpa så hårt för att nå.¹⁴ Ämnesvalen vid utgivningen bär sitt tydliga vittnesbörd om detta och förklarar samtidigt förlagets namn. På det psykologiska fältet gjorde förlaget en pionjärinsats med Poul Bjerre som både rådgivare och författare. Inom filosofin förekom Alf Ahlberg och Bertrand Russell flitigt som författare. Vidare gavs böcker ut om religionshistoria och bibelkunskap liksom reseskildringar med kulturhistoriskt, zoologiskt och etnografiskt innehåll. Astronomi, konst och konsthantverk stod också på programmet. Den tidigare ekonomiska och affärstekniska linjen följdes också upp med senare utgivningar. Det låg mycket i *Dagens Nyheter*s recension: "Ett hemuniversitet i bokform" och sin egen reklamslogan kunde de lätt leva upp till: "En bok från Natur och Kultur är en god bok".

En sensationell utgivning hade Jenny som direkt initiativtagare och aktiv medaktör. Hösten 1931 flammade en Strindbergsdebatt upp, och Jenny fick impulsen att skriva till Harriet Bosse som då bodde i Norge och efterhöra hennes intresse att uppträda till Strindbergs försvar. Jenny kände då inte Harriet Bosse personligen. Det visade sig att skådespelerskan redan umgåtts med planer att i skrift kommentera de brev hon en gång i tiden under åtta år fått motta från Strindberg. Det hela ledde till att Natur och Kultur gav ut *Strindbergs brev till Harriet Bosse* med kommentarer av mottagaren och Jenny beskriver resultatet: "Fru Bosses egna kommentarer till Strindbergsbrevten väckte berättigat uppseende både genom form och innehåll. De visade sig helt värdiga Strindbergs egna opus. I dessa brev framträder en för svenska folket ny och okänd

August Strindberg och häri låg onekligen det främsta värdet i publiceringen."¹⁵ Att det var något betydelsefullt vidimerades av professor Martin Lamm, som enligt förordet hjälpt Harriet Bosse att sortera breven. "Något motstycke till detta finnes ej i hela Strindbergs korrespondens, och – så vitt jag vet – inte i någon annan svensk skalds heller. Då man haft tillfälle att se honom från så många ofördelaktiga sidor, är det en stor glädje att få se honom på detta sätt."¹⁶ Man kan säga att August Strindberg indirekt hade uppmanat Harriet Bosse att publicera breven: "Barn, i fall mitt nersölade namn kan vara Dig till någon nytta, använd det."¹⁷

Efter denna framgångsrika utgivning var Jennys roll i förlaget emellertid utspelad som hon själv uttrycker det. Förutom de tidigare nämnda karaktärsskillnaderna makarna emellan var de äktenskapliga behoven uppenbarligen olika. Johan klagade på hustruns oengagemang i de ömmare partierna av samlivet, och detta ledde så småningom till upprepade kriser. Båda gjorde omfattande resor, men mestadels var för sig. År 1923 berättar Jenny, som befinner sig i Rapallo, i brev till Jenny Lindhagen att hon är så nere. "Hade just haft en vädjan igen om att vara 'god' och 'varm' etc! Du förstår säkert halvkväden visa." 1927 reser hon till Kairo, och 1929 besöker hon Belgien och Holland medan Johan då är i Karlsbad. Två år senare besöker hon Italien och Franska Rivieran. Genom brev från dessa resor får vi veta att Jenny är en mycket iakttagande resenär och verkligen intresserad av att dela med sig av sina intryck.¹⁸

Rapallo 1923 var bara ett av etappmålen på en rundresa som också omfattade bl.a. Schweiz och Österrike. Från Vevey i Schweiz sände hon ett

långt brev hem till Johan, där hon tog upp en del av problematiken mellan makarna.¹⁹ ”Jag är nu ute ur mina tvångsföreställningar om minder-
värdighet och dyl och är snart åter den ’malliga’ Jenny, som du nog kan förarga dig över men som du i alla fall håller av mera än den pipiga, gnällande, skällande (!) varelse jag tyvärr också kan bli.” Nu i medgångens tid tyckte hon att deras samvaro inte var lika bra som under de svåra åren, då hon kände sig mera behövd och Johan var mera beroende av henne. Att de inte reste i sällskap numera trodde hon berodde på att de saknade förmågan att glädjas tillsammans.

Det gnisslade alltså ordentligt på flera plan, och när Johan 1932 inledde en förbindelse med en gift kvinna han träffat på en Amerikaresa, fördjupades krisen radikalt. Jennys desperation framträdde i de brev hon skrev till såväl älskarinnan som hennes man. Hon ”flyr från hem och förlag!” till London, varifrån hon anförträdde sig till Jenny Lindhagen i ett långt brev.²⁰ Detta var den tredje krisen, som hon beskriver, och naturligtvis hade makarna talat om skilsmässa, men ingen tycktes vilja ta initiativ till detta steg. Men skilsmässan drivs ändå till sist fram av Johan på sensommaren 1934. Kort därefter karaktäriserar Jenny sitt äktenskap som ”en enda lång skoltermin, fylld av arbete och läxor, men också av ferier och fridagar”.²¹ Hon tyckte nu synd om Johan som visserligen fick hela förlaget och deras gemensamma hem, men hon själv ”fick barnen – framtiden – och jag fick vännerna”. Döttrarna bedriver vid den här tiden universitetsstudier i London. Johan gifter snart om sig med mrs Märta Makings, född Biörklund (1897–1967), vilken dock inte var identisk med den tidigare omtalade kvinnan.

Enligt uppgörelsen dem emellan fick Jenny ett underhåll, vars storlek sattes i paritet med en professorslön. Senare kapitaliserade hon detta och köpte fastigheten Barnhusgatan 4, varpå hon troligen levde på hyresintäkterna från denna.²²

Jenny sade att hon ”fått vännerna” och att de var många, framgår inte minst av hennes efterlämnade gästbok. Dessutom delade hon med Johan en mycket stor mer eller mindre nära bekantskapskrets, skapad genom deras olika gemensamma verksamheter. Många kända namn figurerar i denna uppsats och till dessa kan läggas Alexandra Kollontaj som hon förde samtal med under en resa till Finland. Bekantskapskretsen kom nu att tjäna som ett stöd åt Jenny. Den fastare formen för detta hade bildats redan 1927. Vid den tiden fanns i Stockholm organisationen Frisinnade klubben med egen lokal på Grand Hôtel, skapad efter mönster av engelskt klubbväsen. Den var emellertid bara öppen för män något som mer eller mindre skämtsamt förklarades med att herrarna ville ha sin klubblokal i fred för att kunna röka där – något som damerna antogs ogilla. Medlemmarna Carl Lindhagen, Johan Hansson och Iwan Bolin motionerade förgäves om att klubben skulle öppnas även för kvinnor.

Som en revolt mot detta beslut tog Jenny Bergqvist Hansson initiativet till en konkurrerande klubb, och man träffades i byggmästare Olle Engkvists och hans maka Gretas hem på Hornsgatan.²³ Närvarande vid det konstituerande mötet den 24 januari 1927 var förutom värdparet och makarna Hansson lektor Gunnar Bohlin med fru Friedel, Iwan Bolin, ingenjör Olof Ericsson, redaktör Sigfrid Hansson (bror

till Per Albin Hansson), rektor Honorin Hermelin, författarinnan Gurli Hertzman-Ericson, fröken Ragnhild Israelsson, Anna, Carl och Jenny Lindhagen, fru Beth Lundström, Fabian Månsson, Ada Nilsson samt redaktör Ivar Vernerström med hustru Loa. Sammanslutningens namn blev Klubben Fritt Forum.

Så småningom upprättades "riktlinjer" för Klubben. Att man inte använde ordet "stadgar" understryker den friare form man eftersträfvade. Klubbens syfte framgår av den första punkten: "Klubben Fritt Forum utgör en sammanslutning av män och kvinnor med intresse för fri diskussion av kulturella och samhällsrelaterade frågor. Klubben kan för detta ändamål anordna enskilda och offentliga möten." Antalet sammankomster per år varierade mellan nio som mest – debutåret 1927 – och en, men som regel träffades man fyra à fem gånger per år.

Programmet för sammankomsterna var standardiserat. Man höll till på olika stockholmsrestauranger, bl.a. Piperska Muren, Stadshuskällaren, Tattersall och Blå Kristallen på Mosebacke. Medlemmarna i Klubben hade efter erlagd årsavgift, länge fem kronor, tillträde till middagen medan övriga intresserade fick erlägga en mindre avgift för den efterföljande diskussionen. Vid varje tillfälle var en person utsedd till ordförande, och en föredragshållare eller inledare var engagerad för ett på förhand beslutat ämne. Man kallade det hela för "bordssamtal".

Jenny Bergqvist Hansson var aktivt engagerad ända till 1959, då hon drog sig tillbaka av hälsoskäl. Hon hade länge funktionen som sekreterare och senare som vice ordförande i styrelsen. Därigenom var hon den sammanhållande kraften och fick därvid många tillfällen att utnyttja

både sin breda samhällsorientering och sitt vida kontaktnät. En genomgång av efterlämnade handlingar visar nämligen på en utomordentligt hög klass på såväl ämnen som medverkanden. Det är naturligtvis ogörligt att här redogöra för alla de 273 bordssamtal som hölls innan klubben lades ned 1988. Medlemsantalet hade då reducerats till 15 efter att som mest ha varit över 200. Ett axplock kan ändå ge en föreställning om en i dag helt bortglömd samlingspunkt som på sin tid ansågs mycket betydelsefull. Man ska komma ihåg att Klubben verkade under perioder av såväl yttre som inre samhällsspänningar, vars problemställningar väl låg inom dess intressesfär.

Jenny bidrog själv med två föredrag, betecknande nog skildringar från hennes egna resor. 1927 talade hon om det moderna Egypten som en pendang till arkeologen Hanna Rydh's föredrag om Egyptens gamla kultur. Nästa tillfälle var 1946, då hon berättade om en resa till Portugal. Under det "tusenåriga" Tredje Rikets tolv år 1933–45 hölls varje år ett eller flera föredrag som hade bäring på världskonflikten. Under det riktigt ovissa året 1941 hade sex av sju sammankomster någon aspekt av kriget som tema.

Till de flitigaste inledarna hörde Poul Bjerre med sju och Herbert Tingsten med sex framträdanden. Den förres ämnen var mestadels knutna till hans profession, t.ex. "Äktenskapets psykologi och omdaning", "Makt och vanmakt", "Vägen till själslig frigörelse" och tillsammans med Lewi Pethrus "Läkarna, allmänheten och undergörare". Besläktat med yrkesrollen men också i kombination med det aktuella läget 1939 talade han om "Hitlers Mein Kampf".

Herbert Tingstens ämnen kretsade kring aktuella politiska problem, såväl in- som utrikes.

1940 låg det nära till hands att tala om demokratisk frihet och dess motsats, medan det 1944 gällde frågan om fortsatt samlingsregering eller ej. Under sin tid som *DN:s* chefredaktör talade han om intryck från resor i USA, den svenska utrikespolitiken samt 1952, förmodligen med en polemisk udd, om "Vår demokrati – mot fulländning eller förfall?"

Den mest namnkunnige gästen torde ha varit Bertrand Russell, som under ett besök i Sverige 1935 inbjöds att tala över ämnet "Revolt against reason". Russell publicerades av paret Hansson redan under Svenska Andelsförlagets tid och senare av Natur och Kultur, oftast med Alf Ahlberg som översättare. Ahlberg framträdde själv vid tre tillfällen i Klubben Fritt Forum med så vitt skilda ämnen som "Statens skiljande från kyrkan" (1927) och "De psykologiska orsakerna till kriget" (1936 och 1941). I det senare fallet hade det varit intressant att höra om det skett förändringar i uppfattningen, eller om det var en ren repris, men tyvärr har inte manuskripten sparats åt eftervärlden.

Bland övriga framstående föreläsare kan nämnas Eli F. Heckscher och sonen Gunnar. Vidare Bertil Malmberg, Ragnar Josephson, Lennart Bernadotte, Alva och Gunnar Myrdal, Rolf Edberg, Artur Lundkvist, Harry Martinson, Vilhelm Moberg, Jarl Hjalmarsson och 1979 dennes sentida efterträdare Carl Bildt.

Klubbens styrelse drog sig inte för utmaningar. Tre veckor före den 9 april 1940 var den riks-kände nazistsympatisören Rütger Essén inbjuden att tillsammans med författaren Fritz Thorén propagera för ett Nordiskt statsförbund, något som hade aktualiserats i samband med finska vinterkriget. Andra exempel på att man

var på alerten med att haka på aktualiteter finner vi 1957, då USA:s ambassadör John M. Vabot inbjöds att tala om förhållandena i sitt hemland. Kalla kriget och rasoroligheter var aktuella företeelser då. År 1965 fick det amerikanska ambassadrådet J.K. Holloway Jr försöka besvara frågan "Gör USA rätt i Vietnam?"

Eftersom Klubbens val av diskussionsämnen mestadels dikterades av aktualiteter, kan man använda den kronologiskt ordnade katalogen för att få en grov bild av hur frågekomplexen växlade över tiden. Man levde verkligen upp till riktlinjernas tal om "kulturella och samhälleliga frågor". Det går knappast ett enda år utan att kultur i någon form är föremål för diskussion. Klubben var ju en Stockholmsföreteelse, varför det var naturligt att stadens genomgripande nydaning i centrum och periferi väckte frågor. Från att man på 1930-talet frågat sig hur Stockholm borde utvecklas och omformas för att bevara sina skönhetsvärden, undrade man på 50-talet oroligt om stadens skönhet nu höll på att försvinna.

Invandring var ett tema som ändrade karaktär från 30-talets förföljda judar till den svenska invandringspolitikens under intryck av 70- och 80-talens helt nya både karaktär och dimension. Det evigt aktuella temat "dagens ungdom" fick över de aktuella åren en riklig belysning även med skolpolitiska förtecken.

I Klubbens medlemsförteckning slutligen återfinner vi bl.a. advokaterna Sonja Branting-Westerstahl, Ragnar Gottfarb, Georg Stiernstedt och Einar van de Velde, professorerna Hilding Eek, Torsten Gihl, Sven Helander och Birger Nerman, författarna Ebbe Linde, Astrid Lindgren, Harry Martinson och Ture Nerman samt

rektor Margit Björkquist och biskop Ingemar Ström. Förteckningen rymde representanter för nästan alla politiska riktningar och professioner, vilket understryker den betydelse Klubben hade som samlingspunkt för ohämmat tankeutbyte. Historikern Åke Thulstrup var under en lång följd av år ledamot av Klubbens styrelse, och det var han som ordnade den ”klippbok” som finns bevarad i Klubbens arkiv – stockholmstidningarna refererade nämligen nästan alltid sammankomsternas diskussioner.

De udda förhållandena under krigsåren förde fram nya behov hos människorna även i ett land som förskonades från direkta våldshandlingar. De dikterades bl.a. av oro för framtiden, känslan av samhörighet och önskan om informationer från olika krigshärdar. Många föreningar uppstod för att tillfredsställa just sådana behov. Ett exempel är den av Amelie Posse bildade Tisdagsklubben. En annan löst sammanhållen förening var Internationella cirkeln – eller kort och gott Cirkeln – som höll sin första sammankomst 27 mars 1942. Initiativet togs av Jenny Bergqvist Hansson och författarinnan Maj Lorents. Ett första möte hölls hos professorsparet Andreas och Gerda Lindblom i deras hem Sagaliden på Skansen. Lindblom var ju chef för Nordiska museet och Skansen. Man tar nog inte fel, om man antar att han tidigt varit med i resonemangen kring Cirkeln. Han gjorde sig känd dels som en av initiativtagarna till Finlandshjälpen vid krigsutbrottet, dels som aktiv antinazist. Efter hälsningsord av Jenny redogjorde geologiprofessorn Gunnar Beskow för Cirkelns syfte, vilket baserades på två grundläggande uppfattningar, nämligen tron på västdemokratiernas seger och den s.k. Atlantdeklarationens fredsmål. Med hjälp av

utländska kontakter skulle man sprida kännedom om dessa fredsmål samt söka inverka på den vidare utformningen av desamma. Vidare föreslogs att man skulle ta upp ämnen som rörde Europas pacifiering till diskussion. Dessa något storstilade syften tonades ned i den efterföljande diskussionen och man beslöt att nöja sig med att träffas för information och debatt och utan stadgar eller medlemsavgifter. Men det var en uttalad ambition att få dit utländska gäster för föredrag.

Deltagarna i detta konstituerande sammanträde och i de kommande hade det gemensamt att de alla var anslutna till de olika förekommande antinazistiska organisationerna i Stockholm och Uppsala. Bland deltagarna märks Poul Bjerre, Kerstin Hesselgren, Yngve Lorents, Emilia Fogelklou, Gunnar Westin Silverstolpe, Elsa Björkman-Goldschmidt, Arne Björnberg, Åke Thulstrup, Gurli Hertzman-Ericson, Bertil Stålhane, Emil Boldt-Christmas, Victor Vinde och Ragnar Svanström – i många fall med hustru eller motsvarande. Internationella gäster var bl.a. Tjeckoslovakiens avsatte minister Vladimir Kučera, den norske advokaten Cappelen och en Mr Howard från Brittiska legationen. Till Cirkeln slöt sig senare bl.a. Bo Enander, Bo Beskow, Erik Hjalmar Linder och Arvid Fredborg. Jenny ingick i den grupp på fem som var organisatörer och sammankallande för Cirkeln.

Ett av de större arrangemangen som Cirkeln stod för var en 3-dagarskonferens på Viggbyholmsskolan i januari 1943 kring återuppbyggnadsfrågor med 135 inbjudna mycket kvalificerade deltagare. Bland föredragshållarna återfinns Alva Myrdal, Axel Höjer och Emilia Fogelklou.

Jenny Bergqvist Hansson kunde ha gjort en insats i filmhistorien också. Hon hade nämligen läst in sig på den heliga Birgitta och i London gett den ungersk-brittiske filmproducenten Alexander Korda en "brief story". Hon ville förmedla ett samarbetskontrakt mellan honom och Victor Sjöström.²⁴ Eftersom projektet saknas i källorna är det troligt att det hela rann ut i sanden.

Jenny Bergqvist Hansson reste alltså mycket och det slumpade sig så, att hon befann sig på resa i Frankrike dagarna kring krigsutbrottet i september 1939. Hon hade avrest från Stockholm precis en månad tidigare. I Paris stannade hon ett par veckor, innan hon fortsatte till Biarritz för att förena sig med yngsta dottern som studerade franska på ort och ställe. Hennes iakttagelseförmåga och förtjusning över att återge sina intryck framgår av ett par små dagböcker hon skrev under denna resa. "Pinjerna sprida en balsamisk doft som blandas med havets sälta. Jungfrulig mark. Mest enkla människor och massor av barn", är ett exempel från Ile d'Oléron.

Nyheten om den tysk-ryska pakten förändrade i ett slag den trivsamma atmosfären till begravningsstämning. Ännu den 31 augusti hoppas man på en lösning, dock inte Hitlers. Följande utdrag ur hennes dagbok från den 1 september, sedan krigsutbrottet blivit känt ger en autentisk bild vid sidan av de officiella nyheterna:

Vi veta så litet. Ingen vet något. Men nu ökas oron helt plötsligt. Vi följer med depescherna ... Och så brakar det löst – Hitler talar i Riksdagen. Allt är förlorat! När vi på aftonen komma ner i staden spikas Generalmobiliseringsaffischerna upp. Folk samlas i smågrupper. Inga skrik, inga utbrott. Man läser tyst för sig själv.

Växlar ord med varandra. Jag blir gripen till tårar av denna undergivenhet inför ett fruktat öde. Det hela är som ett stort sorgespel från Antiken ... Man ser tårarna rinna på många kvinnoansikten. Men stilla, försynt ... Staden ändrar karaktär. Det är slående med vilken enighet man möter det oundvikliga. Det verkar vara över med politiserandet. Man lyder order. Man klagar icke och beklagar sig icke.

Jennys beundran för fransmännen har under hela vistelsen i landet successivt ökat. Några fransmän hon talat med tyckte att stämningarna i samband med München-uppgörelsen ett år tidigare varit mera ödesmättad än vid detta tillfälle. Hon möter lugn och värdighet och känner tillfredsställelse över att vara svensk. "Gud ske tack och lov att vi inte är tyskar och aldrig tas för tyskar!" Efter viss väntan finner hon och dottern plats på tåg och båt tillbaka till Sverige, dit de återvänder helskinnade i slutet av september.

I anslutning till Bonniers planer på att ge ut en större samling med Strindbergs brev i mitten av 1950-talet kom det till en brevväxling mellan Harriet Bosse och Jenny. Anledningen var ett antal brev från 1901 som påstods vara adresserade till Bosse, men som hon sade sig aldrig sett än mindre fått. En man vid namn Gyllensköld skulle ha lagt beslag på dem vid Strindbergs död, och dessa brev flöt sedan upp tjugu år senare vid den förres egen död. Eftersom Gyllensköld skulle ha tagit kopia på "Bosses svarsbrev" sade hon sig naturligt nog famla i mörker.²⁵ Bosse var övertygad om att Strindberg inte gömt undan deras korrespondens "under denna Infernotid". Han hade ju en gång sagt till henne att "Varje ord jag skriver är litteratur och skall publiceras". Bosses slutsats blev att Gyllensköld stulit brevutkast och sedan "mixtrat" med dem.²⁶

Jenny Bergqvist Hanssons sista år fylldes med de vanliga åkommor som hör åldrandet till som t.ex. lårhalsbrott och som ännu på 60-talet kunde medföra lång konvalescens – i Jennys fall cirka ett år runt 1956. Lång tid i sjuksängen gav tillfälle till grubbel. Hon tänkte mycket på livet med Johan och på uppbrottet. I ett odaterat brev från just "lårhalsåret" till honom gav hon uttryck för sitt starka behov att nå honom med en bön om försoning. Väl medveten om Johans fel och brister hade hon ändå kommit till klarhet om att hennes envishet i en del förlagsangelägenheter till slut blivit en barriär mellan dem. Nu skulle hon önska att de råkades för ömsesidig förlåtelse. Eftersom hon under olika sjukdomsperioder fått blommor och hälsningar från Johan och hans hustru Märta skulle det väl inte vara utsiktslöst, tyckte hon.

Sammanfattningsvis exemplifierar Jenny Bergqvist Hanssons livsväg en kvinnas möjligheter till kunskap och respekt utan några akademiska meriter, men utrustad med energi, receptivitet och förmåga att utnyttja de tillfälligheter som kommer i hennes väg. Johan Hansson och hans speciella intressen betydde oerhört mycket för Jennys utveckling. Men samtidigt gällde det omvända fram till ungefär 1930. Jenny har hela tiden utåt sett stått i skuggan för Johan, men rent kontrafaktiskt vågar jag påstå, att utan Jenny är det mycket tveksamt om Andelsförlaget och framför allt bokförlaget Natur och Kultur blivit vad de blivit. Det krävs för framgång inte bara kreativitet och idealitet utan också en verklighetsförankrad administrativ förmåga som kan trygla de alltför vildsinta krafterna.

Referenser Otryckta källor

- Kungl Biblioteket*
Gustaf Collijns samling
Torsten Eklunds samling
Ellen Keys arkiv
Vilhelm Mobergs samling
Mariika Lönnroth-Carlsson, Stocksund
Jenny Bergqvist Hansson, Uppteckning över tillkomsten av Bokförlaget Natur och Kultur. 1965
Diverse brev, dagböcker och levnadsberättelser
Klubben Fritt Forum, en historik sammanställd av Ture Nerman. 1963
Måns Lönnroth, Stockholm
Jenny Bergqvist Hanssons gästbok
Stockholms Stadsarkiv
Klubben Fritt Forums arkiv
Carl Lindhagens samling
Borgmästarinnan Jenny Lindhagens samling

Tryckta källor

- Tidningar och tidskrifter*
Afton-Tidningen
Budkavlen
Daggdroppen
Fredsfanan
Odlaren
Rättsstaten
Social-Demokraten

Litteratur
Bergqvist Hansson, Jenny, *Jordbrukarhemmets kokbok*. Stockholm 1919.
Hansson, Johan, *Värklig Själfstyrelse. Individuell proportionalism*. Göteborg 1906.
Hansson, Johan, *Krigen och pengarnes världskamp*. Stockholm 1908.
Natur och Kultur 50 år. Ur ett bokförlags historia. Borås 1972.
Strindbergs brev till Harriet Bosse. Stockholm 1932.
Österberg, Carin, *Natur och Kultur. En förlagskrönika 1922–1986*. Stockholm 1987.

Noter

1. Upptecknad berättelse 1965 av Jenny Bergqvist Hansson (JBH).
2. Johan Hansson i *Budkavlen* 1911, s 22 f.
3. Johan Hansson, *Värklig Själfstyrelse. Individuell proportionalism*.
4. JBH till Ellen Key 16/3 1908.
5. Hansson till Lindhagen 29/12 1903.
6. JBH:s berättelse 1965.
7. JBH, "Den nya staden" i *Budkavlen* 1913, s 14.
8. *Budkavlen* 1912, s 128.
9. *Fredsfanan* 1916:2.
10. *Fredsfanan* 1916:6.
11. *Rättsstaten* 1917.
12. JBH:s berättelse 1965 samt Carin Österberg, *Natur och Kultur*, s 62 ff.
13. *Natur och Kultur* 50 år, s 24.
14. *Ibid* s 9.
15. JBH:s berättelse 1965.
16. Martin Lamm citeras i förordet till *Strindbergs brev till Harriet Bosse*.
17. Harriet Bosse till JBH 29/9 1955.
18. JBH till Jenny Lindhagen 16/12 1923, 21/4 1927, 14/7 1929 och 3/5 1931.
19. JBH till Johan 13/11 1923.
20. JBH till Jenny Lindhagen 7/8 1932.
21. D:o 10/10 1934.
22. Uppgift till författaren från Marika Lönnroth-Carlsson.
23. Beskrivningen baseras i allt väsentligt på Ture Nermans historik, 1963.
24. JBH till Gustaf Collijn 7/10 1934 samt JBH till Victor Sjöström samma dag.
25. Harriet Bosse till JBH 7/10 1955.
26. D:o samt 12/10 1955.

August Kullberg – företagare och bankman i det expansiva stationssamhället Katrineholm

TOM PETERSSON

Handelsbolaget Kullberg & Co i Katrineholm var i början av 1900-TALET Skandiniavens störste försäljare av jordbruksredskap och jordbruksmaskiner. Företagets grundare och huvudägare, August Kullberg (1852–1913), bosatte sig våren 1878 i det snabbt växande stationssamhället. Bakom sig lämnade Kullberg en kort och mindre framgångsrik karriär som tändsticksfabrikör i det familjeägda Annebergs tändsticksfabrik, belägen strax norr om Nässjö. August Kullbergs far anlade fabriken 1867 men tvingades redan året efter försätta bolaget i konkurs. Efter en snabbt genomförd rekonstruktion överläts alltmer av ansvaret för fabriksdriften på sonen August. År 1874 trädde August Kullberg, tillsammans med göteborgaren Daniel Heymann, också in som delägare i fabriken. Kullbergs uppgift blev nu att ansvara för inköpen av aspvirke för tändsticksfabrikationen, medan Heymann blev ansvarig för själva produktionen vid fabriken. Varken fadern eller sonen Kullberg var dock särskilt framgångsrika inom tändsticks-

branschen. August Kullberg sökte därför mot slutet av 1870-talet aktivt efter nya affärsidéer. I det snabbt växande stationssamhället Katrineholm såg Kullberg, som rest land och rike runt i jakten på aspvirke, nya och stora affärsmöjligheter. Samhället hade för tiden mycket goda kommunikationer och den rikliga förekomsten av råvaror (aspvirke) för tändsticksproduktion i regionen medförde att Kullberg kunde utnyttja sina tidigare affärserfarenheter på en ny marknad.¹

Syftet med denna artikel är att utifrån tidigare mycket sparsamt utnyttjat källmaterial, främst hämtat ur de lokala bankernas och ur den statliga Bankinspektionens arkiv, ge en både bredare och djupare bild av August Kullberg som lokal företagare och bankman i det expansiva stationssamhället Katrineholm under åren 1878–1913. I artikeln beskrivs såväl Kullbergs omfattande engagemang i ett stort antal företag som hans framträdande roll i uppbyggnaden och utvecklingen av det lokala banksystemet i stationssamhället.

Stationssamhället Katrineholm och Kullbergs initiala ekonomiska problem

Stationssamhället Katrineholm var basen för Kullbergs affärsverksamhet från och med 1878 och under återstoden av hans levnad. Vid tiden för Kullbergs ankomst till Katrineholm hade samhället drygt 800 invånare, varav nära hälften förtjänade sin utkomst från olika typer av anställningar vid järnvägen. Samhället präglades också av en stark nybyggaranda eftersom inflyttningen var omfattande, inte minst av människor från andra delar av landet. Bebyggelsen kring järnvägsstationen var synnerligen oordnad, och sanitära olägenheter av olika slag var vanligt förekommande. I september 1882 tog landshövdingen Lagerbielke ett initiativ till att bilda ett municipalsamhälle kring järnvägsstationen, inte minst för att därigenom bringa ordning i det alltmer vildvuxna samhället. Knappt ett år senare, i augusti 1883, erhöll Katrineholm status av municipalsamhälle. Därmed kunde till exempel skatter inkrävas av stationssamhällets invånare och bebyggelsen underordnas rikets byggnadsstadga. Katrineholms expansion var under de följande decennierna kraftig i flera avseenden och dessutom karakteristisk för de svenska stationssamhällena vid denna tid. Vid Kullbergs fränfälle 1913 hade det tidigare lilla nybyggarsamhället omvandlats till ett dynamiskt ekonomiskt centrum i regionen med drygt 5 000 invånare och med flera välkända industrier inom samhällets gränser.²

Kullbergs karriär som affärsman i Katrineholm inleddes i blygsam skala. År 1876 hade han bildat Handelsfirman Aug Kullberg jr för att förmedla aspvirke till den egna fabriken. Firman

August Kullberg

handlade även efter flytten till Katrineholm främst med aspvirke, men sålde också råvaran till andra fabriker runtom i landet. Inom kort började Kullberg också handla med andra varor, till exempel tobak, fönsterglas och naturligtvis: med tändstickor. Inte heller detta företag var dock någon större framgång för Kullberg, som vid ett flertal tillfällen kring 1880 erhöll ekonomiskt stöd från sin mor och dessutom tvingades ta upp flera personliga lån hos såväl andra privatpersoner som banker. År 1885 ingick Kullberg också kompanjonskap med mejerihandlaren Victor Vahlberg. Kompanjonskapet blev dock kortvarigt och löste definitivt inte Kullbergs ekonomiska problem. Två år senare tvingades

firman att ställa in betalningarna och erbjuda sina fordringsägare ackord. Erbjudandet accepterades, firman överlevde men de två kompanjerna gick därefter skilda vägar.³

"Kullbergs i Katrineholm" – ett företagskonglomerat tar form

Efter ackordsuppgörelsen och separationen av Vahlberg ur firman 1887 var August Kullberg nu redo för nya affärer. I den från USA återbördade brodern Karl, fann Kullberg en ny kapitalstark finansiär, och Karl trädde in som delägare i företaget, som samtidigt bytte firmanamn till Handelsbolaget Kullberg & Co. Varusortimentet förändrades också markant. Kullberg började nu inrikta sig på att sälja olika typer av jordbruksredskap och jordbruksmaskiner, främst tillverkade av lokala företag i Katrineholm. Framgången var praktiskt taget omedelbar. Under 1890-talet lyckades sedan Kullberg ansluta allt fler producenter, också utanför Katrineholm, till sin efter hand landsomfattande försäljningsorganisation. Bolagets framgångar ledde naturligtvis också till att Kullbergs privata ekonomi förbättrades avsevärt. Från och med sekelskiftet var August Kullbergs fastigheter i Katrineholm taxerade till knappt 100 000 kronor, och han var därmed stationssamhällets störste fastighetsägare.⁴

Kullberg & Co:s försäljningsframgångar inom Sverige ledde också till att Kullberg kontrakterade ett stort antal försäljningsagenter utomlands, förutom i de nordiska länderna även i till exempel Tyskland, England och Frankrike. Kullberg etablerade också egna dotterbolag på flera av de viktigaste exportmarknaderna, till exempel i Norge 1905 och i Danmark 1907. Bola-

get satsade också stort på den ryska marknaden och bildade 1912 ett kommanditbolag med säte i Moskva. Företagets satsning på de utländska marknaderna efter sekelskiftet var även den framgångsrik, vilket medförde att exporten svarade för ungefär en tredjedel av bolagets totala försäljning.⁵

En del av överskottet från det framgångsrika handelsbolaget investerade Kullberg i ett antal tillverkande företag inom olika branscher, både i och utanför Katrineholm. Kullberg blev därigenom mot 1800-talets slut en alltmer central aktör i det lokala näringslivet. Kullberg var både med och grundade helt nya företag, samtidigt som han köpte in sig som delägare i tidigare etablerade företag (se tabell 1). Särskilt omfattande och nära var affärsförbindelserna med Gustaf Grönkvist, som 1891 startat Grönkvists mekaniska verkstad. Tillsammans bildade de två ett flertal företag, till exempel Tegelbruks AB Valla-Katrineholm och Hjelmare trävaru AB. Kullberg köpte dessutom in sig som minoritetsdelägare i två andra företag som Gustaf Grönkvist bildat, dels i Grönkvists mekaniska verkstad, dels i Bröderna Grönkvists Chuckfabriks AB. Affärsförbindelserna mellan de två blev än mer täta eftersom Handelsbolaget Kullberg & Co hade ensamrätt på försäljningen av de jordbruksmaskiner som tillverkades vid Grönkvists mekaniska verkstad.

Tabell 1. Företag ingående i Kullbergs företagskonglomerat, 1887–1913

Företag (verksamhetsort)	
<i>1. Företag majoritetsägda av August Kullberg</i>	<i>Företaget grundat</i>
Handelsbolaget Kullberg & Co (Katrineholm)	1887
A/S Kullberg & Co Maskinforretning (Kristiania/Oslo)	1905
A/S Kullberg & Co (Köpenhamn)	1907
Handelshaus Kullberg & Co (Moskva)	1912
<i>2. Företag i vilka August Kullberg var delägare och styrelseledamot</i>	<i>Kullbergs inträdesår (företaget grundat)</i>
Vingåkers bryggeri AB (Vingåker)	1895 (1895)
Tegelbruks AB Valla-Katrineholm (Valla)	1898 (1898)
Wermbohls fabriks AB (Östra Vingåker)	1898 (1872)
AB Flens snickerifabrik (Flen)	1899 (1899)
Grönkvists Mekaniska Verkstad AB (Katrineholm)	1907 (1891)
Carl Fredrikssons träförädlings AB (Katrineholm)	1910 (1883)
AB Katrineholms elektricitetsverk (Katrineholm)	1911 (1911)
AB Valla tröskmaskiner (Valla)	1912 (1912)
AB Forssa bruk (Forssa)	1912 (1912)
Hjelmare trävaru AB (Katrineholm)	1912 (1902)
Bröderna Grönkvists Chuckfabriks AB (Katrineholm)	1912 (1907)

Källa: Bouppteckning efter August Kullberg, Katrineholms kommunarkiv och Samling av anmälningar till Handelsregistren.

August Kullbergs ekonomiska framgångar från och med 1890-talet var obestridliga, och han utnyttjade flera olika affärsstrategier för att bygga upp ett eget lokalt företagskonglomerat. En tydlig strategi var att köpa in sig i de tillverkande bolag vars produkter Handelsbolaget Kullberg & Co sålde. Därigenom skaffade sig Kullberg både insyn i och viss kontroll över de företag som

handelsbolaget var så beroende av. En andra affärsstrategi som bidrog till framgången var de ensamrätter på försäljningen av flera producenters tillverkning som handelsbolaget erhöll. Därigenom kunde Kullberg vid behov pressa ned priserna och samtidigt säkrades tillgången på produkter, eftersom han inte behövde oroa sig för att någon konkurrent skulle köpa produkterna. Bland de företag vars produkter Kullberg & Co hade ensamrätt på fanns AB Arvikaverkstäder (slätter- och skördemaskiner) och AB Eskilstuna separator (separatorer och kärnor). Även i dessa två företag var Kullberg delägare. Producenterna hamnade genom kontraktsumformningen i en tydlig beroendeställning gentemot Kullberg & Co. Fördelen för producenterna var naturligtvis att de kunde utnyttja Kullbergs & Co:s alltmer omfattande försäljningskanaler och större marknadsföringsresurser.

Det är tydligt att August Kullberg genom sina välutvecklade marknadskontakter och sin förmåga att sälja på sätt och vis förutsåg, eller åtminstone såg, den växande efterfrågan på jordbruksmaskiner. Kullbergs affärsidé att till en gemensam försäljningsorganisation knyta upp ett stort antal mindre producenter, som saknade egna kunskaper och resurser för att marknadsföra och sälja sina produkter, låg med andra ord helt rätt i tiden eftersom jordbruket var på väg in i en ny, mekaniserad era. En sista men likaledes viktig förklaring till Kullbergs framgångar var att han på olika sätt skaffade sig tillgång till en väsentlig produktionsfaktor, som det dessutom ofta var brist på – nämligen kapital.

Det lokala banksystemets framväxt

August Kullbergs engagemang och inflytande i det lokala näringslivet var inte enbart begränsat till olika handels- och tillverkningsföretag belägna i och i närheten av Katrineholm. Kullberg var också synnerligen delaktig i uppbyggnaden av det lokala banksystemet i stationssamhället. Den 5 oktober 1881 etablerades den första banken i Katrineholm i och med att Oppunda härads sparbank flyttade sitt huvudkontor till stationssamhället. Kullberg lyckades snabbt vinna förtroende hos sparbankens huvudmän och valdes redan 1883 in i sparbankens styrelse. Oppunda härads sparbank, grundad 1850, var vid 1880-talets början fortfarande en traditionell landsbygdssparbank. I sparbanken satte häradets bönder och landsbygdsbefolkning in sina sparmedel, vilka sedan lånades ut till jord- och bruksägare inom verksamhetsområdet. Samtidigt med Kullberg valdes också två andra representanter för stationssamhället in i sparbankens styrelse, dels fabrikören Carl Fredriksson som med sin träförädlingsfirma var samhällets störste privata arbetsgivare, dels handlanden Victor Vahlberg som ju några år senare blev Kullbergs kompanjon. Dessa nya styrelseledamöter markerade ett brott med den tidigare traditionen inom sparbanken och var samtidigt också ett led i sparbankens påbörjade förnyelse och förändrade inriktning av framför allt utlåningsverksamheten. I samband med en omorganisation av sparbankens styrelse avsåg sig Kullberg uppdraget som styrelseledamot, men valdes 1893 in som huvudman och 1901 återigen som styrelseledamot.⁶

Södermanlands enskilda bank etablerar sig i Katrineholm

August Kullbergs engagemang i det lokala banksystemet var dock inte begränsat till sparbanken. Södermanlands enskilda bank, som hade bildats 1867 då verksamheten i Filialbanken i Nyköping togs över, expanderade under 1870-talet sin verksamhet till alltfler orter inom länet och sökte ständigt nya marknader att etablera sig på. På bostagsstämman i mars 1874 väckte greve Axel Mörner frågan om inte banken på något sätt borde närvara vid de ofta förekommande torgdagarna och kreatursmarknaderna vid Katrineholms järnvägsstation. En utredning genomfördes, vilken föreslog att det kontor som låg närmast Katrineholm, det vill säga avdelningskontoret vid handelsplatsen Åsen i Vingåkers socken, borde få ta hand om denna verksamhet. Så blev dock inte fallet. Istället engagerades August Kullberg sommaren 1882 som ett av bankens två växlingsombud i Katrineholm. Vingåkerskontoret blev synnerligen indignerade över att nykomlingen Kullberg fick ta hand om den mycket lönsamma växlingsverksamheten i det snabbväxande stations-samhället. Motivet till att Kullberg erhöll kontraktet var att han på kort tid upparbetat ett mycket omfattande kontaktnät både inom och utanför länet, vilket ur sedelspridningssynpunkt var synnerligen viktigt för banken. Ju fler sedlar och ju längre sedlarna var i cirkulation, desto lönsammare var denna sedelutgivning för banken och dess delägare.⁷

Kullberg åtog sig att på sitt kontor i Katrineholm ombesörja inväxling av andra bankers sedlar och postremissväxlar, för att därefter insända dessa antingen till huvudkontoret i Nyköping el-

ler till Skandinaviska Kredit AB i Stockholm. För detta erhöll Kullberg en provision på en tiondels procent av det belopp som inväxlades. Växlingsverksamheten i Katrineholm var en omedelbar framgång för banken. Två månader efter öppnandet av växelkontoret begärde Kullberg att det dagliga växlingsförskottet skulle utökas från 5 000 till 10 000 kr, vilket beviljades. Den oväntat omfattande verksamheten i Katrineholm medförde också att Kullbergs provision sköt i höjden, vilket medförde att en del styrelseledamöter ville omförhandla kontraktet. I slutet av 1883 beslöt banken att sänka Kullbergs provision med 50 procent, från en tiondels till en tjugondels procent av inväxlat belopp. Kullberg accepterade den drastiska sänkningen utan invändningar, vilket också tyder på att växlingsverksamheten var en lönsam affär för honom.⁸

Problemen för Kullbergs egna handelsfirma 1887 påverkade förhållandet till Södermanlands enskilda bank endast marginellt. Bankens styrelse beslöt, visserligen efter långdragna diskussioner, att låta Kullberg kvarstå som bankens växlingsombud, men förskottet inskränktes tillfälligt till 5 000 kr. Bankens relativt orubbad förtroende för Kullberg påvisas genom att växlingsförskottet redan året efter återigen utökades till 10 000 kr. Ytterligare ett år senare, 1889, beslöt banken också att ge Katrineholmskontoret under Kullbergs ledning utökade befogenheter. Kontoret i Katrineholm gavs nu status av kommissionskontor och allmänheten erbjöds olika former av inlåning- och utlåningstjänster.⁹ Därmed hade också Oppunda sparbank fått konkurrens på den lokala marknaden i Katrineholm.

Beslutet att utvidga verksamheten i Katrineholm visade sig snart vara riktigt och bankens rörelse, särskilt inlåningen, i stationssamhället växte kraftigt. Inom tre år hade verksamhetens omfattning vuxit förbi flera av de tidigare etablerade lokalkontoren och Katrineholm utvecklades till Södermanlands enskilda banks tredje största delmarknad, efter de betydligt större städerna Nyköping och Eskilstuna.¹⁰ Katrineholmskontoret var alltså ur flera aspekter synnerligen framgångsrikt. Stegvis beviljades därför kontoret allt mer utvidgade befogenheter samtidigt som Kullbergs ställning som bankens representant i lokalsamhället blev tydligare. År 1892 utsågs Kullberg att representera och bevaka Södermanlands enskilda banks intressen vid sammanträden i municipalsamhällets kommunala myndigheter och dessutom vid tillfälle utöva bankens rösträtt. Det slutliga erkännandet för sina insatser fick Kullberg och hans medarbetare 1905, då Katrineholmskontoret utvidgades till fullständig bankrörelse, vilket främst innebar att kontoret fick befogenhet att bevilja krediter utan centralstyrelsens godkännande.¹¹

Gemensamma befattningshavare mellan sparbank och affärsbank

En stor del av ledningen och tjänstemännen på Södermanlands enskilda banks kontor i Katrineholm hade tidigare erfarenhet av kreditmarknaden i lokalsamhället i egenskap av befattningshavare i Oppunda sparbank. Genom systemet av gemensamma befattningshavare mellan de två bankerna skapades personliga nätverk inom vilka information kunde förmedlas. Med hänsyn till svårigheterna att erhålla tillförlitlig

och adekvat information, om till exempel marknadsförhållanden och om kundernas ekonomiska förhållanden, framstår Södermanlands enskilda banks strategi att knyta täta personliga band med Oppunda härads sparbank, liksom med andra sparbanker på olika platser inom länet, som ett synnerligen effektivt sätt att skaffa sig tillgång till de centrala informationskanalerna på de lokala kreditmarknaderna.

En av de centrala personerna inom detta lokala, personliga nätverk i Katrineholm var August Kullberg. Vid sidan av sina uppdrag i sparbanken var ju Kullberg dessutom högst delaktig i uppbyggnaden Södermanlands enskilda banks verksamhet i Katrineholm. Efter sekelskiftet deltog dock Kullberg allt mindre i den dagliga, operativa verksamheten vid Katrineholmskontoret. Verksamheten i handelsbolaget och i de anslutna företagen krävde allt mer av hans tid. Kullberg släppte dock inte kontakten med Södermanlands enskilda bank. I egenskap av aktieägare (från och med 1908 bankens näst störste delägare) och framgångsrik affärsman valdes Kullberg in i bankens centralstyrelse i Nyköping från och med 1902.¹²

Gemensamma befattningshavare mellan olika banker på samma ort var ett vanligt förekommande fenomen under hela uppbyggnadsfasen av det moderna svenska banksystemet.¹³ I små samhällen, som Katrineholm, där ett mindre antal personer besatte de centrala befattningarna inom såväl privata som offentliga organisationer, torde detta varit än mer utbrett. Ett par tydliga effekter av det intima samarbetet och de nära personliga kontakterna mellan sparbanken och affärsbanken kan spåras. Före Oppunda härads sparbanks etablering i Katrineholm 1881 ha-

de utlåning mot säkerhet av aktier endast förekommit några enstaka gånger. Efter etableringen i stationssamhället och när de personliga kontakterna med Södermanlands enskilda bank tilltog, påbörjades också en mer aktiv aktiebelåning i sparbanken. Fram till Första världskriget beviljades 37 aktiekrediter på närmare 300 000 kr. Mer än 80 procent av dessa krediter avsåg belåning av aktier i Södermanlands enskilda bank. Eftersom de svenska affärsbankerna var förbjudna att belåna egna aktier samtidigt som omsättningen av bankaktier var liten, framstår möjligheten att belåna aktierna i Oppunda härads sparbank som särskilt viktig för den aktieägare i Södermanlands enskilda bank som var i behov av likvida medel. Till de aktieägare som belånade sina bankaktier i Oppunda härads sparbank hörde både August Kullberg och hans bror Karl.¹⁴

De täta personliga banden mellan de två bankerna i stationssamhället påverkade också viljan att konkurrera om kunderna. I november 1901 ombads ledamöterna i Katrineholmskontorets styrelse att yttra sig över ett förslag om att införa sparkasseräkning, som kunde jämföras med sparbankernas traditionella inlåning på motbok, i Katrineholm. De två ledamöter som besvarade förfrågan, August Kullberg och Axel Sundberg, var mycket positivt inställda. Med hänvisning till sparbankens begränsade öppettider ansåg de två, vilka båda samtidigt var befattningshavare i sparbanken, att förutsättningarna för en omfattande inlåning på denna räkningsform var synnerligen goda. Med hänvisning till de goda relationerna med sparbanken ansåg dock Kullberg och Sundberg att räntan på sparkasseräkningen borde hållas en halv procent under sparbankens

räntesats. Centralstyrelsen i Nyköping följde yttrandet, och sparkasseräkning infördes genast i Katrineholm. Ett par år senare, i augusti 1905, använde sig Södermanlands enskilda bank återigen av metoder som vanligen förknippades med sparbankerna. Denna gång gällde det utdelandet av så kallade hemsparbössor, en företeelse som spreds bland de större svenska stadssparbankerna just vid denna tid. Oppunda härads sparbanks reaktion på denna åtgärd var enbart ett konstaterande att behovet av dylika hemsparbössor därmed var tillgodosett och att kostnaderna för en motsvarande insats från sparbankens sida skulle vara alldeles för höga.¹⁵

Det lokala bank-industrinätverket och insiderkrediterna

August Kullberg utgjorde, tillsammans med främst Gustaf Grönkvist och Carl Fredriksson, kärnan i det lokala bank-industrinätverk som etablerades i Katrineholm från och med slutet av 1800-talet. Tillsammans kontrollerade dessa tre en stor del av samhällets industri och näringsliv samtidigt som de också, inte minst på grund av valsystemets utformning, besatte centrala poster i de kommunala myndigheterna.¹⁶ Kullbergs position var den dock i särklass starkaste, och han utövade ett mycket starkt inflytande över både företag och banker i stationssamhället.

Ett viktigt incitament för privatpersoner att engagera sig i uppbyggnaden av det svenska banksystemet, liksom för övrigt i all näringsverksamhet, var möjligheten till ekonomisk vinst. En sådan möjlighet inom bankverksamhet var att erhålla krediter från den bank man på något sätt var engagerad i – så kallade insiderkredi-

ter. Dessa insiderkrediter var ett mycket utbrett fenomen inom det svenska bankväsendet långt in på 1900-talet. Det är också viktigt att poängtera att insiderkrediterna inte stred mot några formella regler inom lagstiftningen. Det är därför inte förvånande att de två bankerna i Katrineholm beviljade ett stort antal krediter till företagen i Kullbergs konglomerat.

Av företagskrediterna var lånen dels till Kullberg & Co, dels till Wermbohls fabriks AB, i vilket Kullberg trädde in som delägare och styrelseledamot 1898, särskilt omfattande i såväl Södermanlands enskilda banks katrineholmskontor som i Oppunda härads sparbank. Kullberg & Co hade beviljats sina första krediter (62 500 kr) i Södermanlands enskilda bank 1895. I mitten av 1910-talet var krediterna till Kullberg & Co bankens i särklass enskilt största engagemang och uppgick till närmare 3 mkr. Krediterna till Wermbohls fabriks AB var Katrineholmskontorets näst största kreditengagemang och samtidigt Oppunda härads sparbanks enskilt största företagskredit från och med 1910-talet. Även i flera av de mindre företagen i Kullbergs konglomerat, till exempel i Tegelbruks AB Valla-Katrineholm, AB Valla tröskmaskiner, Grönkvists mekaniska verkstad och AB Katrineholms elektricitetsverk var det Södermanlands enskilda bank som var företagets viktigaste bankkontakt och försåg företagen med externt rörelse- och riskkapital.¹⁷ Sammantaget blev därför Södermanlands enskilda bank efter sekelskiftet något av husbank för Kullbergs företagskonglomerat. Genom sin centrala position och sitt inflytande över banken kunde Kullberg förse sina företag med krediter samtidigt som banken i sin tur erhöll fullt godtagbara placeringsalternativ.

Arvet efter August Kullberg

Framgångarna för Handelsbolaget Kullberg & Co varade dock inte. Ett drygt år efter August Kullbergs död i februari 1913 konstituerades det nya bolaget Kullberg & Co AB. Av bolagets 1 200 aktier ägde änkan Josefine Kullberg och dottern Amy vardera 500 aktier. Övriga aktier i bolaget ägdes av personer som var familjen närstående och som tidigare hade arbetat för Kullberg. Svärsonen Olof, som efter giftermålet med Amy tagit namnet Kullberg-Mayer, tillträdde som ny verkställande direktör. Företaget under Olof Kullberg-Mayers ledning lyckades dock inte möta den hårdnande konkurrensen från framför allt amerikanska producenter utan tappade snabbt marknadsandelar. De tidigare stora vins-

terna vändes inom kort till förluster. I februari 1916 tvingade bolagets kreditorer, bland dem flera stora affärsbanker i Stockholm, Olof Kullberg-Mayer att avgå och tillsatte en egen verkställande direktör i syfte att förverkliga en sammanslagning av Kullberg & Co med ett flertal andra företag inom samma bransch. Denna stort uppslagna företagsgrupp, som gavs namnet AB Baltic, var dock ett enda stort misslyckande, och i början av 1920-talet upplöstes företaget. Då hade det en gång så framgångsrika Katrineholmsföretaget förlorat både sin lokala förankring och sin ledande position på den skandinaviska marknaden för jordbruksmaskiner.¹⁸

Noter

1. Hjelmberg, H., *Katrineholms historia, del II*, Katrineholm 1973, s. 33. Kjellander, R. i SBL, band 21, s. 664–666, uppslagsordet August Kullberg.
2. Södermanlands läns tidning 25.9.1882, 18.10.1882, 1.11.1882, 4.4.1883, 25.7.1883 och 31.8.1883. Petersson, T., *Framväxten av ett lokalt banksystem. Oppunda sparbank, Södermanlands enskilda bank och stationssamhället Katrineholm 1850–1916*, Uppsala Studies in Economic History 56, Uppsala universitet 2001, s. III–121. För

en översikt av den svenska forskningen kring stationssamhällen, se Aronsson, P. & Johansson, L. red., *Stationssamhällen. Nordiska perspektiv på landsbygdens modernisering*, Acta Wexionensia, Växjö universitet 1999.

3. Sveriges Handelskalender 1879/80 och 1881/82. Hjelmberg, H., op. cit., s. 34. Handlingar över separation mellan bolagsmännen i Handelsfirman Aug Kullberg jr, August Kullberg och Victor Vahlberg, daterad 1 maj 1888, Oppunda häradsparbanks arkiv, Katrineholm.

4. Södermanlands läns kalender 1884, 1891, 1900 och 1911.
5. Bouppteckning efter August Kullberg, Katrineholms kommunarkiv.
6. Indebetou, G., *Oppunda härads sparbank, 75-årsskrift*, Katrineholm 1925, s. 73–83. Petersson, T. op. cit., s. 134–136.
7. Södermanlands enskilda banks styrelseprotokoll 1.5.1874, 7.5.1874 och 20.6.1882, Stockholms Företagsminnen.
8. Södermanlands enskilda banks styrelseprotokoll 20.6.1882, 4.7.1882, 25.8.1882, 24.11.1882, 26.6.1883, 24.7.1883, 27.11.1883 och 22.12.1883, Stockholms Företagsminnen.
9. Södermanlands enskilda banks styrelseprotokoll 24.10.1887, 5.11.1887, 16.3.1888, 26.4.1888, 16.3.1889, 28.3.1889 och 25.4.1889, Stockholms Företagsminnen.
10. Bankinspektionens undersökningsberättelser 1890, 1892 och 1897, Riksarkivet. Södermanlands enskilda banks styrelseprotokoll 26.9.1895 och 16.3.1898, Stockholms Företagsminnen.
11. Södermanlands enskilda banks styrelseprotokoll 28.12.1892 och 19.9.1906 och Jämförande översikt över Södermanlands enskilda banks ställning enligt månadsrapporterna, Stockholms Företagsminnen.
12. Förteckning över lottägare i bolagsstämmoprotokoll, Stockholms Företagsminnen. Grandinson, K-G, *Södermanlands enskilda bank 1867–1916*, Nyköping 1916, s. 113.
13. Sjölander, A, "Att reglera eller inte reglera. En undersökning av sparbanksfrågan i riksdagen 1882–1939", *Uppsala Papers in Financial History*, no. 13, Uppsala universitet 2000, s. 67.
14. August Kullberg beviljades ett lån om 25 000 kr mellan 1904 och 1907 och Karl Kullberg ett lån om 25 000 kr mellan 1907 och 1908, se Oppunda härads sparbanks utlåningsböcker, Oppunda härads sparbanks arkiv, Katrineholm.
15. Södermanlands enskilda banks styrelseprotokoll 29.11.1901, Stockholms Företagsminnen. Oppunda härads sparbanks styrelseprotokoll 2.8.1905, Oppunda härads sparbanks arkiv, Katrineholm.
16. August Kullberg var ledamot av Katrineholms municipalnämnd 1883–93, ordförande i municipalstämman 1892–1903 och 1909–13 samt ledamot och ordförande i kommunalfullmäktige 1909–13.
17. Bankinspektionens undersökningsberättelser 1895, 1897, 1900, 1902, 1909 och 1915, Riksarkivet. Oppunda härads sparbanks utlåningsböcker, Oppunda härads sparbanks arkiv, Katrineholm. Protokollsböcker för Tegelbruks AB Valla-Katrineholm, AB Valla tröskmaskiner och AB Katrineholms elektricitetsverk, Katrineholms kommunarkiv. Förvaltningsberättelser för Grönkvists mekaniska verkstad AB.
18. Styrelseprotokoll Kullberg & Co. AB, Katrineholms kommunarkiv.

JÖRAN MJÖBERG

Kvinnoöden i vikingatid.

Stockholm: Carlsson förlag, 2001. 279 s., illustr., person-, sak- och motivreg., inb.

Professor Jöran Mjöberg har under sitt långa författarskap i olika studier återvänt till sagatiden och till Island. Så också denna gång. I den nya boken vill författaren lyfta fram kvinnorna i sagalitteraturen, där dessa i allmänhet intar en mer begränsad plats. I ett tjugotal essayer skildrar han starka, sköna och hårda kvinnogestalter. Obändiga kvinnor, som med list och skönhet besegrar sina män.

Även de mytiska kvinnorna är för Jöran Mjöberg verkliga. Han berättar om kvinnorna och deras ofta oerhört dramatiska liv utan att egentligen ifrågasätta om de verkligen existerat. Det är främst kvinnogestalter från de stora sagorna som framträder, en Sigríð Storråda, en drottning Ragnhild och en drottning Gunnhild i Snorres *Heimskringla*, en Brynhild i *Völsungasagan*, en Melkorka i *Laxdalingarnas saga* och en Hallgerd i *Nials saga*. "Låt oss möta dessa kvinnogestalter som levande människor, utan någon misstanke om att sagaförfattaren gett dem andra egenskaper än dem de verkligen ägde ..." säger författaren. "Låt oss betrakta dem mot bakgrunden av de landskap som fött dem och sett dem växa upp i Island, Norge, Grönland, England, Irland, Sverige, Danmark."

Den som själv har upplevt dessa landskap och sett gestalterna mot deras geografiska bakgrund känner, menar författaren, att gestalterna får en annan mer levande och övertygande karaktär. Denna romantiska uppfattning genomsyrar skildringarna. Nästan programmatiskt vävs myt och verklighet samman.

Jöran Mjöberg besöker platser där kvinnornas öden utspelats och tycker sig känna historiens närva-

ro. Han besöker Brattalid längst in i Eiríksfjörður på Grönland, där den vackra Gudríð gifte sig med Leif Eiríkssons bror Torstein. Gudríð, som senare besökte både Island, Norge och Nordamerika tillsammans med sin make, och som efter Torsteins död valfärdade till Rom.

Han besöker Bergtorsvoll där den hämndlystna Bergtora och hennes make Nial bränns inne och Gunnars gård på Lidarendi. Han besöker Gudrun Ösvírsdótters förmodade grav vid Helgafjall på Island. Gudrun är den stora kvinnogestalten i *Laxdalingarnas saga*.

Författaren infogar i sina essayer sentida författares berättelser om sagakvinnorna. Så beskriver han Sigríð Storrådagestalten i Selma Lagerlöfs *Drottningar i Kungahälla* och i Frans G. Bengtssons *Röde Orm*. Han knyter an till Halldór Laxness' berättelse om Gudríð i Rom i romanen *Islands klocka* och han refererar Adam Oehlenschlägers omdiktning av Gudrungestalten i *Kiartan och Gudrun*. Han redogör för arkeologiska fynd från Brattalid och andra platser.

Boken är på många sätt lärorik för den, som närmare vill lära känna vår skandinaviska sagoskatt. Men det ovanliga greppet, att väva samman sagornas kvinnor med egna upplevelser av dikt och miljöer och senare författares skildringar av dessa kvinnogestalter, gör att läsningen ibland blir onödigt tung och att intresset svalnar.

Boken är rikt och vackert illustrerad med Jöran Mjöbergs egna fotografier från resorna och sentida konstnärers illustrationer till sagorna.

Evabritta Wallberg

GUNNAR VON PROSCHWITZ (ED.)

**Carl Gustaf Tessin i Paris:
Konst och politik. Brevväxling med
Carl Hårleman, Kungliga Slottets arkitekt.**

Inledning, tolkning och kommentar av
Gunnar von Proschwitz.
Stockholm: Norstedts, 2002. 357 s., färgillustr.,
personreg., inb.

Carl Gustaf Tessin (1695-1770) blev efter fadern Nicodemus Tessin d.y. (1654-1728) överintendent för de kungliga slotten i Sverige. Till den maktpåliggande uppgiften hörde också att fullborda det stora byggnadsprojektet Stockholms slott, uppenbarligen ingen liten sak för den som själv saknade arkitektutbildning. Fadern – hov- och stadsarkitekten – hade under många år myndigt axlat det värvet. Direkt ansvarig för de byggnadstekniska insatserna blev nu hovintendenten Carl Hårleman, medan Carl Gustaf Tessin stod som administrativt ansvarig för slottsbygget. Men Tessin har dock gått till svenska historien till följd av flera insatser än denna. Han var med om grundandet av hattpartiet inför 1738/39 års riksdag och framstod under ett antal år på 1740-talet som partiets ledande man. Han utnämndes till riksråd 1741. Han blev kanslipresident 1747. Han spelade en viktig roll i äktenskapsförmedlingen mellan Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika. Han blev småningom guvernör för kronprins Gustaf. Han engagerade sig i förlovningen mellan den svenske kronprinsen och den danska prinsessan Sofia Magdalena. Han tjänade som landets ambassadör både i Frankrike och Danmark vid olika tillfällen.

Efter brytningen 1751 med Lovisa Ulrika, vilkens ambitioner att stärka kungamakten han inte delade, drog sig Tessin tillbaka till sitt gods Åkerö i Sörmland,

där han under senare delen av sitt liv nedtecknade sina minnen, benämnda *Åkerödagboken*, ett verk som omfattar 20 000 foliosidor.

Efter 1738 års riksdag skickades Tessin till Paris för att verka som ambassadör. Den politiska planen bakom utnämningen var att han i Frankrike skulle söka stöd för ett svenskt uppbrott från kopplingen till Ryssland. Franske kungen skulle självfallet gilla en politisk omorientering av det slaget, och som sol på regn skulle rundhända subsidier beviljas. Men bakom denna politiska manöver dölde sig mer konkreta planer: de områden som förlorats genom freden i Nystad 1721 skulle genom ett svenskt anfallskrig mot Ryssland återvinnas. Att få med Frankrike på dessa noter var Tessins egentliga uppdrag. Under fyra år från slutet av juli 1738 sträckte sig Tessins ambassad. Under denna tid fullgjorde han inte bara politiska uppgifter utan grep sig även verket an att skaffa konst och konstnärer till slottsbygget i Stockholm. Han lärde känna flera av Frankrikes bemärkta målare och skulptörer, något som gagnat svenska samlingar eftersom han med slösande hand förvärvade åtskilliga konstverk. Några av Chardins bästa dukar hamnade genom Tessins förmedling i Nationalmuseum, efter att dessförinnan ha ingått i de kungliga samlingarna. François Boucher – upphovsman bakom "Venus triumf" (1740), nu på Nationalmuseum – tillhörde Tessins umgänge under Parisåren.

Tessins avhållna Ulla (1711-68) fanns vid makens sida under förra delen av Parisambassaden. Men när pengarna inte räckte längre vare sig till att leva på stor fot av eller till åträdade konstförvärv, skickades hon hem till Sverige. Tessin tog pengar ur egen ficka men också från hustruns hemgift för att finansiera förvärvet av konstfulla dyrbarheter till Stockholms slott. Ambassadörsunderhållet hemifrån förslog inte långt, och snart hade han tömt sin börs och tvangs leva under anspråkslösa omständigheter i en knaper bostad.

Recensioner

Åren i Paris avkastade en rik brevskörd, i första hand till Hårleman men också till hustrun, sedan hon tvungits återvända till hemlandet. All Tessins korrespondens avfattades på franska liksom längre fram *Åkerödagboken*. Franskan erbjöd helt enkelt rikare uttrycksmöjligheter än vad svenskan ännu kunde utrusta en skribent med. Det stora inflödet av franska lånord pågick vid denna tid, men ännu hade många ord som idag känns hemvana inte funnit en naturlig växtplats i det svenska ordförrådet. Också i brevväxlingen makarna Tessin emellan tjänade franskan som brevspråk.

Gunnar von Proschwitz, professor i romanska språk och tillika mångkunnig kännare av 1700-talet, har i volymen *Carl Gustaf Tessin i Paris* sammanställt och översatt ett stort antal brev skrivna svenske ambassadören. I första hand är dessa epistlar ställda till slottsbyggaren Carl Hårleman men inte så få riktas också till den frånvarande hustrun. Några få är ställda till Carl Gyllenborg, kanslipresident från 1739 och hattpartiets starke man under Tessins Parisvistelse.

Tessin avspeglar sig i breven som en belevad iakttagare av livet i den franska huvudstaden – skarpsynt, nyfiken, inte sällan vass och rolig i sina kommentarer. Dagarna i Paris tillbragtes med visiter, middagar, baler, teaterbesök, jakt efter konstföremål, med tiden också under kamp med praktiska ting att fullgöra olika värv trots en krympande ekonomi. Breven till Hårleman uttrycker vänfasthet och insikt om den grannliga uppgiften att göra det nya Stockholms slott till ett värdigt uttryck för hemlandets ambitioner att framträda som stark och självmedveten nation. Ett fynd är den unge Jean Eric Rehn, som genom Hårlemans försorg år 1740 sänts till Paris för att utbilda sig till gravör. Den unge dessinatören kan vara Tessin behjälplig i diverse konstnärliga ärenden. Rapporterna hemifrån till Paris om det år 1741 påbörjade kriget mot Ryssland andas oro: kanske återtagandet av för-

lorade provinser inte kommer att gå så gesvint som Tessin och andra hattpartiets företrädare inbillat sig? Till detta kommer för Tessins del svårbemästrade praktiska problem: svåruthärdlig vinterkyla i ett land som inte bygger sina hus med tanke på den kalla årstiden, floden Seines översvämningar som gör gatorna i huvudstaden svårforcerade. Och så ständigt denna brist på pengar som hindrar honom att förvärva de arbeten – målningar, skulpturer, grafiska blad – som det på konst svältfödda hemlandet uppe i norr så innerligt väl skulle behöva...

Änden på historien blev inte heller grandios. Trångsynta renlevnadsmän inom mösspartiet såg en fara i allt franskt. Tessin utmålades som förmedlare av onödig lyx och farligt lättsinne. Många år efter Parisambassaden – den 14 januari 1766 – antecknade Tessin i *Åkerödagboken* följande: "Männ ej en nesa för nationen bliver att jag, som velat vinna burskap hos oss för ädla konster, och salig herr kommerserådet Alströmer [1685–1761] som velat stadga och utvidga nytige handelslöjder, vi bägge utmålas som det allmännas förstörare? I min ungdom hörde jag en helt annan text predikas än att barbari gör lyckligt folk." Som uttryck för den nya anda som nu härskade minskade ständerna i september 1766 Tessins årliga rådspension från 6 000 riksdaler silvermynt till 2 000. När intet annat återstod än personlig misär, inskred den franske ambassadören i Stockholm, Louis Charles Auguste Le Tonnelier, till paret Tessins räddning. Han meddelade, att Ludvig XV beviljat Tessin till dennes död ett årligt anslag på 12 000 livres och hans efterlevande änka skulle erhålla 6 000 livres.

Gunnar von Proschwitz' utgåva av Carl Gustaf Tessins brev är i alla avseenden föredömlig. Här ges en fyllig inledning med bred bakgrundsteckning av tiden och miljön, en rikhaltig och välmatad notapparat till de olika breven, en personlig närvaro i de olika kommentarerna som förmedlar omsorg för ämnet li-

kaväl som hetta och upprördhet inför orättfärdigheten i den behandling som den generöse Tessin hem-söktes av under sina sista år. Det politiska maktappa-raten i Sverige har väl f.ö. ganska sällan utvecklat dju-pare intresse för de villkor som konst och bildning tarvar för att blomstra. Christina och Gustaf III var härvidlag nog mera undantag än regel. 1700-talets mössor såg till andra behov.

Olof Hägerstrand

KARIN SENNEFELT

Den politiska sjukan: Dalupproret 1743 och frihetstidens politiska kultur.

Hedemora: Gidlunds förlag, 2001. 352 s., summary,
personreg., hft.

Dalupproret 1743 – mera känt som ”den stora Dal-dansen”, som Olof von Dalin nedsättande döpte det till – tillhör de företeelser i svensk historia som en gång blivit så grundligt utforskade att det nästan lagt en död hand över fortsatt forskning. År 1930 gav Bjar-ne Beckman ut sin i alla avseenden grundliga utred-ning om dalkarlarnas uppror, deras marsch mot Stockholm och den slutliga katastrofen när armén sköt skarpt mot de täpackade upprorsmännen på Gustav Adolfs torg.

Efter Beckmans magistrala undersökning, som i princip klarlagt skeendets alla turer i detalj, har pro-ducerats främst ett antal lokalhistoriska studier eller andra granskningar av olika mindre aspekter av det dramatiska händelseförloppet. I samband med 250-årsminnet år 1993 utkom en rad sådana skrifter, som delvis gav ny belysning åt denna dramatiska händelse.

Med Karin Sennefelts avhandling i historia vid Uppsala universitet tar forskningen ett viktigt steg framåt. Författaren har lyckats frigöra sig från Beck-mans dominans över forskningsläget, samtidigt som hon kunnat tillgodogöra sig dennes resultat. I Senne-felts avhandling sker en avgörande förskjutning av den grundläggande frågeställningen från *varför* till *hur* allmogen i Dalarna gjorde uppror. Hur mobilise-rade man folket i byar och socknar och fick dem att samlas kring centrala och eggande krav? Sennefelt vill inte, som vissa andra forskare, se upproret 1743 som en anomali, en sentida återspeglings av de senmedelti-da bondeupproren. Istället försöker hon visa hur bönderna använde normala kanaler för politisk kom-munikation: informella möten på gästgiverier och kyrkbackar, sockenstämmor och landsting, val av riksdagsmän och suppliker för att den vägen föra fram sina krav, men samtidigt också skapa konsensus inom den egna gruppen för kraven och vikten av att föra fram dem – om möjligt med våld. Det är bön-dernas politiska repertoar som friläggs.

Det katastrofala kriget i Finland bildade en fond mot vilken upproret utvecklade sig. Kraven på ansvar för nederlaget vid Villmanstrand där bl.a. Dalrege-mentet förlorade 280 man var en komponent i krav-listan, en annan var förespråkandet av den danske kronprinsen i det förestående svenska tronföljarvalet. Men till detta kom också en rad andra krav. I linje med bl.a. fransk och norsk forskning kan Sennefelt visa hur allmogen, alltmedan statsmaktens grepp om samhället ökar, i ökad utsträckning kommer att fram-föra rikspolitiska krav. För att nå framgång på en na-tionell arena för man fram krav som är anpassade för denna rikspolitiska nivå, inte bara lokala och mera näraliggande krav.

Exemplen på hur bönderna använde många be-fintligha institutioner och vägar för att föra fram sina krav och främja sin egen sak kan ges. En klassisk pro-

Recensioner

testform var uteblivandet, att helt enkelt inte inställa sig när kronan kallade till någon form av förrättning eller utförandet av en viss påлага. Så fungerade det även nu. När rekryter till Dalregementet skulle sändas till fronten i Finland, gjorde de näst intill myteri i Stockholm den 24 maj 1742. När nyheten om denna oro spred sig till hemlandskapet, ökade oviljan att förse armén med nya soldater. Istället höll man inne sina rekryter eller vägrade att förse dem med utrustning, om inte kronan gav dem fullgod mundering m.m. På olika sätt lyckades bönderna sätta käppar i hjulet på det militära rekryteringsmaskineriet. Om inte de ansvariga för den eländiga krigsutgången i Finland inte dömdes och avrättades, fann bönderna ingen anledning att ytterligare sända sina söner till fronten.

I Dalarna härskade ett synsätt som sade att soldaterna inte var kronans utan rotens och roteböndernas "egendom". Rotarna vare en integrerad del av bondesamhället och hade vidare funktioner än att bara rekrytera och utrusta indelta soldater. Därför var det naturligt, men likväl synnerligen intressant, att rotebönderna tog med sig sina soldater – civilklädda! – under marschen ned till Stockholm i juni 1743.

Den röda tråden i boken är uttalat att spåra och analysera böndernas politiska repertoar, vilket gör att själva händelseförloppet ibland kommer lite i bakgrunden. Det är inte mer än riktigt och rimligt, eftersom den politiska mobiliseringen som står i fokus. Det intressanta som snart faller läsaren i blicken är det faktum, att myndigheterna fick en lång rad varningar innan upproret bröt ut. Just mobiliseringsprocessen runt om i lokalsamhället gjorde att en rad signaler sändes ut om vad som var på gång. Under perioden maj-juli 1742 inträffade en rad händelser som gjorde att myndigheter sände kunskapare att rapportera om oro i landskapet. Osäkerhet rådde dock om allvaret i situationen och hur den skulle hanteras. Från bön-

dernas sida avgjordes samtidigt ett slags maktkamp som ledde till att yngre, radikalare element fick ökat inflytande på bekostnad av äldre och försiktigare män i socknarna. Det skulle dock ta ytterligare ett år innan runt 5 000 beväpnade män nådde Stockholm och den stora katastrofen på Gustav Adolfs torg. Sedan armén slagit ned upproret, fängslat en stor mängd dalkarlar och sedan under militär bevakning fört dem hem, lägrade sig lugnet över Dalarna.

Karin Sennelfelt undersöker politiska processer, men dessa är helt uppbyggda på enskilda individers agerande. En lång rad individer passerar också revy i denna bok. Bland upprorsmännen är det kopparskrivaren Gustav Schelin, majoren Wilhelm Gustav Wrangel, riksdagsmannen Skinnar Per Andersson som skildras närmare och sätts in i ett större sammanhang. Ibland kan man sakna en djupare analys av just dessa personers individuella agerande och eventuella personliga bevekelsegrunder, men i stort sett är det personhistoriska godset väl infogat i processanalysen.

Författaren visar hur viktiga socknarna var som organisatoriska enheter för dalkarlarna. Möjligen hade man kunnat komma än längre genom att analysera hur mobiliseringen i en viss socken gått till, vilka bönder och grupper av bönder som var de drivande, vilka som fördes åt sidan av de mera radikala osv. Här hade en personhistorisk infallsvinkel eventuellt kunnat ge ytterligare kött på benen och processanalysen. I anslutning till detta resonemang finns det ett källmaterial som författaren inte utnyttjat och som möjligen kunnat föra undersökningen framåt ytterligare en bit.

Den noggranne Bjarne Beckman missade en handling i sin stora undersökning. Detta dokument förvaras i Krigsarkivets samling av s.k. numrerade handlingar och lyftes fram i ljuset av Alf Åberg för ett drygt decennium sedan, och har senare nyttjats även av undertecknad.¹ Handlingarna är listor över dödade och

sårade bönder i anslutning till eldgivningen den 20 juni. Förutom mera exakta uppgifter om de olika offren, deras namn, hemsocken och huruvida de överlevde eller dog, ger listan även en annan och i detta sammanhang mera intressant uppgift. Eftersom 1700-talets eldhandvapen inte hade särskilt lång räckvidd var det med all säkerhet i första hand bönder i de främsta leden som föll offer för militärens eldgivning. Genom att granska vilka som stupade och skadades får vi en aning om vilka bönder som befolkade de främsta leden. Detta är förvisso ett föga finstämt instrument, men listorna ger ändå en aning om vilka bönder som var pådrivande under de mest kritiska timmarna av det två år långa upproret.

Det ovan anförda är dock en krumelur i marginalen till en avhandling som ger oss värdefull ny kunskap om såväl bondesamhällets politiska mobilisering som själva dalupproret 1743. Trots att det är den politiska mobiliseringens strukturer som står i fokus för avhandlingen ges således rikhaltiga personhistoriska inslag som gör den väl disponerade boken till en givande läsning även för den som är mest intresserad av individer och dessas göranden och låtanden.

Lars Ericson

¹ Krigsarkivet, samlingen *Numrerade handlingar nr 2076*; Alf Åberg, Gömt men inte glömt. "Stora daldansen" på Gustav Adolfs torg sommaren 1743, i Leif Gidlöf, red., *Forska själv! En bok om arkiven i Stockholm*, Sthlm 1990 s 175–182; Lars Ericson, Den stora Daldansens offer år 1743, I *bland bergsmän och bruksfolk. Sveriges släktforskarförbund. Årsbok 1991*, Sthlm 1991 s 185–206.

BRITA BENGTTSSON

1751 års män: Anteckningar om amatörer och hovkapellister vid "Kongl. begravnings och kongl. krönings musiquerne år 1751"

Stockholm : Statens musikbibliotek, 2001. 180 s., illustr., hft. Ingår i serien *Musiken i Sverige*, utgiven av Statens musikbibliotek, nr 12.

Denna bok utgör en biografisk översikt utifrån ett musikhistoriskt perspektiv. Dess syfte är att utreda vilka människor som deltog i den största gemensamma musikaliska manifestationen i Sverige under mitten av 1700-talet, nämligen den "Kongl. Begravnings Krönings- och Hyllnings Musique" som utfördes 1751, dels vid begravningen av Fredrik I, dels i samband med kröningen av Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika. De stora skarorna av sångare och instrumentalister vid dessa tillfällen leddes av Johan Helmich Roman, som egentligen hade lämnat sin tjänst som ledare för Hovkapellet men som återkom för detta evenemang. Utgångspunkten för boken är de listor över medverkande som finns bevarade i hovstatens räkenskaper.

Idén till detta projekt fick professorn i musikvetenskap vid Uppsala universitet Ingmar Bengtsson under sitt forskningsarbete kring Johan Helmich Roman och dennes efterträdare i hovkapellmästartjänsten, Per Brant. Under många år samlade Bengtsson i samarbete med sin hustru, Brita Bengtsson, material om de inte mindre än 140 musiker som var med vid begivenheterna 1751. Ingmar Bengtsson avled 1989 och hann inte vara med om att slutföra projektet, men Brita Bengtsson har arbetat vidare och kan nu lägga fram resultatet, boken *1751 års män*, som ingår i Statens musikbiblioteks publikationsserie *Musik i Sverige*.

Recensioner

Det är ibland en spännande läsning. De 140 musikerna avhandlas på tillsammans 139 sidor. De är i boken strukturerade i grupper på samma vis som i källornas förteckningar: Röster, Skolebarn (delade i tre åldersgrupper), Instrumentister, Främmande som hulpt, samt Capell Drängarne. De går också ganska lätt att dela upp i motsatsparen yrkesmusiker/amatörer och i invandrare/svenskfödda. "Instrumentisterna", d.v.s. hovkapellisterna, var till större delen av tysk härkomst, och många av dem hade kommit till Sverige med den orkester som Adolf Fredrik förde med sig till Stockholm 1743.

Ett imponerande källforskningsarbete ligger bakom denna publikation. Till de källor som utnyttjats rikligt hör Stockholms mantalslängder och hovets arkiv (bl.a. påpekats i inledningen Vinkällarens räkenskaper som ett givande material), men efterforskningsarna har också lett till många andra stockholmska arkiv. Däremot konstaterar jag en resurs som tyvärr inte använts och inte omnämns, trots att den är mycket relevant: Gösta Thimons *Stockholms nations studenter i Uppsala 1649–1800*. I del 2 av detta arbete, publicerad 1995, återfinns man sju av de 140 musikerna, och i några fall finns där viktig information som ej kommit med i *1751 års män*. Det ska också sägas att Brita Bengtsson å sin sida funnit uppgifter som Thimon missat. Del 3 av Thimons arbete är ännu opublicerad, men i det manus som författaren efterlämnat hittar man en hel del kompletterande uppgifter, ibland helt väsentliga, om åtminstone fem av de medverkande "skolebarnen". Ytterligare en och annan uppgift går att utvinna ur de samtida matriklarna i Stockholms nations arkiv. Både detta arkiv och Thimons manus finns i Uppsala universitetsbibliotek. Naturligtvis måste man dra en gräns för hur mycket arkivmaterial man ska gå igenom i ett sådant här arbete, men just i detta sammanhang var det olyckligt att utesluta Stockholms nation i Uppsala.

Det är troligt att Ingmar Bengtsson med sin mångfasetterade kunskap om denna periods musikhistoria skulle ha valt att inrama de biografiska studierna med vissa internationella jämförelser och musikhistoriska aspekter, om han medverkat i detta projekt till slutet. Så har nu inte skett i denna volym – tyngdpunkten ligger helt på att redovisa vad man funnit om respektive person, hans (i några fall hennes) levnadslopp och relation till musik i allmänhet och till 1751 års evenemang i synnerhet. Denna begränsning klargörs också i inledningen. Det kan inte hjälpas att man genom den känner sig lite lurad på den aha-upplevelse som så att säga finns latent i detta projekt: kopplingen mellan ett stort, allmänt musikhistoriskt skeende – borgerlighetens inträdande i konstmusiken – och ett svenskt, hittills outforskat källmaterial.

En del brister och frågetecken kan man notera på detaljnivå. Flera hovkapellister försörjde sig till en del som notkopister, i en tid då nottryckandet fortfarande var mycket begränsat. Brita Bengtsson noterar denna födkrok när hon träffat på den i källorna, men hon har inte uppmärksammat den stora dokumentation av sådan verksamhet som finns i form av noter. Johan Daniel Gudenschwager, faktotum för Hovkapellet, har t.ex. lämnat efter sig åtskilliga musikhandskrifter som bevarats. Gudenschwager är för övrigt en person som man gärna hade velat få en lite bredare beskrivning av. Att han fanns med i kretsen kring Bellman framgår av Brita Bengtssons litteraturhänvisningar, men det nämns inte i hennes text. – En del onödigt slarv i avstavning och kommatering förekommer i texten, men inte på någon direkt störande nivå.

När detta är sagt vill jag slutligen konstatera att *1751 års män* är en tacknämlig grundval för kommande personhistorisk och musikhistorisk forskning, och att det är mycket glädjande att ett långvarigt och viktigt projekt nu kommit i hamn.

Anders Edling

MIKAEL ALM

Kungsord i elfte timmen:

Språk & självbild i det gustavianska enväldets legitimitetskamp 1772–1809.

Stockholm: Atlantis, 2002. 480 s., illustr., personreg., inb.

”I misstagen Eder mycket om I tron, at här sökes annat än Frihet och Lag.”

Orden var Gustaf III:s när han talade till ständerna efter statskuppen den 19 augusti 1772. Genom att återropa centrala begrepp som ”frihet” och ”lag” från föregående regim anknöt den unge konungen försåtligt till samma ideal som den störtade ordningens företrädare legitimerat sin makt utifrån. Den som med våld avskaffat det frihetstida ständerväldet utropade sig nu till fullföljare av samma väldes målsättningar och ideologi. Men inte nog därmed: konungen sökte nu i en brett upplagd propagandakampanj legitimitet för den nya regimen. Vissa historiker har velat förlägga Gustaf III:s enväldesambitioner till 1789 års riksdag, då Förenings- och säkerhetsakten drevs igenom – i praktiken en ny grundlag för Sverige. Andra har inte tvekat att förlägga införandet av ”det gustavianska enväldet” till året för den första statskuppen – 1772. Uppsalahistorikern Mikael Alm hyser inga betänkligheter härvidlag. Gustaf III:s ambitioner att införa kungligt envælde fullföljdes i praktiken redan 1772. Vad som följde 1789 var bara en kodifiering av den maktfördelning som upprättats sjutton år tidigare.

Den nye makthavaren ville marknadsföra sig. I en serie medaljer lät konungen i förtäta symbolspråk med klassisk anknytning hamra ut värden och idéer som den nya regimen hämtade legitimitet från. Medaljerna skulle på ett lättfattligt sätt inpränta rättfär-

digande och ideal samtidigt som viktiga händelser under regeringstiden hugfästes. Medaljkonsten hade använts som propagandamedium under 1600-talet, då europeiska furstar från England i väster till Ryssland i öster låtit slå medaljer över sig själva. I Frankrike gick Ludvig XIV ett steg längre: de medaljer som slagits under hans tid skulle sammanställas i ett stort planschverk i syfte att spridas till nya grupper av undersåtar. Gustaf III lånade idén och engagerade tidens främste kopparstickare, Jacob Gillberg, till att i ett arbete med 110 planscher gravera de medaljer som slagits. Något förvånande är att flera planscher grave- rades utan att motsvarande medalj frambragtes. Den betydelse Gustaf III tillmätte projektet framgår av att ansenliga summor satsades. Men det omhuldade planschverket gavs aldrig ut, inte heller under Gustaf IV Adolfs tid, trots att denne år 1798 återupptagit faderns medaljprojekt sedan förmyndarregeringen skrinlagt det hela 1796. År 1803 tycks projektet slut- giltigt ha avskrivits.

Mikael Alm har i avhandlingen *Kungsord i elfte timmen* analyserat Gustaf III:s medaljprojekt som en del av kuppmakarens strävan att förankra sin makt i otvetydig legitimitet. Bakgrunden till det hela var naturligtvis att det kungliga enväldet som styresform alltifrån slutet av 1600-talet var underkastat en allt intensivare granskning utifrån rationalistiska förutsättningar. Under följande århundrades upplysning skärptes de ifrågasättande argumenten, och enväldet genomlöpte en legitimitetskris ute bland den reflekterande allmänheten. En ”borgerlig offentlighet” var på väg att växa fram. Allt efter som sekulariseringen tilltog och vetenskapliga synsätt bredde ut sig, undergrävdes föreställningar om makten som gudomlig förläning. Jürgen Habermas har utpekat fem skärningspunkter för den moderna statens legitimitetsproblem: sekularisering, rationalisering, fri- och rättigheter, suveränitet och nationalmedvetande. Inom

vart och ett av dessa områden intensifierades under 1700-talet den statsteoretiska och politiska diskussionen. Också i Sverige växte en teoretisk medvetenhet fram kring dessa temata.

I skuggan av ifrågasättandet av det kungliga enväldet sökte Gustaf III kommunicera sin person och sin politik med hjälp av medaljer. För att bringa underliggande syften och politiska tekniker i dagen använder Alm i sin undersökning även de tal – sammanlagt aderton till antalet – som konungen höll vid sina fem riksdagar. Också Gustaf IV Adolfs regim hamnar under luppen, men eftersom materialet här är magrare blir resultatet mindre anslående. Dels avhölls endast en riksdag under hans regeringstid (i Norrköping år 1800), dels var han som retorisk propagandist fadern betydligt underlägsen.

Alm använder begreppet "självbild" för att tolka syftet bakom medaljer och riksdagstal. Gustaf III var angelägen om att kommunicera med ständer och medborgare samtidigt som han var medveten om att den vidgade kungamakt han lutade sig mot hade vunnits på revolutionär väg. Därav behovet att med retorik, slagna medaljer och ståtliga gravyrer skapa acceptans för den egna regimens göranden. Varje politisk makt tilldrager sig inom ramarna för en *politisk diskurs*. Med detta senare begrepp avser Alm hela det ramverk av gemensamma och normerande värden som omfattar all politisk kommunikation i ett samhälle. För varje makthavare framstår som ofrånkomligt att söka skapa och vidmakthålla legitimitet – *diskursiv auktoritet*, med Alms term. Gustaf III var uppenbarligen starkt medveten om spänningar och mekanismer inom fältet för samfärdsel med ständer och opinioner. Skickligt och oförväget utnyttjade han de vägar som stod till buds, men får ändå sägas ha misslyckats kapitalt med hänvisning till hur det hela avlöpste.

Naturligtvis var det viktigt för konungen att kunna fränkänna sig alla anklagelser för maktmissbruk och strävanden till envælde. Tongivande grupper inom adeln hade på ett tidigt stadium blivit medvetna om varthän den kungliga politiken syftade, och en självmedveten opposition hade vuxit fram just inom detta stånd. I det tal konungen höll vid plenum plenorum den 17 februari 1789 betygade han med emfas, att några enväldesambitioner inte hade dikterat hans handlande att genomdriva en radikal grundlagsändring. Det enda som bestämt hans handlande var en vilja att göra sig till ”then rätta Frihetens Förswarare” och att ”nedtrycka och näpsa sjelfswäld, at ej tåla, at the som burit sine förmätne händer på Min Faders Krona få ryckas med Mig om then Spira Jag förer”. Anfall var bästa försvar. Genom att oblygt tillskansa sig begrepp och ideal från ständerväldets dagar trodde han sig kunna vända en stursk opinion till egen fördel. När inte politiken ville lyckas, återstod intet annat än diverse repressiva metoder för att tysta obekväma röster. Polismästare Henric Liljensparre hade till den änden utvecklat ett omfattande angiveri- och spionerisystem.

Både Gustaf III och hans son strävade efter att utveckla en trygghetsretorik, enligt Alm. Genom retoriska utspel och fagert tal om planerade reformer ville man skapa lugn i riket. Undersåtarnas känsla av trygghet skulle befordras. Inom det religiösa området kan den skarpsynta Alm dock urskilja en skillnad mellan de två gustavianerna. I Gustaf III:s retorik förmärks inte oväntat en spänning mellan toleranstänkande och ortodoxi, så snart han tar till orda i fråga om religion. En sådan bipolaritet letar man förgäves efter i Gustaf IV Adolfs uttalanden. I hans fall är ortodoxin allena rådande. Inom det juridiska området vill bägge konungarna flagga med sin omsorg om lagen och lagens utövning. Båda vill framträda som rättvisans och rättssäkerhetens beskyddare så att "rätt

sker alla Stånd och hwar Svensk Man” som det heter i den nytilträdde konungens programförklaring den 1 november 1796. För Gustav IV Adolf gäller, att han bara vid två tillfällen i sina tal kommer in på det politiska området. Symtomatiskt berör han aldrig ett farligt begrepp som ”friheten” utan bara begreppet ”tryggheten”. Fadern däremot hade vid åtskilliga tillfällen tjugat sina åhörare genom att utbreda sig kring den för upplysningen centrala ”friheten”.

Mikael Alms avhandling presenterar viktiga och intressanta synpunkter av hur de gustavianska skedets regimer ville uppfattas av allmänheten. De resurser och den omsorg som kringgärdade arbetet med att föra ut olika självbilder vittnar om den betydelse som tillmättes verksamheten. Medaljporträtt, retorik och symbolspråk var uttryck inte bara för fåfänga och självsmicker utan för insikter om politiska realiteter. Gustaf III var klart medveten om den kris som enväldet genomlöpte i hela Europa. Att till varje pris vinna legitimitet för sig själv som makthavare var nödvändigt. Sammansvärjningen mot honom menifesterade i reell och blodig handling att denna legitimitetskris inte var ett fantom. Sak samma kan sägas om statskuppen 17 år senare och de nya grundlagar som denna ledde fram till. Mikael Alms avhandling – minutiöst noggrann i sin granskning av arkivmaterial, klok i sina slutsatser, metodiskt medveten i sitt upplägg, gedigen i sitt utförande – genomlyser ett dramatiskt skede under framväxten av nya förutsättningar för politiskt handlande i Sverige.

Olof Hägerstrand

HENRIK HÖJER

Svenska siffror:

Nationell integration och identifikation genom statistik 1800–1870.

Hedemora: Gidlunds förlag, 2001. 288 s., illustr., käll- & litteraturlösn., summary, hft.

Uppsalahistorikern Henrik Höjers avhandling *Svenska siffror* handlar om hur statistik både som praxis och vetenskapsområde växte fram i Sverige under 1800-talet. Men inte bara därom. Statistiken utpekades som verkande kraft i utvecklandet av nationell integration och svensk självbild under 70 år av det långa århundrade som började med Franska revolutionen och slutade med utbrottet av Första världskriget, för att tala med Eric Hobsbawm. Tillsammans med folkskola, historieromantiska schabloner såväl i romaner som inom teater och måleri liksom patriotisk historiskrivning, inrättandet av museer med nationella kulturföremål och olika monument tjänade statistiken ändamålet att grunda och formera en svensk nationell identitet. Statistik utgår från distinkta kategorier vare sig det gäller geografiskt område eller befolkningsgrupp. I kraft av dessa distinktioner underblåser den statistiska metoden framväxten av nationsmedvetande. Den som kan hänföras till den grupp eller det område som ingår i undersökningen får sin sociala eller nationella identitet bekräftad och kan samtidigt jämföra förhållanden och data från andra områden, i sin tur kartograferade av nitiska statistiker därstädes. Jämförelser mellan olika stater gav sig därvid som något självfallet. En smula förenklat kan ett av de teman som Höjer belyser framställas så.

Tabellverket hade tillkommit 1749. Dess främsta uppgift var att hjälpa makthavarna att få grepp om befolkningssituationen i landet. Rykten om stor ut-

Recensioner

vandring hade uppkommit. Genom Tabellverkets insatser kunde ryktena avskrivras. Men många andra sammanhang fanns att utreda: antal döpta varje månad och fördelning efter kön och börd (d.v.s. "äkta" eller "oäkta"), antal begravna varje månad med fördelning efter kön, antal ingångna äktenskap och genom döden upplösta äktenskap varje månad, antalet månatligen döda fördelat efter kön och femårsintervall med spädbarn särskilt angivna samt dödsorsaker i 33 olika kategorier, folkmängden vid årets slut efter kön och med spädbarn särskilt redovisade, folkmängden vid årets slut fördelad efter kön och stånd indelat i 32 grupper (med vissa undergrupper). Befolkningens storlek, dess sammansättning och tänkta förändringar inom densamma utgjorde under de närmaste åren efter Tabellverkets tillkomst en uppgift för makt-havare att bemästra. Frågor om nativitet, livslängd, sjukdomar och självmord framstod som angelägenheter för statsmakten. Den politiska aritmetiken – senare benämnd "statistik" – hade tillskapats. Optimismen visste ingen gräns: somliga räknemästare kalkylerade med att landet kunde härbärgera en befolkning på 30 miljoner invånare i framtiden.

Från början hade Tabellverkets uppgifter kringvärvt av djupaste sekretess. När ständerväldet upphört genom statskuppen 1772 avskaffades riksdagens ansvar för institutionen. Samtidigt började kravet på sekretess kring verkets uppgifter ifrågasättas. Framstående personer inom det vetenskapliga etablissemanget som Anders Berch och Pehr Wargentin kunde svårigen inse förtjänsten med att hemlighålla de siffror Tabellverket räknat fram. Berch hade redan på 1750-talet i ett brev till Wargentin framhållit att verkets data kunde komma till nytta om de bleve allmänt kända i stället för att som nu ligga inlåsta i arkiv. Wargentin menade å sin sida att folk i högre utsträckning skulle stimuleras att lämna in uppgifter till Tabellverket om de finge se att dessa uppgifter publicerades.

Dessutom var ju hemlighetsmakeriet uppenbarligen selektivt, eftersom *Vetenskapsakademiens Handlingar* redan på 1750-talet publicerat uppsatser, vari ingick uppgifter från Tabellverket. Ett mer nyttoinriktat förhållningssätt till den officiella statistiken syntes vinna mark.

Ett drygt årtionde före sekelskiftet 1800 tycks intresset för den politiska aritmetiken ha avtagit, men några år in på det nya seklet blossade intresset för denna nymodighet upp på nytt. När Tabellverket tillkom vid mitten av föregående sekel hade siffrorna varit verktyg för statsmakten att föra en aktiv befolkningspolitik. När under 1800-talet en "borgerlig offentlighet" på allvar börjat framträda, fick det statistiska materialet en annan funktion. Nu blev siffrorna något att avgränsa och förstå verkligheten med. Dessutom kunde dessa siffror och diagram tjäna som inspiration för en offentlig debatt om själva samhällsbygget och de olika institutioner och funktionärer som fanns där på olika nivåer. Statistiken blev under 1800-talet en självständig och aktivt verkande kraft i samhället i takt med att de offentliga arenorna blev flera. En lång rad nystartade tidningar – mest känd är förstås Lars Johan Hiertas *Afönbladet* – tog hand om och förmedlade till allmänheten de statistiska uppgifter, som både Tabellverket och självständigt arbetande undersökare levererade. Mängder av broschyrer och tidningsartiklar försåg den intresserade allmänheten med statistiskt material. Verkligheten blev genomlyst från en rad olika aspekter. Uppenbarligen fanns hädanefter möjligheter att bearbeta densamma med utgångspunkt från de tolkningar som siffrorna tillhandahöll.

År 1801 ville Georg Adlersparre ge ut en *Journal för Naringarna och Statistiken*, tänkt som en utvidgning av den redan existerande tidskriften *Läsning i Blandade Ämnen*. Men detta var under "järnåren", och Adlersparres ansökan avslogs. Regeringen fruktade of-

fentliggörande av statistiska uppgifter – inhemska förhållanden skulle inte kunna jämföras med utländska. Efter regimbytet 1809 skedde en attitydförändring från statsmaktens sida, och mängder av sifferuppgifter publicerades. Som en följd av Napoleon-årens handelsspärrar inrättades 1811 Lantbruksakademien. En av de verksamheter som knöts till denna institution var insamlandet och bearbetandet av statistik kring jordbruksnäringen. Carl Akrell blev drivande kraft i detta värv. En rikstäckande jordbruksstatistik hade förvisso redan börjat samlas 1799, då landshövdingarna ålades att samla in skördeomdömen tre gånger per år. Med Akrell som drivande kraft vid Lantbruksakademien blev jordbruksstatistiken väsentligen utökad. En enhetligare indelning av landet i syfte att underlätta insamlandet av uppgifter blev följden. Tidigare hade socknar kunnat vara sönderstyckade i upp till fyra härader, vilket hade försvårat arbetet för Tabellverkets folk. Krav på enhetlighet och jämförbarhet växte sig starka. Höjer menar likväl, att Lantbruksakademiens statistiska verksamhet under tidigt 1800-tal mest stannade vid önskemål och avsikter.

Den läsande allmänheten hade dock fått blodad tand: åstundan efter statistik var ostillad. Det populära romanläsandet var under vissa tider på väg att ersättas av tillägnandet av statistiska tabeller. För Höjer framstår denna tillägnan som en viktig del av den nationella integrationen under 1800-talet. Själva kommunikationen av statistik hade denna verkan. Ofta var de uppgifter som förmedlades av underordnat intresse. Skapandet av ett nationellt medvetande var en än så länge osynlig biverkan av statistiken.

Naturligtvis fanns också de som uppfattade den statistiska vetenskapen som ett förfallssymtom. I seklets början sattes ännu likhetstecken mellan "statistik" och "statskunskap". Siffror och tabeller hörde inte hemma inom en fordrande politisk vetenskap. När

den bekante finländske folkloristen Carl Axel Gottlund i en tentamen vid Åbo akademi 1814 fick frågan av professor Daniel Myrén om vad som avsågs med begreppet "statistik" skulle rätta svaret vara "historia och beskrivning av ett lands styrelse och förvaltning". Också den med åren alltmer konservative grundlagsfadern Hans Järta jämrade sig över att statistiska metoder och tänkesätt var på väg att tränga in i maktens kanslier. Statistiken hade medverkat till deklassering av en hög och ansvarstygnd verksamhet: "Småningom har denna låga ensidiga *Statskunskap* utträngt den forna högre *Statskonsten*", skrev han 1823. Järta såg med nedlåtethet på den "hop av troende, för hvilka siffran är en gudomlighet". I stället framhöll han det moraliska omdömet och den klara, tränade blicken som verktyg för statsmannen. Det hjälpte inte – allmänhetens intresse för siffrors och tabellers magi tycktes osläckligt. Mängder av böcker, broschyrer och tidningar översvämde marknaden och hade god åtgång, självklart mest i städerna och bland särskilda yrkesgrupper som ämbetsmän, handelsmän och officerare. Universitetens folk tycks dock ännu inte ha insett vilka möjligheter den nya vetenskapen erbjöd.

Höjers avhandling utreder den svenska statistikens barndom men med utblickar mot vad som samtidigt pågick ute i Europa. När krigstrummorna efter 1815 tystnat, fanns vidsträckta fält för statistiska utredningar inom skilda samhällsområden. Både Belgien, Frankrike, Storbritannien och längre fram Tyskland kom att lämna viktiga bidrag till de statistiska metodernas utveckling. Hemmavid gjorde personer som Carl Akrell, Per Adolf Granberg, Carl af Forsell, Carl Edvard Ljungberg, Fredrik Theodor Berg o.a. viktiga insatser för statistikens främjande. Som så ofta har påtalats: siffran i sig har en suggererande verkan. Den troskyldige förleds lätt att uppfatta den sifferbelagda uppgiften som objektiv på ett annat sätt än om den framställs i ord. Nog kan man med fog misstänka att

denna form av magi spelade in under 1800-talets första årtionden, när intresset för siffror var så starkt hos den läsande allmänheten. Det betyder inte att statistik i sig är missledande, men siffrorna behöver uppenbarligen nyanseras med annat slags information. Den misstro som lyser fram i Hans Järtas kritik pekade också på vidare aspekter av det vi kallar verkligheten. Ovägbara och icke mätbara faktorer bör aldrig underskattas.

Statistiken var likväl ingen dagslända. 1858 inrättades Statistiska centralbyrån, en inrättning som alltför spelar en framträdande roll vid varje försök att förstå krafter, strömningar och tendenser i det svenska samhället.

Höjers avhandling lyfter på ett förtjänstfullt sätt fram en viktig del av det inhemska nationsbygget. Utredningarna i boken av den svenska statistikens vandringer ut mot de offentliga arenorna är gediget genomförda och saknar ingalunda dramatik. Alldeles nya sätt att nalkas samhället och förstå betingelser och mekanismer bakom politiskt agerande ges här. Om det slitna begreppet "modernitet" kan tänkas rymma något av substans, måste rimligen den statistiska vetenskapen inkluderas däri. Förutom att en mängd andra till begreppet hörande faktorer genom samma vetenskap bör kvantifieras. Vid sidan av det rent vetenskapshistoriska i boken förmedlas annan värdefull kunskap om presshistoria, sociologi, personhistoria.

Olof Hägerstrand

BENGT SJÖBERG

Prästsläkten Andrae från Småland och Östergötland.

Stockholm: Eget förlag, 2001. 256 s., illustr., inb.

Två släkter knöts samman genom äktenskapet år 1870 mellan prästen Anders Johan Andrae och Ida Nilsson. Deras efterkommande utgör 480 personer, med alla ingifta närmare 750. Bengt Sjöberg är en av de ingifta, och han berättar i *Prästsläkten Andrae* om såväl anorna i Småland och Östergötland som ättlingarna fram till nutiden. Med andra ord är detta en bok om rötter och grenar med prosten och hans hustru som stam. Tidsmässigt omspanner boken mer än fyra århundraden från bonden Erich på Talery Södergård i Linderås under slutet av 1500-talet till lille Max Gustafsson född i juli 2000 i Visby.

Boken är indelad i fem kapitel, varav de två första skildrar "Anders Johan och Ida" samt "Prästgården i Hvena". Anders Johan Andrae står i centrum. Han verkade större delen av sin prästtjänst i Vena i norra Kalmar län, en uppskattad predikant som gärna samarbetade med förkunnare från Nordöstra Smålands Missionsförening. Lantprästen hade en viktig roll i allt som rörde socknen och prästgården var även lokalt kulturcentrum.

I två kapitel behandlas runt 200 anor i Småland (Anders Johan) och Östergötland (Ida). Texten är rik på citat ur källmaterialet och ur litteraturen, bl.a. ur prästgårdsminnen av bröderna Andrae. Källhänvisningar finns, om än sparsamma, när text har tagits ur annat än en kyrkobok. Barnen redovisas under modern, eller under den kvinna, som är mor till det barn som för släkten vidare. Detta innebär att man där ska söka även barnen till tidigare eller senare hustru.

Recensioner

I antavlan redovisas fars och mors släkt var för sig. Sjöberg har för anorna använt sig av Kekulés system, med Anders Johan Andrae (2) och hustrun Ida (3), därefter en fördubbling för varje ana. I huvudsak är anorna bönder och några soldater, från områden med låg rörlighet. Från tiden före kyrkböckerna är uppgifterna om individerna osäkra.

Bokens avslutande kapitel ger i tabellform sex – sju generationer ättlingar till Ida och Anders Johan. Släktgrenarna är spridda över hela landet, mest dock i Svealand och norra Götaland. Trots gemensam bakgrund i prostgården i Vena utgör de ett tvärsnitt av det moderna Sverige. Anders Johan representerar den grupp bondsöner, som fick stöd att utbilda sig. Prästyrket gav status och stabil inkomst. En generation senare blev folkskolläraryrket ett naturligt val.

Bondsonen blev präst, hans söner blev präster och deras efterkommande återfinns som professorer, officerare, läkare, trädgårdsmästare, lärare, handelsanställda, ingenjörer och systemutvecklare. Om männens karriär var förutsägbar, vad blev då av kvinnorna?

De flesta av den första generationens kvinnor stod vid sin mans sida. Prästfrun var husmor i ett stort och gästfritt hem. Senare generationers kvinnor utbildade sig, bibliotekarie, lärarinna, skattehandläggare, tandläkare, förskollärare, journalist, m.m. Hit hör också en ung läkare, känd via TV som 'Robinson-Sara' (tab. 105). Mest udda yrke har en ingift "mångsysslare" (tab. 224).

Stamtavlan för ättlingarna avspeglar dagens samhälle, en man dör i Vasaloppet, äktenskap är inte livslånga, samboförhållanden vanliga. Vigseldatum anges men inte alltid vilket år ett par blivit samboende. Adoptioner av utländska barn förekommer, som t.ex. fadern till den ovannämnde Max.

Sjöberg har för sin kognatiska stamtavla (alla ättlingar) valt en löpande numrering med början nr 1 i

prosten själv och sedan sonen Nathan nr 2, dennes barn nr 3, 9 och 16. Nathans barnbarn och barnbarnsbarn har då fått mellanliggande nummer fram till nr 30 = prostsonen Seth, och därefter hans efterkommande, etc. Individer som själva fått barn har fått egen tabell.

Ett mer användbart sätt att numrera ättlingarna hade varit att använda bokstäver. Anders Johan = stamfader; varje barn får egen bokstav Aa, AB, Ac, AD; BA, Bb, BC; cA, cB. Nathans sondotterdotterdotter blir då: Aaaba. Stor bokstav anger en man, liten bokstav anger en kvinna. För varje generation lägger man till en bokstav. Läsaren ser snabbt vilken relation personen har till stamfadern. Med den numreringen uppstår inte heller problem vid framtida utvidgning av stamtavlan.

Bildmaterialet är rikt, bilderna väl valda, komponerade vid fotograferingen efter sin tids ideal. Bilden av prosten Andrae omgiven av sina fyra söner, alla präster, samlade efter Tors, yngste sonen, prästvigning i Linköping utstrålar gemenskap. De är starka tillsammans. Den kan ställas invid en bild tagen ett halvt sekel senare. Då är fyra av prostens barnbarn, söner till Tor, porträtterade vid Carl Göran Andraes, den yngste brodern, disputation. De är fotograferade i en paus under disputationsmiddagen, självständiga, avslappnade, men den sammanhållande gestalten saknas; fadern biskopen och akademiledamoten Tor Andrae hade avlidit 1947. Vi ser fyra individer.

Kvinnorna är tydliga. På förlovningsporträtten är tre av prostens döttrar fotograferade med synliga händer, ingifta med dolda händer eller i bröstbild. Gruppbilderna vid bröllop är folkrika och tidens gång syns bäst i kvinnornas och barnens kläder. Livet och en framtid, en förväntan, speglas. Begravningsbilder förekommer inte.

Boken är utgiven på eget förlag. Korrekturläsningen av texten har varit svår men den borde varit ändå noggrannare. Oklara formuleringar och en del onödiga fel hade därvid kunnat sällas bort. En fackgranskare privat eller på ett förlag kunde ställt frågor, t.ex. om definitionen på ambulerande skola (s. 13), och kanske bidragit till att uppgifter om en och samma person som ogift och gift varit likartade (nr 97; 147). Ingels-träde församling kunde rättats till Väsby församling, (tab. 101). Om hustru Lisbet Håkansdotter anges: "troligen dog hon 1734 hos dottern Karin och mågen Anders på Diurafall..." (s. 83). Dottern var enligt tabellen död i pesten 1711, mågen omgift och boende på Diurafall, med ny hustru. Något tryckfel förekommer i tabellnumreringen.

Ortnamn förekommer med tre olika stavningsvarianter inom en sida, exempelvis namnet Äpplehult. Det hade varit svårt skapa ett bra ortregister. Möjligen hade en ortlista med normaliserad stavning och äldre stavningsvarianter varianter gjort nytta. Personnamnen har normaliserats efter Släktforskarförbundets lista.

I sista kapitlet har texten ställts upp efter en mall, vilket givit god läsbarhet. Boken avslutas med Anders Johans och Idas bouppteckningar och en förteckning över källor och litteratur samt bilder. Sist finns ett personregister om 2 500 namn, vilket förhöjer bokens värde. Anorna är sorterade efter förnamn och ättlingarna efter efternamn.

Boken omfattar drygt 250 sidor och är resultatet av mångårig forskning, som delvis kunnat nyttja tidigare material inom släkten. Mina anmärkningar ovan till trots är boken till nytta och nöje för många, inte bara för den som tillhör släkten Andrae.

Framställningen är saklig och har livskraft särskilt i de två inledande kapitlen. Tack vare personregistret fungerar boken som en uppslagsbok för en bit av av 1900-talets personhistoria. Stamtavlan kan också ut-

göra underlag för studier av en mindre population med gemensam bakgrund ur sådana aspekter som t.ex. yrke, studier, livslängd.

Bengt Sjöberg har varit chef för Västernorrlands regemente och är fortfarande verksam i Försvarets traditionsnämnd. Han har sammanställt en släktbok som berättar inte bara om prosten Andraes rötter och grenar. Den berättar också indirekt om samhällsförändringarna under 1900-talet, där inte bara uppbröttet från jordbruket kommer väl fram utan också den klassresa många individer har gjort.

Irma Ridbäck

BENGT SJÖBERG

Rötter i Anundsjö – en bygd nolaskogs.

Stockholm: Eget förlag, 1999. 607 s., illustr., inb.

Bengt Sjöberg var överste i generalstabskåren och under många år chef för Västernorrlands regemente. Efter sin pensionering har han framträtt som författare av arbeten i numismatik och emblemantik men också i lokalhistoria samt släkt- och personhistoria som *Rötter i Anundsjö* och senast *Prästsläkten Andrae*.

Anundsjö i norra Ångermanland har haft fast bebyggelse sedan medeltiden. Församlingen bildades i slutet av 1400-talet genom en utbrytning från Själevad. Svedjefinnar bosatte sig här under 1600-talet, och en nomadiserande samebefolkning har funnits i socknen. Enligt författaren kan Anundsjöborna på grundval av låg förekomst av blodgrupp A ha sitt ursprung i en tidig västeuropeisk befolkning.

För den här boken, *Rötter i Anundsjö*, har Bengt Sjöberg bedrivit forskning under snart sagt fyrtio år. Hans hustrus farmor, Martha Henriksdotter Sjölan-

der, hade sina rötter i Mellansel och Anundsjö, och en längre vistelse i bygden gav honom tillfälle att samla material på plats. Närheten till landsarkivet i Härnösand inspirerade till fortsatt forskning. Socknens befolkning har tidigare redovisats i olika skrifter, bl.a. *Anundsjö släkter och gårdar* av Anna Greta Näslund, och Sjöberg har hämtat underlag från den men hans bok utgör också ett komplement.

Det har blivit sexhundra sidor om socknen. Anorna redovisas byavis. Släktens förgreningar berör 28 byar inom socknen och 2 grannsocknar, Sidensjö och Själevad. Varje bykapitel inleds med en antavla över anorna i den byn. Det är många gånger svårt att i löpande texten placera individerna, särskilt som anförsluster gjort att en individ bara får ett nummer. Svårigheten att orientera sig bland anorna beror dock inte på oklar numrering utan snarare på att boken innehåller så många fakta att texten till antavlan ibland kommer i skymundan.

Till var och en av de 28 byarna är fogad en exkurs om liv och leverne i socknen. Dessa behandlar alla aspekter, inte bara dem som rör jordbruk och bondens ekonomi, utan även bl.a. namngivning, barndop, finska rötter, samiska rötter, sjukdomar, knektar, båtsmän, resor, vallfarter och oknytt. Texten bygger på en omfattande genomgång av såväl arkivhandlingar som befintlig litteratur, allt redovisat dels i fotnoter på varje sida, dels samlat i en omfångsrik käll- och litteraturlista. Användare av boken kan själva därmed lättare kontrollera fakta.

Man kan givetvis diskutera om de långa citaten, nu återgivna källtroget, hellre borde återgivits på modern svenska, framför allt för att undvika felskrivningar. På det området råder olika synsätt bland forskare och recensenter.

Boken är rikt illustrerad och innehåller såväl porträtt och andra bilder, i svart/vitt eller färg, som kartor av skilda slag, storskifteskartor och bykartor.

Bengt Sjöberg visar att han också är en skicklig fotograf. Bokens förtjänster ligger i exkurserna men också i illustrationerna, den omfångsrika käll- och litteraturlistan, den omfångsrika käll- och litteraturlistan, den omfångsrika käll- och litteraturlistan, den omfångsrika käll- och litteraturlistan.

Bengt Sjöberg är den typ av historiker som behövs för att ge den gamla landsbygden liv och identitet. Den som arbetar med biografiskt material, särskilt biografier med anknytning till Norrlands inland och 1700- och 1800-tal, har stor nytta av boken, både som uppslagsbok och som bibliografi. Studerar man bondsöner som blev präster eller officerare har man mycket att hämta ur Sjöbergs bok, och framför allt ur de exkurser som knyter an till vardagslivet i socknen, den miljö som fostrade blivande präster, lärare och andra.

Irma Ridbäck

MAGNUS RODELL

Att gjuta en nation: Statyinvigningar och nationsformering i Sverige vid 1800-talets mitt.

Stockholm: Natur & Kultur, 2002. 296 s., illustr., personreg., inb.

Att gjuta en nation är den välfunna titeln på en akademisk avhandling av Magnus Rodell. Den kretsar som undertiteln omtalar, kring statyinvigningar och nationsformering vid mitten av 1800-talet och är koncentrerad kring tre invigningar, Gustav II Adolfs staty i Göteborg 1854 som utfördes av Bengt Erland Fogelberg, Engelbrektsstatyn i Örebro, invigd 1865, ett verk av Carl Gustaf Qvarnström, och slutligen kring Karl XII-statyn i Kungsträdgården i Stockholm, in-

vigd jubileumsåret 1868. Dess skapare var Johan Peter Molin.

Före de aktuella tidpunkterna hade statyavtäckningar varit sällsynta. Efter den epok som avhandlingen kretsar kring blev de desto vanligare. Början gjordes med statyn av Gustav Vasa framför Riddarhuset, färdig redan 1774. Den följdes av Gustav II Adolf-statyn vid Arvfurstens palats. Kanske särskilt förnämlig är Johan Tobias Sergels stod av Gustav III på Skeppsbron, invigd 1808 under medverkan av Johan Olof Wallin med "Dityramb". Redan vid denna invigning meddelade pressen noggranna anvisningar förande ceremoni och trafik. På sin efterträdares initiativ hyllas Karl XIII sedan 1821 nära den plats, där statyn över Karl XII skulle komma att resas. Karl XIV Johans egen ryttnarstaty är av 1854.

Även skulptörer och vetenskapsmän kunde efter hand komma ifråga för uppvaktningar av detta slag. En byst av Carl Mikael Bellman på Djurgården avtäcktes 1829, en av Esaias Tegnér i Lund 1853. Jöns Jacob Berzelius fanns i Stockholm från 1858 och Erik Gustaf Geijer restes i Uppsala 1885. Samma år kom den imposanta statyn av Carl von Linné i Humlegården i Stockholm till.

På goda grunder betecknar Magnus Rodell sina tre statyer och deras invigning som fallstudier. Historia är dagspolitik då statyer ska invigas. När Rodell beskriver vad det hela leder till vill han tala om nationsformering i stället för nationalism.

De tre anlitade skulptörerna hade alla vistats långa perioder i Rom, Fogelberg under ett kvartssekel. När uppdraget att utföra Gustav II Adolf för torget i Göteborg tillföll Fogelberg kan detta möjligen ha påverkats av att han var född göteborgare. Resningen av statyn föregicks av flera motigheter. Gjutningen komplicerades och fördröjdes i flera år. När statyn väl gjutits i Tyskland för att omsider skeppas till Göteborg, strandade den svenska skonaren Hoppet vid

Helgoland. Statyn auktionerades bort för att finansiera bärgarnas insats och nådde aldrig Göteborg. (Den förblev i tysk ägo för att smältas ner under andra världskriget.) Modellen fanns kvar och en ny staty beställdes. Denna gång slutade färden lyckligt.

Vid invigningen 1854, i sig meningsskapande, deltog kronprins Karl, sedermera kung Karl XV. I tal och skrift betonades inte bara hjältekonungens militära framgångar utan också och inte minst hans framsynthet i civila värv, en fredens man. Man framhöll hur han verkade för näringarnas förkovran, rustade upp kommunikationerna och gynnade Uppsala universitet liksom gymnasier och stiftsskolor. På detta sätt kunde kungens insatser förbindas med initiativtagarnas ambitioner i samtiden. Göteborgs stad var inne i ett expansivt skede; handeln sprängde de nationella gränserna under fredlig konkurrens. Det några år tidigare färdigställda Börshuset vid torget med dess representativa lokaler vittnade om Göteborgs nya storhet och betydelse för riket.

Initiativtagare till resandet av Engelbrektsstoden i Örebro var Gustaf Wilhelm Gumaelius, präst och liberal reformator. Invigningen av statyn ägde rum 1865, och de följande festligheterna förlades till två banketter. Karl XV förrättade invigningen. En huvudtalare vid kungabanketten blev Gumaelius, som undvek dagspolitiska tvisteämnen och begränsade sig till att hylla Engelbrekt som frihetskämpe. Gumaelius hade annars vård och skola, bankväsende såväl som järnvägsbyggande på sitt program.

Skarpskyttet utvecklades under sin korta blomstringstid på 1860-talet till en folkrörelse. Vid invigningen hade ett tusental skarpskyttar infunnit sig, och på skarpskyttebanketten ljöd andra tongångar. Representationsreformen stod 1865 för dörren. August Blanche använde banketten till att kritisera centralmakt och centralförsvar. Engelbrekts frihetskamp – inte olik Garibaldi i 1860-talets Italien – inspirera-

Recensioner

de dagens reformivrare. Med Rodells språkbruk: Historien laddades med dagspolitik.

Även då Karl XII-statyn invigdes 1868 var det Karl XV som bjöd täckelset falla. Likaså var August Blanche, som avled under dagen, en av huvudtalarna. En annan var August Sohlman, som fann det besvärande att Karl XIII hunnit före som staty. 1812 års ryssvänliga politik stod inför sitt slut. Sverige förlitade sig på ett allt mäktigare Tyskland. Karl XII kunde beskrivas som det kultiverade Europas försvarare mot ett östligt barbari. Blanche upphävde sin kritik mot kungens polska fälttåg. Hans politik stämde samman med det sentida Polens frihetskamp.

Magnus Rodell har studerat fackeltåg, minnesfester och teaterpjäser om kungen 1868. Man firade även i andra städer. Avtäckningen gick denna gång inte gnisselfritt. En byggmästare Magnus Nilsson hade uppfört en särskild läktare med tillträde mot avgift. Den kom att skymma sikten vid ceremonien för delar av den breda allmänhet som bidragit med medel till statyföretaget. Oroligheter bröt ut på invigningsdagen. Karl XII:s utseende på statyn vann inte allas gillande. Från militärt håll ogillades att kungen var barhuvad, något som annars förutsatts från början av den pristävling som ägt rum.

I de tal och texter som invigningen resulterade i ställdes Karl XII upp som svenskt ideal, en nationalkaraktär. Hans flärdlöshet, hans uthållighet och hans gudsfruktan var förebildlig. Att kungen var en sammansatt personlighet erkändes. Men hans sedlighet förslög till att hyllas som kontrast till samtidens förmenta förfall.

Den nationella historieproduktionen – det är Rodells språkbruk – underlättades av att alla dessa tre hjältar, som alltså står staty, dog på slagfältet. Tal och tankar kring statyinvigningarna växlade mellan det förflutna och framtiden. Ibland uppfanns rentav

traditioner som sedan blev bestående. I synnerhet Karl XII förvandlades till en folkets man.

Ett förarbete till Rodells bok är Allan Ellenius skrift *Den offentliga konsten och ideologierna* från 1971. En term – ”åskådningsskulptur” – hämtar Rodell från en idéhistorisk kollega. Statyer blir viktiga som inslag i stadsbilden. Bilder spelar ändå en något och kanske onödigt begränsad roll i Rodells undersökning som huvudsakligen kretsar kring de texter som statyresningarna och ceremonierna kring dem avkastade. Både bild och text blev, som Rodell naturligtvis lagt märke till, var mans egendom mot mitten av 1800-talet på ett annat sätt än tidigare. August Blanche redigerade *Illustrerad Tidning*, som efter hand fick konkurrens av Harald Wieselgrens *Ny Illustrerad Tidning*. Förebilderna hämtades från utlandet. Internationellt orienterad är även avhandlingsförfattaren som informerar om forskningsläget. Hans goda personhistoriska kringssyn är märkbar.

Det storslagna firandet i Sverige 1932 av 300-årsminnet av Gustav II Adolfs död har veterligen inte närmare studerats av någon. Den uppgiften förefaller vara given för Magnus Rodell.

Åke Lilliestam

INGER RUDBERG

Söta Louise och ollonfläsk.

Kristianstad: Monitorförlaget, 2001. 431 s., illustr., personreg., ortsreg., ordlista över kyrkliga & akademiska titlar m.m., inb.

Inger Rudberg har skrivit en omfångsrik släktkrönika med den underfundiga och intresseväckande titeln *Söta Louise och ollonfläsk*. Benämningen ”Söta Loui-

Recensioner

se” anspelar på den ena av huvudpersonerna, Louise Adrian, maka till Lars P. Wählin. Lars och Louise är Inger Rudbergs fars morfars föräldrar, så det är den egna släkten och dess öden Rudberg velat kartlägga. Lars P. Wählin blev vald till kyrkoherde i Farhult 1805. Ollonfläsk, okänt för de flesta idag, var en speciell skatt till de skånska prästerna.

Inger Rudbergs bok bygger på hundratals originalbrev från förra delen av 1800-talet, de flesta från Lars till hustrun och till sönerna som studerade i Lund. Författaren skriver, att hennes bok är en släktbok men att hon också strävat efter att ta med glimtar från samtiden, både i stort och smått. Läsaren underrättas kontinuerligt både om vad som hände ute i världen, och om seder och bruk i hem och hushåll. Napoleonkrigen härjade Europa, och Ystad blev en viktig hamn. Jean Baptiste Bernadotte anlände till Sverige via Helsingborg i oktober 1810 för att bli kronprins under namnet Karl Johan, och Lars P. Wählin fick predika för honom. Året därpå, när bondeoroligheter drabbade samma stad, var det Lars som fick skriva protokoll över dessa. Den stora historien griper in i den lilla.

Söta Louise och ollonfläsk är kronologiskt uppbyggt kring Lars och Louise Wählin, deras familj och dess öden. Vi får följa familjen fram till 1830-talets mitt. Inger Rudberg har återgett ett stort antal brev mer eller mindre i sin helhet, och läsaren får i dem möta en försvunnen värld. Inger Rudbergs bok är gedigen och bygger på noggrann genomgång av ett stort brevmaterial, men jag har också en del invändningar mot den. Jag tror, att boken hade vunnit på en disposition som byggt mer på tematisering och mindre på kronologi. Exempelvis kunde kvinnors situation – både giftas och ogiftas – diskuterats mer tematiskt, liksom till exempel förhållanden vid Lunds universitet. Men jag inser också svårigheten med ett sådant angreppssätt, när det är en släktlinje man vill följa. Kanske det än-

då kunde ha kombinerats. Att huvudsakligen följa en släktlinje, men med mindre tematiska utflykter.

Just när det gäller kvinnans ställning och villkor vid denna tid, tidigt 1800-tal, skriver Inger Rudberg att det är svårt att få tag på information om detta, och att det mesta som är skrivet handlar om borgarflickor i städerna. Hon hänvisar till en artikel av etnologen Eva Lis Bjurman som hon emellertid haft glädje av. Men varför tar hon inte upp Eva Lis Bjurmans utmärkta avhandling *Catrines intressanta blekhet: Om unga kvinnors möte med de nya kärlekskraven 1750–1830* (1998)? Och min egen avhandling i historia *Fruar och mamseller: Kvinnor inom sydsvensk borgerlighet 1790–1870* (1996) kunde Inger Rudberg haft stor nytta av – jag är ibland rentav inne på samma personer som hon. Till exempel har vi båda två läst brev från biskop Wilhelm Faxé i Lund, och rört oss i precis samma kretsar av skånska präster och akademiker. Rudberg frågar sig också vad de unga flickorna gjorde hela dagarna – de verkade inte ha något direkt schema att följa. Den verklighet jag stötte på i min studie av det tidiga 1800-talets familjebrev handlade mycket om hushåll och sömnad. De unga flickorna i denna miljö fick visserligen lära sig franska, de fick undervisning i att spela piano och de lärdes att brodera, precis som Inger Rudberg också konstaterat. Men – det var lika väsentligt att lära sig att sköta ett hushåll! Vid den här tiden hade de flesta, även i städerna, självhushåll, och det var viktigt att alla kvinnor lärde sig att baka och slakta, sy och väva. Många klädesplagg tillverkade man själv i hemmen, och matlagning och bakning tog mycken tid. Det är värt att fundera över att man så sent som fram till 1880 tilläts hålla boskap inne i centrala Lund, och att universitetslärarna också ända fram till sent 1800-tal fick en del av sin lön i spannmål. Biskop Tegnér's ord om den akademiska bondbyn känns mycket relevanta!

Ibland hade jag också önskat mera kontext, fylliga-

re upplysningar om världen runt omkring. Vi får små snabba ögonblicksbilder av smutsiga gator i Lund, om koleraepidemin och om amningsvanor. Det är spännande och intressant, men det hade varit givande att få veta mer om sådant. Lite mer kontext och ibland lite kortare brevcitat hade varit önskvärt.

Men Inger Rudberg har lyckats spegla tiden genom alla brevcitat, och som nutida läsare kan jag både förundras och förfäras över en annan tids vanor. Exempelvis ansågs de flesta sjukdomar bli botade genom åderlätning, och en halv liter blod eller mer kunde römmas ut vid en enda åderlätning. Säkert kände sig den sjuke svagare efter en sådan behandling! Bokens utmärkta personregister på hela trettiofyra sidor gladdde mig mycket, med fylliga upplysningar om hundratal personer. Likaså finns ett register över de orter som nämns i boken, samt en ordlista över kyrkliga och akademiska titlar, vilket är föredömligt. *Söta Louise och ollonfläsk* bör vara en guldgruva för alla som forskar kring skånska släkter. Här finns mycket att hämta!

Eva Helen Ulvros

IRENE ANDERSSON

Kvinnor mot krig:

Aktioner och nätverk för fred 1914–1940.

Malmö: Studia Historica Lundensia, 2001. 358 s., käll- och litteraturförteckning, bilagor, oinb.

Irene Anderssons avhandling är en systematisk undersökning av svenska kvinnors fredsaktioner 1914–1940. Det är fråga om tillfälliga aktioner för fred. Först behandlas Kvinnornas fredssöndag 1915, där 88 000 kvinnor samlades på 343 möten runt om i landet. Initiativtagare var en liten kommitté inom Landsföreningen för kvinnans politiska rösträtt.

Tjugo år senare, 1935 under Abessinienkriget, deltog 20 000 kvinnor i aktionen Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget. Inspirationen till aktionen skall ha kommit från den i Tjeckoslovakien bosatta författarinnan Amelie Posse-Brázdova i brev till den radikala kvinnotidningen *Tidevarvet* den 2 juli 1935. Man protesterade mot upprustning och kom särskilt att framhålla att även civilbefolkningen hotades i det moderna kriget. Irene Andersson behandlar också aktionsplanen 1937, som resulterade i ett upprop mot uppbyggnaden av ett civilförsvar och för ett ökat flyktmottagande 1938.

Särskilt intressant för författaren är hur rekryteringen till dessa stora aktioner gick till. Det är fråga om en utomparlamentarisk mobilisering, särskilt tydlig 1915, då ju kvinnorna ännu saknade rösträtt. En tyngdpunkt i avhandlingen ligger på hur kvinnorna under kort tid lyckades mobilisera så många deltagare. Detta skedde via olika kvinnliga nätverk.

De svenska kvinnorna hade också internationella kontakter, främst då med övriga nordiska länder, men kontakterna sträckte sig längre än så. Irene Andersson visar att de svenska kvinnornas fredsaktiviteter var en del av den internationella freds rörelsen. Men de svenska kvinnorna utformade sina egna aktioner utifrån sina egna villkor. Under första världskriget utnyttjade de Sveriges neutralitet och sökte samverka med de neutrala grannlänernas kvinnor.

Att den ursprungligen planerade gemensamma fredssöndagen våren 1915 gick om intet – delvis genom ingripande från drottning Viktoria – behandlas även i Lundahistorikern Sif Bokholms avhandling, *En kvinnoröst i manssamhället: Agda Montelius 1850–1920*, anmäld av undertecknad i PHT 2001:2. Fredssöndagen kom dock till stånd söndagen den 27 juni. Drottning Viktoria var då inte i Sverige. Hon hyllades samma dag av studenter i Berlin.

I detta sammanhang kan det vara av intresse att på-

peka, att det även under unionskrisen 1905 fanns planer på en skandinavisk kvinnodag mot krig mellan Sverige och Norge. Dessa planer skrinlades emellertid.

Det speciella med dessa aktioner jämfört med den övriga fredsrörelsen är enligt författaren, att de hänger samman med kvinnornas krav på politiskt medbestämmande vid den tidpunkt, då kvinnornas politiska rösträtt slog igenom. Enligt Irene Andersson byggde aktionerna på uppfattningen att kvinnors förhållande till krig och fred var annorlunda än mäns. Det gör att aktionerna ej var partipolitiskt färgade utan kan betecknas som feministisk antimilitarism.

Inte bara opolitiska och liberala kvinnor attraherades av budskapet utan även socialdemokratiska kvinnor. Även om det var mindre vanligt att de konservativa kvinnorna intog ledande positioner inom aktionsgrupperna, så förekom detta. Man bör dock i sammanhanget erinra sig att det främst var de konservativa kvinnorna som bar upp det tidiga 1900-talets försvarsfrämjande kvinnoorganisationer som Föreningen Kvinnornas uppbåd, Kvinnoförbundet för Sveriges sjöförsvar och Svenska kvinnoförbundet för fosterlandets försvar.

I fredssöndagen tog kvinnorna med sig sin traditionella moderskapsroll in i ett utrikespolitiskt sammanhang. Idén med det vapenlösa upproret var att man totalt skulle vägra att ens bära gasmask. Här anknöt kvinnorna närmast till en pacifistisk tradition.

Hur arbetade man då för att sprida kännedom om och uppmana till deltagande i fredsaktionerna? Hur såg nätverken ut? Dels har vi det man kan kalla de arbetande nätverken, som både 1915 och 1935 bestod av en ganska liten grupp frisinna och socialdemokratiska kvinnor, dels har vi den stora krets av kvinnor utan egentligt partipolitiskt engagemang, som på olika sätt och mer eller mindre aktivt medverkade i aktionerna. Författaren kommer i en ingående analys,

som bygger på protokoll och cirkulärskrivelser från Internationella kvinnoförbundet för fred och frihets centralkommitté fram till, att det arbetande nätverket 1915 bestod av cirka 20 i huvudsak liberala och socialdemokratiska kvinnor i Stockholm. I detta nätverk finner man kvinnokämpar som Ezaline Boheman, Lisen Bonnier, Emilia Broomé, Kerstin Hesselgren, Anna Lindhagen, Agda Montelius, Ada Nilsson. Anna Sterky, Alice Tegnér, Lydia Wahlström, Anna Whitlock, Matilda Widegren, Elisabet Waern-Bugge och Elin Wägner.

I det arbetande nätverket 1935 finner vi bl.a. Barbro Alving, Andrea Andrén, Lisen Bonnier, Carin Hermelin, Honorine Hermelin, Kerstin Hesselgren, Signe Höjer, Anna Lindhagen, Ada Nilsson, Elisabet Tamm, Elisabeth Waern-Bugge och Elin Wägner. Det är många namn som återkommer i båda aktionerna trots de tjugu åren mellan dessa. Värt att påpeka är att en stor del av dessa huvudsakligen radikala kvinnor även återfinns i de kvinnliga försvarsföreningarna. I Föreningen kvinnornas uppbåds deputation till statsministern i augusti 1914 med begäran om mobilisering återfinner vi Ada Nilsson, Ezaline Boheman, Agda Montelius och Anna Lindhagen.

Utiifrån dessa relativt små kretsar mobiliserades större ringar av stödjande och aktiva kvinnor. Kvinnorna kom från praktiskt taget hela landet även om tillströmningen var störst från de stora städerna. Deltagarna rekryterades genom personliga kontakter och genom lokala föreningar inom kvinnoorganisationer, nykterhetsrörelsen och fredsrörelsen. Viktiga rekryteringsnätverk var Internationella kvinnoförbundet för fred och frihet, Clarté och Kvinnliga medborgarskolan vid Fogelstad. Alla åldrar var representerade.

Massmöten anordnades och representeranter valdes. Man övade påtryckningar på regeringarna och utsåg internationella delegationer. Tillgång till massmedia var en viktig förutsättning för arbetet. Det gällde att

Recensioner

knyta journalister till aktionerna. För 1930-talets aktiviteter spelade den radikala veckotidningen *Tidevarvet* en avgörande roll. *Tidevarvet*, som utkom åren 1927–1936, fungerade som en plattform för Kvinnornas vapenlösa uppror 1935. Tidningens intressenter och anställda var involverade i arbetet, redaktörerna Elin Wägner och Carin Hermelin, styrelsemedlemmarna Elisabet Tamm och Kerstin Hesselgren och ansvariga utgivaren Ada Nilsson.

Elin Wägner är under hela perioden portalfiguren i den kvinnliga freds rörelsen. Barbro Alving kan i viss mån ses som hennes arvtagare. Ulla Isaksson och Erik Hjalmar Linder har i sitt tvåbandsverk om Elin Wägner, *Amazon med två bröst* (1977) och *Dotter av moder jord*, (1980) med stöd av Elin Wägners arbetsboksanteckningar från fredsarbetet 1935 framhållit att Elin Wägner ansåg att aktionen blev ett fiasko. Irene Andersson ifrågasätter på ett övertygande sätt denna tolkning med stöd av ett kompletterande källmaterial, nämligen samtida brev, IKFF:s centralkommittés protokoll och *Tidevarvets* texter. Fredsarbetet fortsatte efter det vapenlösa upproret.

Irene Andersson skildrar också motståndet mot de antimilitaristiska kvinnornas aktioner. Främst finner man det hos andra kvinnor medan männen i allmänhet håller sig mera i bakgrunden. Främst var det de försvarsvänliga kvinnorna på högerkanten inklusive drottning Viktoria. De socialdemokratiska kvinnorna var splittrade. Motståndarna kunde t.ex. inte gå med på att vägra bära gasmask, som ingick i de ickevåldsmetoder som präglade 1930-talets kvinnoaktioner.

En allvarlig brist i avhandlingen är avsaknaden av personregister. Bristen uppvägs till en del av intressanta bilagor med listor över danska och norska kvinnor som medverkade i Kvinnornas fredssöndag och bilagor och tabeller över svenska deltagare i fredssöndagen, svenska delegater till Haagkongressen 1915 lik-

som diverse listor över aktiva kvinnor i 1930-talets aktioner, deltagande organisationer i rekryteringsnätverken, åldersfördelning etc.

Irene Anderssons mycket läsvärda avhandling ger viktig kunskap om de svenska kvinnornas engagemang för freden under 1900-talets förra hälft, om de skandinaviska och internationella kontakter som fanns, om kvinnornas sätt att arbeta och skapa nätverk utanför de politiska partierna och om utomparlamentariska metoder att påverka politikerna. Genom att läsa Irene Anderssons avhandling får man en klar bild av vilken viktig del i det tidiga 1900-talets kvinnokamp som fredsaktionerna utgjorde. Avhandlingen visar att kvinnofrågorna, av vilka kampen för fred är en, ofta skär över alla partigränser.

Avslutningsvis en liten randanmärkning: Irene Andersson menar, att någon svensk antimilitaristisk rörelse i egentlig mening inte fanns i Sverige förrän in på 1920-talet. Detta är knappast riktigt. Antalet värnpliktiga som vägrade göra värnplikt av religiösa skäl under 1900-talets första decennier var ganska omfattande och skapade betydande problem. Den ungsocialistiska antimilitarismen med värnpliktsvägran som en viktig del av programmet var mindre omfattande men betraktades av sin samtid som ett allvarligt hot.

Evabritta Wallberg

SVEN FRITZ

Olof Burenstam:

Ett bidrag till en brukspatronens biografi.

Stockholm: Institutet för Ekonomisk historisk forskning EHF, Forskningsrapport nr 15, Handelshögskolan i Stockholm. 2002. 107 s.

Sven Fritz, förutvarande professor i Ekonomisk historia vid Stockholms universitet, tillhör en av den vetenskapligt grundade biografins främsta anförare i landet. Hans biografi över en av det tidiga svenska banksystemets centrala aktörer Louis Fraenckel (*Louis Fraenckel 1851-1911: Bankman och finansman. Stockholm, 1994.*) utgör kärnan i en rad ekonomiska biografier som utkommit under senare år och som alla behandlat viktiga företagsledare inom svensk bank- och näringsliv. Till denna krets bör till exempel nämnas Ulf Olssons biografi över Marcus Wallenberg (*Att förvalta sitt pund.* Stockholm, 2001) samt Göran B Nilssons sammanfattande verk över André Oscar Wallenberg (*Grundaren.* Stockholm, 2001) – båda för övrigt recenserade i PHT 2002:1. Samtliga nämnda verk utgör inte bara, som kanske tidigare ofta var fallet med biografier, hjälteskildringar av framgångsrika företagsledare. Det finns också i dessa arbeten utrymme att beskriva personliga och professionella misslyckanden och bakslag. På detta sätt levandegörs de historiska personerna och deras livsgärningar på ett mer trovärdigt och sammanhängande sätt.

Fritz har nu författat ytterligare en biografi, denna gång över brukspatronen Olof Burenstam (1752-1821). Det bör dock genast sägas att ambitionen med denna skrift är avsevärt lägre än t.ex. med hans biografi över Louis Fraenckel, vilket också titeln antyder. Det bör också sägas att detta först och främst är en ekonomisk biografi. Det är alltså Burenstams verk-

samhet som brukspatron och godsägare som står i centrum för skriften. Den som förväntar sig en komplett levnadsbeskrivning lär bli besviken. Den som däremot önskar sig en mycket initierad inblick i de problem och möjligheter som en brukspatron kring sekelskiftet 1800 mötte får definitivt sitt lystmäte tillgodosett. Framställningen bygger på såväl primära som sekundära källor, dock finns det en tydlig slagsida åt det senare källmaterialet. Eftersom det bevarats ett mycket omfattande arkiv kring Burenstam och hans ekonomiska verksamhet, ett arkiv som dessutom noggrant förtecknats av Arkivcentrum i Örebro län, är det alltså möjligt att göra mer djupgående studier kring denne brukspatron.

Olof Burenstam (född Burén, adlad Burenstam 1791) tillhörde en släkt som varit verksam inom den svenska bruksnäringen sedan tidigt 1700-tal. Olofs åtta år äldre broder Carl Daniel inledde sin karriär inom bruksnäringen 1770 med att förvärva delar av Grytgöls bruk. De två bröderna genomförde sedan under de kommande åren en rad gemensamma affärer. Den äldre broderns introducerande av Olof i de ekonomiska realiteterna var troligen viktiga för den senares stora framgångar inom det ekonomiska livet. År 1775, endast 22 år gammal, förvärvade Olof Burén godscomplexet Skyllberg ur Louis De Geers domäner för 375 000 daler kopparmynt. Förvärvet omfattade Skyllbergs stångjärnsbruk och en omfattande lantegendom. Med denna egendom som grund byggde därefter Olof Burén under 1780-talets första hälft upp ett omfattande bestånd av bruk och gods i Närke och nordvästra Östergötland. Juvelen i samlingen av herrgårdar och gårdar var Stjärnsunds säteri, som inköptes 1785 och på vilket han lät uppföra ett storslaget palats i gustaviansk nyantik stil.

Burenstam genomförde omfattande moderniseringar av jordbruket på sina egendomar men ändå var det främst inom bruksnäringen och järnproduktion-

Recensioner

nen som han gjorde sig ett namn, och som dessutom inbringade omfattande inkomster till den storslagna privata konsumtionen. Under den mest framgångsrika perioden på 1810-talet producerade Burenstams bruk knappt 5000 skeppund stångjärn årligen, och närmade sig därmed Sveriges största producerande enheter Uddeholm och Lövsta bruk. Vid sin död i februari 1821 omfattade Burenstams ägor totalt ca 102 mantal. Stjärnsund var den största enskilda enheten med 46 mantal och värderades till 252 000 riksdaler banko. Den viktigaste järnproducerande enheten var dock Sonstorp, värderat till 302 000 riksdaler banko. Totalt översteg Burenstams tillgångar skulderna med drygt en halv miljon riksdaler vid hans frånfalle.

Sammanfattningsvis konstaterar Fritz att Burenstams ekonomiska framgångar var en kombination av hårt arbete, skicklighet och tur. Burenstam var en för sin samtid mycket aktiv och närvarande ägare som lade ned stora egna arbetsinsatser i den dagliga och praktiska driften av egendomarna. Han tvekade inte heller att utnyttja luckor i den hårt reglerade svenska järnhanteringen för att kunna öka produktionen vid sina egna bruk. De omfattande förvärv av bruk och lantgendorar som genomfördes under 1780-talet hade lätt kunnat omvandlats till misslyckanden. Burenstam hade dock tur med mycket goda avsättningsförhållanden för svenskt järn på exportmarknaderna, och kunde därmed återbetala en del av de lån som finansierat förvärven. Burenstam hade också tur med förändringar i valutaförhållanden och med den kraftiga inflationen kring sekelskiftet 1800, vilka tillsammans gynnade den lånebaserade konstruktion på vilken Burenstam byggt sitt imperium.

Denna skrift om Olof Burenstams gärning som bruks- och godsägare har stora förtjänster. Framför är det en rad detaljrika avsnitt om de ekonomiska realiteterna som är värdefulla. Till exempel ges ingående beskrivningar av hur köpen av egendorar genomför-

des och hur driften av bruksegendomar under utveckling organiserades. Sven Fritz gör det dock inte särskilt lätt för läsaren. Boken är bitvis så fylld av detaljer att det ibland är lätt att tappa den (tunna) röda tråden i framställningen. En tydligare disposition och mer stringent åtskillnad mellan beskrivning och analys hade avsevärt förbättrat läsbarheten. Detta är dock bara anmärkningar av marginell betydelse. För den som har intresse, och litet tålmod, finns det i Fritz detaljrika framställning värdefulla inblickar i den ekonomiska verklighet som mötte en ung, risktagande och framåtsträvande brukspatron kring sekelskiftet 1800.

Tom Petersson

Bland medarbetarna

Rune Bokholm

F. 1932. Fil.dr i Historia vid Lunds universitet 1995 på avhandlingen *Städernas handlingsfrihet: En studie av expansionsskedet 1900–1930*. 1998 utkom biografen *Kungen av Skåne: En bok om statsmannen Arvid Posse* och 2001 *Tisdagsklubben: Om glömda antinazistiska sanningssägare i svenskt 30- och 40-tal*. (Recenserad i PHT 2001:2.) Har under sitt yrkesverksamma liv varit engagerad i svenskt näringsliv, bl.a. som VD i en rad mindre och medelstora företag.

Tom Petersson

F. 1966. Fil. dr i Ekonomisk historia vid Uppsala universitet på avhandlingen *Framväxten av ett lokalt banksystem: Oppunda sparbank, Södermanlands enskilda bank och stationssamhället Katrineholm 1850–1916* (2001). Arbetar f.n. som forskare inom projektet "Sociala nätverk och ekonomisk utveckling: Entreprenöriella nätverk och innovationsspridning 1870–1985" vid Ekonomisk-historiska institutionen i Uppsala. Peterssons tidigare forskning har fr.a. koncentrerats till framväxten av det lokalt baserade svenska finansiella systemet från 1800-talets början t.o.m. Första världskriget.

Birger Stolpe

1912–1984. Skriftställare och journalist. Var bl.a. andreredaktör vid *Karlstads-Tidningen* 1953–1955 och utrikesredaktör vid GHT 1955–1970. Bedrev sedan 1950-talet personhistorisk forskning kring Gustaf Magnus Schwartz (1783–1858) och dennes livsledsagarinna från början av 1840-talet, Marie Sophie Schwartz (1819–1894). Har i PHT publicerat artiklarna "Frenologens självrannsakan" (1962, s. 65ff) och "Marie Sophie Schwartz' börd: En victoriansk släktgåta" (1965, s. 54ff).

Eva Helen Ulvros

F. 1954. Fil. dr i Historia. Disputerade 1996 på avhandlingen *Fruar och mamseller: Kvinnor inom sydsvensk borgerlighet 1790–1870* och har där- efter givit ut *Kärlekens villkor: Tre kvinnoöden 1780–1880* (1998) som också bygger på brev från den tiden. Senare har hon publicerat *Sophie Elkan: Hennes liv och vänskapen med Selma Lagerlöf* (2001), som blev nominerad till Augustpriset. Eva Helen Ulvros har tjänst som forskar- assistent vid historiska institutionen vid Lunds universitet, där hon också undervisar.

Michael Wirth

F. 1964. Doktorand i Litteraturvetenskap vid Göteborgs universitet med inriktning på rysk litteratur. Skriver avhandling om rysk litteratur i Sverige – från Karamzin till Turgenjev. Har även forskat kring Gunnar Björlings författarskap.

Personregister

Adolf Fredrik, sv. konung, 95, 217, 221f
 Adrian, Louise, (g. Wählin), 233
 Adlersparre, Georg, militär, statsman, förf., 226
 Agrell, Per Sigurd, språkforskare, prof., poet, 55
 Ahlberg, Alf, filosof, fil. dr, folkhögskoleman, publicist, 198, 201
 Ahlgren, Gunnar, farmakolog, 124
 Akrell, Carl, topograf, militär, gravör, 226
 Akselsson, Hildur, pedagog, 108
 Alfvén, Hugo, tonsättare, 19
 Alm, Mikael, historiker, fil.dr, 223ff
 Almkvist, Herman, språkforskare, prof., 34, 37, 41
 Almqvist, Carl Jonas Love, förf., skolman, 107f
 Almqvist, Eric, biskop, 150
 Almqvist, Fridolf, 107
 Almqvist, Helge, historiker, prof., riksarkivarie, 187
 Alströmer, Jonas, industriidkare, 218
 Alwall, Ellen (f. Alströmer), språkforskare, fil.dr, 124
 Alwall, Nils (f. Andersson), läkare, med. dr, prof., 124f
 Alving, Barbro, journalist, 236f
 Anckarsvärd, Johan August, militär, politiker, 154
 Andersson, Carl Albert, politiker, 123
 Andersson, Harald, präst, 125
 Andersson, Irene, historiker, fil. dr, 235ff
 Andersson, Karl, kommandör, 120
 Andersson, Skinnar Per, riksdagsman 220
 Andersson, Sten, politiker, statsråd, 118, 120
 Andræ, Anders Johan, präst, 228ff
 Andræ, Carl Göran, historiker, prof., 229
 Andræ, Tor, biskop, 229
 Andrén, Andrea, fredsaktivist, 236
 Andrén, Georg, statsvetare, prof., 118
 Anscombe, Elisabeth, britt. filosof, prof., 113f
 Areborn, Olle, gymnast, 122
 Areman, Petrus, finl. präst, 136f
 Arnenius, R. A., biograf, 19
 Arnold, Matthew, britt. förf., kritiker, 180
 Asker, Björn, historiker, fil. dr, arkivarie, 83–87
 Atterbom, Per Daniel Amadeus, litteraturhistoriker, prof., skald, 109
 Auden, W. H., eng. skald, 110

Bahr, J. F., kemist, 151f, 154, 160, 162, 165
 Balzamo, Elena, rysk-fra. skandinavist, litteraturforskare, fil. dr, 105–107
 Banér, Johan, militär, fältmarskalk, 84
 Banér, Per, riksråd, 83
 Banér, Sigrid, 62
 Bartley, Osborne, läkare, prof., fackföreningsman, landshövding, 119
 Barton, H. Arnold, am. litteraturvetare, prof., 5–20
 Beckman, Bjarne, historiker, fil. dr., 219f
 Beckman, Karl, lektor, 59ff
 Bedoire, Fredric, arkitekturhistoriker, 83ff
 Beethoven, Ludvig van, ty. tonsättare, 62
 Belinskij, Vissarion, ry. litteraturkritiker, 179ff, 188
 Bellman, Carl Michael, skald, 108, 222, 232
 Bengtsson, Brita, musikvetare, förf., 221f
 Bengtsson, Frans G., förf., 216
 Bengtsson, Ingmar, musikvetare, prof., 221
 Benzeliuss, Erik, ärkebiskop, bibliotekarie, prof., 58
 Berch, Anders, nationalek., prof., 87, 89, 91, 226
 Berg, Fredrik Theodor, läkare, statistiker, 227
 Berg, Gunnar, med. dr, överläk., red., 122
 Bergegren, Hinke, tidningsman, socialistagitator, 33
 Berggrav, Eivind, no. kyrkoman, biskop, 20
 Bergh, Richard, konstnär, 19
 Bergman, Ingmar, teater- & filmregissör, förf., 81
 Bergner, läkarfam., 121
 Bergqvist, Elin, hushållslärare, 192
 Bergqvist (g. Hansson), Jenny, 190–205
 Bergson, Henri, fra. filosof, prof., 113
 Bernadotte, Carl, 103
 Bernadotte, Lennart, 201
 Bernadotte, Marianne (g. Wallenberg), 103f
 Bernadotte, Oscar, 103
 Bernhard, hertig av Sachsen-Weimar, 84
 Bernhardt, Rolf, 60
 Berzelius, Jöns Jacob, kemist, prof., 138f, 142f, 145–157, 160ff, 169, 171ff, 232
 Beskow, Bo, målare, förf., 202
 Beskow, Elsa, konstnär, förf., 19
 Beskow, Gunnar, geolog, prof., förf., 202

- Bielke, Nils, fältmarskalk, kungl. råd, generalguv., 83, 86
- Bildt, Carl, politiker, statsmin., 120, 201
- Birger Jarl, statsman, 9
- Birgersson, Israel, lagman, 58
- Birgitta Birgersdotter, religiös förf., helgon, 58
- Birnbaum, Karl E., historiker, prof., 107–110
- Biörnstad, Arne, museiman, 19
- Bjerre, Poul, läkare, psykoaterapeut, förf., 197f, 200, 202
- Bjorman, Eva Lis, etnolog, fil. dr, 234
- Björck, Gudmund, klassisk filolog, prof., 109
- Björck, Staffan, litteraturforskare, prof., 20
- Björkman-Goldschmidt, Elsa, förf., 202
- Björkquist, Margit, rektor, 202
- Björkstén, Ingmar, kritiker, förf., 75
- Björnberg, Arne, publicist, fil. dr., 202
- Bjørnson, Bjørnstjerne, no. förf., 5ff, 11, 13, 16, 28
- Blanche, August, förf., 232f
- Blanck, Anton, litteraturhistoriker, prof., 189
- Blumenbach, Johann Friedrich, ty. naturforskare, anatom, antropolog, 95
- Bodin, Jean, fra. statsteoretiker, 92
- Bock, Helena (g. Schwartz), 134, 163f
- Bodström, Lennart, fil. lic., fackföreningsman, politiker, statsråd, 118ff
- Bodström, Ture, typograf, 118
- Boëthius, S. J., historiker, 19
- Boheman, Ezaline, fredsaktivist, 236
- Bohlin, Friedel, 199
- Bohlin, Gunnar, lektor, 199
- Bokholm, Rune, historiker, fil. dr, 190–205
- Bokholm, Sif, historiker, fil. dr, 235
- Boldt-Christmas, Emil, 202
- Bolin, Iwan, kemist, fil. dr, folkbildningsman, 197, 199
- Bonde, Gustaf, riksskattmästare, 83
- Bonde, Göran, väpnare, 126
- Bonde, Jöns, riksråd, amiral, lagman, 125
- Bonde, Måns, 125
- Bonde, Måns Filipsson, 126
- Bonde, Niels, 126
- Bonde, Peder, 126
- Bonde, Tord Magnusson, lagman, riksråd, 125
- Bonnier, Lisen, fredsaktivist, 236
- Borges, Jorge Luis, argentinsk förf., 77
- Bosse, Harriet, skådespelerska, 198, 203ff
- Boström, Christopher Jacob, filosof, prof., 25
- Botev, Kristo, bulg. skald, 178, 184f
- Boucher, François, fra. målare, 217
- Brahe, Abraham, 62
- Brahe, Per, riksdrots, 83
- Brand, Maria Sofia, (g. Schwartz), 141–145, 161, 172f
- Brandes, Georg, da. litteraturhistoriker, kritiker, 28, 194
- Brant, Per, hovkapellmästare, 221
- Branting, Hjalmar, tidningsman, politiker, statsmin., 32, 194
- Branting-Westerståhl, Sonja, adv., 201
- Bratt, Ivan, läkare, med. dr, politiker, 122f
- Bratt, Iwan, psykoanalytiker, 124
- Bring, Brita, biblioteksamanuens, 60
- Brisman, Sven, nationalek., prof., 191
- Broad, C. D., britt. filosof, prof., 113
- Broomé, Emilia, fredsaktivist, 236
- Brulin, Herman, historiker, arkivman, 62
- Bruun, Christopher, no. skolman, 16
- Buffon, Georges Louis Leclerc de, fra. naturforskare, 94f
- Bugge-Wicksell, Anna, 197
- Bull, Ole, no. tonsättare, 5, 13
- Burenstam, Carl Daniel (f. Burén), brukspatron, 238
- Burenstam, Olof (f. Burén), brukspatron, 238f
- Böök, Fredrik, litteraturhistoriker, prof., kritiker, förf., 19, 182, 186f, 189
- Campenhausen, Ernst von, 60
- Cappelen, no. adv., 202
- Carlgren, Wilhelm, historiker, prof., arkivman, 120
- Carlheim-Gyllensköld, Vilhelm, fysiker, astronom, prof., 203
- Carlqvist, Maja (f. Dahlberg), gymnastikpedagog, 122
- Carlsson, Ingvar, politiker, statsmin., 120
- Cederblad, Carl, pedagog, folkbildningsman, 33, 50ff
- Cederschiöld, Margareta, bibliotekarie, 57f
- Chardin, Jean-Baptiste, fra. målare, 217
- Charpentier, Jarl H. R. T. C., orientalist, prof., 55
- Christiernin, Pehr Niklas, rättslär, prof, universitetsrektor, präst, 90
- Chydenius, Anders, finl. politiker, riksdagsman, präst, 89ff

Clewberg-Edelcrantz, Abraham Niclas, ämbetsman, skald, tekniker, 141–144, 148, 163, 172
 Cohen, Leonard, kanad. kompositör, förf., sångare, 71
 Collijn, Isak, fil. dr, riksbibliotekarie, 57, 61f
 Conrad, Joseph, polsk-eng. förf., 109
 Corbin-Durdant, Caroline (g. Schwartz), fransyska, 151f, 160–163, 166ff, 176
 Corbin, Fanny, fransyska, 167
 Crafoord, Holger, ekonom, industriman, 125
 Cronqvist, Lena, konstnär, 76
 Cronstedt, Carl Olof (1756–1820), militär, viceamiral, 121
 Cronstedt, Carl Olof d. y., finl. senator, guvernör, 121
 Cronstedt, Jean (f. Galindo), finl. bankman, 121
 Cronstedt, Jean (f. 1922), finlandssv. läkare, med. dr, gymnast, 121ff
 Crusenstolpe, Magnus Jacob, förf., 138, 171

Dahl, Ottar, no. historiker, 20
 Dahlbäck, Claes, dir., 100
 Dahlgren, Erik, riksdagsbibliotekarie, 55f
 Dalin, Olof von, förf., historiograf, 93, 219
 Dancy, Britta, lexikograf, övers., 79–82
 Danell, Gideon, språkforskare, fil. dr, skolman, 54, 56
 (Danielsson Hill, Carl Johan.) Se *Hill Danielsson, Carl Johan*
 Dante Alighieri, florentinsk skald, 182
 Darwin, Charles, britt. naturforskare, 44
 Davies, Mark, britt. historiker, 18, 20
 De Geer Louis (1587–1682), finans- & industriman, 238
 De la Gardie, Jakob, riksmarsk, 83
 De la Gardie, Magnus Gabriel, rikskansler, 83
 Dickson, Beatrice, 36
 Dietrichson, Lorentz, no. konst- & litteraturhistoriker, prof., 6, 11, 13, 18ff
 Diktonius, Elmer, finlandssv. förf., 113
 Dithmar, Christian, ty. nationalek., 87
 Dreyfus, Alfred, fra. officer, 106
 Dumas, Jean Baptiste, fra. kemist, prof., 146

Edberg, Rolf, publicist, landshövding, 201
 (Edelcrantz, Abraham Niclas Clewberg.) Se *Clewberg-Edelcrantz, Abraham Niclas*

Edgren, August Hjalmar, sv.-am. språkforskare, prof., skald, 38
 Edling, Anders, fil. dr, bibliotekarie, 221f
 Edlund, S. Gunnar, överläk., 121ff
 Eek, Hilding, folkrättslär, prof., 201
 Ehrensvärd, Carl August, sjömilitär, konstteoretiker, konstnär, arkitekt, 96
 Eisenhower, Dwight D., am. militär, politiker, president., 122
 Eisenhower, Milton S., am. universitetsrektor, 122
 Ekelöf, Per-Olof, jurist, prof., 109
 Ekman, Oscar, 60
 Ekstedt, C. G., adv., 110f
 Ekstedt, Gustaf, brandchef, 110
 Ellenius, Allan, konstvetare, prof., 233
 Elvander, Nils, statsvetare, prof., 119
 Enander, Bo, tidningsman, 202
 Enckell, Olof, finlandssv. litteraturhistoriker, prof., kritiker, förf., 113
 Engkvist, Greta, 199
 Engkvist, Olle, byggm., 199
 Engström, Albert, konstnär, prof., förf., 19, 48, 53
 Enhörning, Otto, jägmästare, 21
 Ericson, Lars, historiker, fil. dr, 219ff
 Ericsson, Olof, ing., 199
 Ericus Olai, historieskrivare, 92
 Erik XIV, sv. konung, 62
 Eriksson, Leif, isl. sjöfarare, 216
 Erlander, Aina, pedagog, 116f
 Erlander, Sven, matematiker, prof., 116
 Erlander, Tage, politiker, statsmin., 102, 116ff
 Essen, Didrik von, 59
 Essén, Rütger, tidningsman, skriftst., 201
 Fahnehjelm, Anton, mekaniker, uppfinnare, 154, 160, 162–166, 176
 Fahnehjelm, Per Georg, ämbetsman, 162, 171
 Faxe, Wilhelm, biskop, 234
 Fehrman, Carl, litteraturhistoriker, prof., 189
 Feilitzen, Margareta von, 60
 Falck, Erik, läroboksförf., 112
 Ferner, Bengt, astronom, matematiker, 95
 Fischerström, Johan, nationalek., skriftst., 96
 Fogelberg, Bengt Erland, skulptör, 232
 Fogelclou, Emilia, förf., 202
 Ford, Henry, am. industriman, 196
 Forsberg, Hilmer, 60

- Forssberg, Einar, 63
 Forssell, Carl af, kartograf, statistiker, 227
 Forssell, Hans, historiker, ämbetsman, statsråd, 7
 Forsslund, Karl-Erik, folkhögskoleman, förf., 192ff
 Fraenkel, Louis, bankman, 238
 Franc-Sparre, Bengt, generalmajor, 150, 153
 Frankby, Ulla-Britt, 188
 Fredberg, C. P. A., historiker, 51f
 Fredborg, Arvid, historiker, fil. dr, publicist, 202
 Fredrik I, sv. konung, 221
 Fredriksson, Carl, fabrikör, 210, 213
 Fries, Samuel, teol. dr, kyrkoherde, 37ff, 51, 53
 Fritz, Sven, ekonomihistoriker, prof., 238f
 Fryxell, Anders, historiker, prof., präst, skald, 84
 Frängsmyr, Carl, idé- & lärdomshistoriker, fil. dr, 92–96
 Frängsmyr, Tore, vetenskapshistoriker, prof., 89
 Fröding, Gustaf, skald, 19

 Gadolin, Johan, finl. kemist, fysiker, mineralog, prof., 138, 140
 Gahn, Johan Gottlieb, kemist, mineralog, 173f
 Gahrn, Lars, historiker, fil. dr, museiman, 110f
 (Galindo, Jean.) Se *Cronstedt, Jean*
 Gasser, Simon Peter, ty. nationalek., 87
 Geete, Robert, språkforskare, biblioteksman, 56
 Geijer, Arne, LO-ordf., 102, 119
 Geijer, Bengt Reinhold, kemist, mineralog, överdir., industriidkare, 139–143, 172f
 Geijer, Erik Gustaf, skald, historiker, prof., 7, 17, 57, 84, 177, 232
 Geijer, Herman, språkforskare, prof., 54
 George, Henry, am. ek., publicist, 192f
 Georgii, Emma, konstnär, 60
 Georgii, Evelyn, 60
 Gierow, Karl Ragnar, förf., 172
 Gidlöf, Leif, historiker, fil. lic., arkivråd, 221
 Gihl, Torsten, folkrättslär, prof., 201
 Gillberg, Jacob, kopparstickare, 223
 Goerdeler, Carl, ty. ämbetsman, politiker, 101f
 Goethe, Johann Wolfgang von, ty. diktare, ämbetsman, 182
 Gogol, Nikolaj, ry. förf., 178, 180
 Gottfarb, Ragnar, adv., 201
 Gottlund, Carl Axel, finl. folklorist, förf., 227
 Granberg, Per Adolf, publicist, boktryckare, statistiker, 227

 Grandien, Bo, förf., konsthistoriker, prof., 6, 8, 19f
 Grauers, Sven, historiker, prof., skolman, 86
 Grieg, Edvard, no. tonsättare, 5
 Grill, Erik, 188
 Gripenstedt, Johan August, politiker, riksdagsman, finansmin., 91
 Grundtvig, N. F. S., da. präst, förf., folkhögskoleman, 10f, 16
 Grönkvist, Gustaf, företagare, 208, 213
 Gude, Hans, no. landskapsmålare, prof., 13
 Gudenschwager, Johan Daniel, 222
 Guillou, Jan, förf., 81
 Gumælius, Gustaf Wilhelm, doc., präst, skald, riksdagsman, 232
 Gundulić, ragusansk skald, 178f, 183f
 Gustaf Vasa, sv. konung, 125f, 232
 Gustaf II Adolf, sv. konung, 47, 232
 Gustaf III, sv. konung, 91, 94, 96, 217, 219, 223ff, 232
 Gustaf IV Adolf, sv. konung, 223ff
 Gustaf V, sv. konung, 103, 116
 Gustaf VI Adolf, sv. konung, 116
 Gustafsson, Agne, statsvetare, univ.-lektor, politiker, 119
 Gustafsson, C. G., riksdagsman, 154
 Gustafsson, Sverker, statsvetare, prof., politiker, statssekr., 120
 Gustavsson, Sven, slavist, prof., 188
 Gyllenberg, Carl, kanslipres., 218
 Gyllenberg, Gustaf Fredrik, skald, ämbetsman, 93
 (Gyllensköld, Vilhelm Carlheim-) Se *Carlheim-Gyllensköld, Vilhelm*
 Gyllensten, Lars, läkare, prof., förf., 123
 Gyllenstierna, Christoffer, krigare, ämbetsman, 83
 Gyllenstierna, Johan, riksråd, ämbetsman, 84, 86
 Gårdlund, Torsten, nationalek., prof., 125
 Gödecke, Peter August, förf., pedagog, folkhögskoleman, 5–20
 Göransson, Bengt, politiker, statsråd, 120

 Habermas, Jürgen, ty. sociolog, filosof, 223
 Hakeher, Bernhard, fotograf, 6
 Hallman, Adolf, konstnär, förf., 105
 Hambro, Charles, britt. bankman, 101, 103
 Hammarskjöld, Agnes, 108
 Hammarskjöld, Dag, nationalek., doc., FN:s generalsekr., 107–110

- Hammar skjöld, Hjalmar, statsmin., landshövding, 108
- Hammar skjöld, Sten, 108
- Hammar skjöld, Åke, folkrättslär, diplomat, 108
- Hammer, Christian, no.-sv. samlare, juvelerare, 156, 158
- Hanner, Hans, psykolog, 133
(Hansson, Jenny Bergqvist.) Se *Bergqvist Hansson, Jenny*
- Hansson, Johan, bokförl., 190–205
- Hansson, Per Albin, politiker, statsmin., 116f, 200
- Hansson, Sigfrid, red., 199f
- Harald Hårfager, no. konung, 14
- Harnesk, Helena, historiker, 50, 52
- Haru 'n ar-Raschi'd, kalif, 42
- Hausmann, Johan Friedrich Ludwig, ty. geolog & mineralog, 140ff, 171f, 174
- Hazeliu s, Artur, kulturhistoriker, filolog, fil. dr, lärare, 19, 195
- Heckscher, Eli F., nationalek., ekonomihistoriker, prof., 89ff, 201
- Heckscher, Gunnar, statsvetare, prof., politiker, ambassadör, 201
- Hedlund, Henrik, tidningsman, 39
- Hedlund, Karl, 19
- Hedlund, S. A., tidningsman, politiker, 34, 36, 38f
- Heidenstam, Verner von, förf., 18ff, 196
- Helander, Sven, nationalek., prof., 201
- Hellberg, Mauritz, tidningsman, 50, 52
- Hellström Pär, litteraturforskare, doc., 107–110
- Henriques, Pontus, matematiker, prof., 133, 150–157, 165, 169f, 174
- Hermansson, Erik, tecknare, 117
- Hermelin, Carin, fredsaktivist, 236
- Hermelin, Honorin, rektor, 200, 236
- Herrstedt, Henry, 119
- Herzman-Ericson, Gurli, förf., 200, 202
- Hesselgren, Kerstin, yrkesinspektör, riksdagsledamot, 202, 236f
- Hesselman, Bengt, språkforskare, prof., 54, 62
- Hessler, Carl Arvid, statsvetare, prof., 118
- Heyman, Daniel, företagare, 206
- Hierta, Lars Johan, tidningsman, bokförl., 226
- Hill, Carl Johan Danielsson, matematiker, prof., 151, 156, 170
- Hippokrates, hellensk läkare, 92
- Hirn, Yrjö, finl. litteraturhistoriker, estetiker, prof., 169
- Hirsch, Axel, folkbildare, 192
- Hitler, Adolf, ty. rikskansler, 101, 113, 203
- Hjalmarson, Jarl, politiker, riksdagsman, 108, 116, 201
- Hobbes, Thomas, eng. filosof, 90
- Hobsbawn, Eric, britt. historiker, prof., 225
- Holloway Jr, J. K., am. ambassadråd, 201
- Holmberg, Arne, biblioteksman, 56f
- Holmqvist, O., teknikhistoriker, 133, 169, 171f, 174
- Holmström, Pontus, folkhögskoleman, rektor, 14
- Home, Henry, skotsk historisk förf., 94
- Horn, Gustaf, fältmarskalk, riksmarsk, 84
- Hornborg, Harald, finl.-sv. förf., 134, 169, 171
- Hornstedt, Claes Fredrik, läkare, 167
- Hugo, Victor, fra. förf., 182
- Hume, David, skotsk filosof, 90f, 95
- Håkansdotter, Gunilla (g. Bonde), 126
- Hårleman, Carl, arkitekt, överintendent, 217ff
- Hägerstrand, Olof, historiker, fil. dr, red., 87–92, 92–96, 104–107, 111–114, 115f, 217ff, 223–228
- Högborg, Olof, förf., 29
- Höjer, Axel, läkare, generaldir., 124, 202
- Höjer, Henrik, historiker, fil. dr, 225–228
- Höjer, Signe, förf., sjuksköterska, socialpolitiker, 236
- Ibsen, Henrik, no. förf., 5, 27
- Ihre, Johan, språkforskare, prof., 93
- Ingers, Enoch, historiker, 11, 20
- Ingvar, Sven, läkare, prof., 124
- Isaksson, Ulla, förf., 237
- Israelsson, Ragnhild, 200
- Jacobsson, Gunnar, slavist, prof., 177f, 188
- Janson, Kristofer, skolman, 16
- Jensen, Alfred, slavist, övers., journalist, 177–189
- Jenssen, Axel, no. förf., 71
- Johansson, Klara, litteraturkritiker, förf., 19
- Johansson, Stig-Åke, 73
- Johnson, J. A., biblioteksvaktm., 60
- Josephson, Ragnar, konsthistoriker, prof., förf., 201
- Julin, J., prost, 60
- Järta, Hans, politiker, ämbetsman, skriftst., 151, 227f
- Kaila, Eino, finl. filosof, prof., 112f

- Kalm, Pehr, finl. naturalhistoriker, ekonomiprof., 96
- Kant, Immanuel, ty. filosof, prof., 113
- Karl den store/Charlemagne, ty.-rom. kejsare, 42
- Karl XI, sv. konung, 83, 85ff
- Karl XII, sv. konung, 231, 233
- Karl XIII, sv. konung, 232f
- Karl XIV Johan, sv. konung, 26, 232, 234
- Karl XV, sv. konung, 232
- Karlfeldt, Erik Axel, skald, 19
- Karlsson, K. H., biblioteksman, PHT-red., 62
- Key, Ellen, förf., pedagog, 40, 60, 192ff, 196, 204
- Key, Viggo, 58
- Keyser, Jacob Rudolph, no. historiker, prof., 12, 14
- Kjellberg, Gerda, läkare, 194
- Kjellberg, Knut, läkare, folkbildare, 194, 197
- Kjellén, Rudolf, statsvetare, prof., 49
- Kjerulf, Halvdan, no. tonsättare, 13
- Klockhoff, Oscar, filolog, doc., lektor, 62
- Koberger, Anton, boktryckare, -utg., 58
- Koch, G. H. von, socialreformator, 192
- Kock, Karl Axel Lichnowsky K., 38
- Kollontaj, Alexandra, sov. amb., förf., 199
- Korda, Alexander, ung.-britt. filmproducent, 203
- Kristina, sv. drottning, 219
- Kropotkin, Pjotr, ry. naturforskare, revolutionär, anarkist, 194
- Kryger, Johan Fredric, ty.-sv. ämbetsman, skriftst., 89, 91, 96
- Kučera, Vladimir, tjeckoslov. minister, 202
- Kullberg, August, bankman, företagare, 206–215
- Kullberg, Josefine, 214
- Kullberg, Karl, företagare, 208, 212
- Kullberg-Mayer, Olof, dir., 214
- Kylander, Per, 59
- Kämpe, Alfred, förf., 194
- Köhler, Anna Margareta von, (g. Schwartz), 134
- Lagerbielke, Gustaf, landshövding, 207
- Lagercrantz, Olof, litteraturhistoriker, fil.dr, kritiker, chefred., förf., 114
- Lagerheim, Carl Erik, ämbetsman, 148
- Lagerlöf, Selma, förf., 19, 216
- Lamm, Martin, litteraturhistoriker, prof., 186, 198
- Lampa, Sven, folklivsforskare, doc., 54
- Landquist, John, litteraturforskare, kritiker, pedagog, prof., 19
- La Peyrère, 94
- Larsson, Carl, konstnär, 19
- Laxness, Halldór K., isl. förf., 216
- Lefrén, J. P., militäring., 174
- Lehmann, Jörgen, da.-sv. läkare, biokemist, prof., 124
- Leibniz, Gottfried Wilhelm von, ty. filosof, matematiker, polyhistor, 89
- Lermontov, Michail, ry. förf., 180
- Le Tonnelier, Louis Charles Auguste, fra. amb., 218
- Levertin, Oscar, skald, litteraturhistoriker, prof., 19, 187, 189
- Lidén, Arne, litteraturhistoriker, 19
- Lidforss, Bengt, botaniker, prof., publicist, 40f, 46
- Lidner, Bengt, skald, 108
- Lidner, Gurli, förf., 20
- Liedgren, Emil, hymnolog, lektor, 54
- Liljedahl, Ernst, officer, förf., 51f
- Liljensparre, Henric, polismästare, 224
- Lilliestam, Åke, fil. dr, biblioteksman, 118ff, 124f, 231ff
- Lindberg, Anders Gustaf, trädgårdsarb., 21
- Lindberg, Hilding, 49
- Lindberg, Maria/Maja, (g. Sandler), 26, 45, 49–53
- Lindberg, Otto Emil, språkforskare, prof., populär-filos. skriftst., 21–53
- Lindblom, Andreas, konsthistoriker, prof., 202
- Lindblom, Gerda, 202
- Lindblom, Jakob Axelsson, ärkebiskop, 58
- Linde, Ebbe, förf., 201
- Lindeberg, Anders, publicist, 26
- Lindeberg, Hilda, (g. Lindberg), 25f, 28f, 32, 35, 39, 45, 48
- Linder, Erik Hjalmar, litteraturhistoriker, fil. dr, tidningsman, 202, 237
- Lindgren, Astrid, förf., 201
- Lindgren, Torgny, förf., 72, 77
- Lindhagen, Anna, fredsaktivist, 236
- Lindhagen, Carl, jurist, politiker, riksdagsman, borgmäst., 194–197, 199f, 204f
- Lindhagen, Jenny, 198ff, 204
- Lindorm, Erik, förf., 51f
- Lindqvist, Herman, förf., 81
- Lindroth, Sten, idé- & lärdomshistoriker, prof., 174
- Lindström, Hans, litteraturhistoriker, doc., 53
- Linné, Carl von, naturforskare, prof., 232
- Linnström, Hjalmar, bokförl., bibliograf, 165, 175

Ljungberg, Carl Edvard, ämbetsman, statistiker, politiker, 227
 Ljunggren, August, nykterhetsman, 192
 Lohm, Johan, kornett, 86
 Lomm, Ante, 49
 Lorents, Maj, förf., 202
 Lorents, Yngve, historiker, fil. dr, publicist, 202
 Lovisa Ulrika, sv. drottning, 217, 221
 Ludvig XII, fra. konung, 223
 Lundell, Johan August, språkforskare, prof., 55
 Lundgren, Egon, konstnär., förf., 12
 Lundgren, Hjalmar, stadsbibliotekarie, 61
 Lundkvist, Artur, förf., 201
 Lundström, Beth, 200
 Luther, Martin, protestantisk reformator, 30
 Löffler, Frits, språkforskare, doc., 53
 Lönngren, Lennart, 188

 Machiavelli, Niccolò, ital. statsman, historiker, filosof, 90
 Mackay, Dorothy/"Doie", (g. Wallenberg), 102f, 104
 Magalotti, Lorenzo, florentinsk diplomat, förf., 62
 Magnusson, Lars, ekonomihistoriker, prof., 87–92
 Makings, Märta, (f. Biörklund, g. Hansson), 199, 204
 Malmberg, Bertil, förf., 47, 201
 Malmberg, Ernst, kapten, 58
 Malmström, August, konstnär, prof., 12
 Mark, Eva, (g. Bratt), 124
 Martinson, Harry, förf., 201
 Mawraki, Ana, grek. affärsinneh., 71
 Mesterton, Erik, biblioteksman, litteraturkritiker, övers., 108
 Mickiewicz, Adam, polsk skald, litteraturhistoriker, prof., 178
 Mirabeau d.ä., Honoré Gabriel Riqueti de, fra. ekonom, statsman, 91
 Mjöberg, Jöran, litteraturhistoriker, prof., förf., 19, 216
 Moberg, Carolina, piga, 21, 50
 Moberg, Vilhelm, förf., 201, 204
 Moe, Jørgen, no. förf., folklorist, präst, 13
 Molin, Björn, statsvetare, doc., politiker, statsråd, 119
 Molin, Johan Peter, skulptör, 232
 Moll, Rutger, tjänsteman, 109

Montelius, Agda, (f. Reuterskiöld), socialpolitiker, fredsaktivist, 236
 Montesquieu, Charles-Louis de Secondat, fra. förf., filosof, 91f, 95
 Munch, Peter Andreas, no. historiker, språkforskare, prof., 12, 14
 Munktel, Beda, husmamsell, 162f, 168
 Müntzing, Rikard, major, 61
 Myrdal, Alva, statsråd, 201
 Myrdal, Gunnar, nationalek., prof., statsråd, 201
 Myrén, Daniel, finl. prof., 227
 Månsson, Fabian, förf., riksdagsman, 124, 200
 Mörner, Axel, 56, 210
 Mörner, Louise, (g. Stenbock), 55, 58

 Napoleon Bonaparte, fra. kejsare, 227
 Neikter, Jacob Fredrik, kulturhistoriker, prof., 92–95
 Nerman, Birger, arkeolog, prof., 201
 Nerman, Ture, förf., 201, 204
 Nietzsche, Friedrich, ty. filosof, förf., 113
 Nikula, Oscar, finl. prof., rektor, 169, 171
 Nilsson, Ada, läkare, 194, 200, 236f
 Nilsson, Göran B., historiker, prof., 97ff, 238
 Nilsson, Ida, (g. Andræ), 228ff
 Nilsson, Magnus, byggm., 233
 Nilsson, Torbjörn, historiker, doc., 116ff
 Norberg, Ivar, biblioteksman, 57
 Nordenberg, Reidar, förf., 71–78
 Nordenberg, Soli, 72, 74f, 78
 Nordencrantz (Bachmanson), Anders, ekon. & pol. skriftst., 89ff
 Nordenskiöld, Otto, geolog, geograf, prof., forskningsresande, 52
 Nordenskiöld, Otto, fackföreningsman, radiochef, 119
 Nordenström, Henning, läkare, 58, 60
 Nordling, J. N., orientalist, prof., 34
 Nordlund, Bengt, journalist, 79–82
 Nordzell, Barbro, (f. Sohlman), 118
 Noreen, Adolf, språkforskare, prof., 55
 Norman, Olof, förlagstjänsteman, 197
 Norström, Vitalis, filosof, prof., 35f, 39f, 40, 44–48, 51ff
 Nyblom, Holger, 19
 Nystedt, Olle, präst, överhovpredikant, 52
 Nyström, Anton, läkare, folkbildare, 29
 Näslund, Anna Greta, förf., 231

- Odencrants, Gustaf, v. häradshövding, 61
 Oehlenschläger, Adam, da. diktare, 216
 Ohlin, Bertil, nationalek., prof, politiker, statsråd, 116f
 Olaus Magnus, kyrkoman, lärd, 92
 Olsson, Ulf, ekonomihistoriker, prof., 97ff, 99–104, 238
 Oscar II, sv. konung, 26
 Oscarsson, Ulla, historiker, 50, 52
 Owen, Samuel, mekaniker, 172
 Oxenstierna, Axel, rikskansler, 83
 Oxenstierna, Eva, 62
 Oxenstierna, Johan Gabriel, skald, ämbetsman, 92

 Paasikivi, Juhani, finl. läkare, 121
 Paasikivi, Juho Kusti, (f. Hellsten), finl. politiker, pres., 121
 Palm, August, socialistagitator, 29
 Palme, Olof (1884–1918), historiker, 62
 Palme, Olof (1927–1986), politiker, statsmin., 74, 118ff
 Palme, Sven Ulric, historiker, prof., förf., 62
 Paulson, Johannes, filolog, prof., högskolerektor, 38
 Pauw, Cornelius de, 94
 Pedersen, Lars, fogde, 126f
 Personné, John, biskop, 63
 Persson, Mats, idé- & lärdomshistoriker, fil. dr, 51f
 Peterson-Berger, Wilhelm, tonsättare, 19
 Petersson, Tom, ekonomihistoriker, fil. dr, 206–215, 238f
 Pethrus, Lewi, frikyrkopredikant, 200
 Philp, Clas Wilhelm de, löjtn., 134, 169
 Philp, Margareta Wilhelmina, (g. Schwartz), 134, 136f, 169
 Planck, Maria, biblioteksamanuens, 60
 Platen, Baltzar Bogislaus von, militär, statsråd, 148
 Platon, hellensk filosof, 113
 Pocock, John, britt. förf., 90
 Pontin, Magnus Martin af, medicinalråd, 148
 Poppius, Gabriel, ämbetsman, 153, 155
 Posse-Brázdova, Amelie, förf., 202, 235
 Proschwitz, Gunnar von, språkman, övers., 217ff
 Pufendorf, Samuel von, ty. jurist, historiker, 89f, 91
 Pusjkin, Aleksandr, ry. skald, 178, 180, 188

 Qvarnström, Carl Gustaf, skulptör, 231
 Qvist, Gunnar, historiker, prof., 167, 175

 Ranius, Allan, stiftsbibliotekarie, skriftst., 54–70
 Rehn, Jean Eric, arkitekt, grafiker, hovintendent, prof., 218
 Reinholdsson, Peter, historiker, fil. dr, 125ff
 Resjetar, serbisk slavist, 184
 Rhees, Rush, britt. filosof, 114
 Rhezelius, Johan, fornforskare, antikvarie, 62
 Richardt, Christian, da. förf., präst, 7
 Ridbäck, Irma, bibliotekarie, fil. kand., 228–231
 Ridderstad, Carl Fredrik, publicist, skald, romanförf., 143f, 154, 160, 162, 165, 172
 Rodell, Magnus, idé- & lärdomshistoriker, fil. dr, 231ff
 Roman, Johan Helmich, tonsättare, hovkapellmästare, 221
 Romdahl, Axel, L., konsthistoriker, prof., museiman, 58
 Roos, Anna Maria, lärare, förf., 19
 Rousseau, Jean-Jacques, schw.-fra. förf., pol. filosof, 90
 Rudbeck d.ä., Olof, läkare, prof., universitetsrektor, fornforskare, 92
 Rudberg, Inger, förf., 233ff
 Rudin, Waldemar, teolog, prof., 33
 Rumać, Mirko, kroatisk slavist, 184
 Runeberg, Edvard, finl. nationalek., förf., 91
 Russell, Bertrand, britt. filosof, förf., 198, 201
 Rydberg, Viktor, förf., tidningsman, prof., 12, 27, 31, 36, 41, 43, 51, 53, 182, 189
 Rydén, Sven, konstnär, tecknare, 77
 Rydh, Hanna, arkeolog, fil. dr, politiker, riksdagsledamot, 200
 Rynning, Erik, riksråd, 83
 Rystad, Göran, historiker, prof., 84–87

 Sager-Nelson, Olof, konstnär, 72, 77
 Samuelson, Jan, historiker, fil. dr, universitetslektor, 84
 Sandler, Johan, folkhögskolerektor, 45
 Sandler, Rickard, politiker, statsmin., 45, 49
 Sassoon, Siegfried, eng. poet, 108
 Scheffer, Carl Fredrik, diplomat, riksråd, 91
 Shelley, Percy Bysshe, eng. skald, 182
 Schelin, Gustav, kopparskrivare, 220
 Schiller, Friedrich von, ty. diktare, historiker, 40, 47
 Schiøtz, Eiler H., no. bibliograf, 20
 Schori, Pierre, politiker, statsråd, 119

- Schrøder, Ludvig, da. folkbildare, 45
 Schwartz, Claes, tekniker, lärare, 163–166, 168, 175
 Schwartz, Gustaf Magnus, fi.-sv. bergsing., prof., överdir., uppfinnare, frenolog, 133–176
 Schwartz, Marie Sophie/Maria Sofia, förf., 133ff, 137, 158, 168
 Schwartz, Peter, finl. rådman, sjömanshusdir., 134
 Schwartz, Rémy, 168
 Schwartz, Theodor, ing., 165f, 168, 175f
 Schück, Henrik, kulturhistoriker, prof., 181, 183, 185f, 189
 Sefström, Nils Gabriel, läkare, kemist, geolog, prof., 143, 154, 173
 Segerstedt, Torgny d.ä., religionsforskare, prof., publicist, chefred., 40
 Sennefelt, Karin, historiker, fil. dr, 219ff
 Seregard, Ingvar, fackföreningsman, 119
 Sergel, Johan Tobias, skulptör, 232
 Setterlind, Bo, förf., 81
 Shakespeare, William, eng. dramatiker, skald, 94 (Silverstolpe, Gunnar Westin.) Se *Westin Silverstolpe, Gunnar*.
 Simon, Erica, fra. historiker, 20
 Sjöberg, Bengt, överste, förf., 228–231
 Sjölander, Edvin, 126
 Sjölander, Martha Henriksdotter, 230f
 Sjöman, R. S., fotograf, 13
 Sjöström, Victor, filmregissör & skådespelare, 203, 205
 Skrivare, Erik, 126
 Skånberg, Tuve, teol. lic., fil. mag., politiker, riksdagsman, 125
 Smith, Adam, skotsk filosof, nationalek., prof., 88f, 91
 Snorre Sturlasson, isl. lärd, förf., 216
 Snow, C. P., britt. förf., fysiker, ämbetsman, 109
 Sofia Magdalena, sv. drott., 217
 Sohlman, August, publicist, 233
 Sohlman, Harald, tidningsman, 29
 Spångberg, Valfrid, tidningsman, 196
 Staaff, Karl, politiker, statsmin., 28f
 Stagnelius, Erik Johan, skald, 109
 Stats, Ludewich, kungl. livvakt, löjtn., 127
 Sten Sture d.ä., riksförest., 26
 Stenbock, Carl Magnus, fil. dr, stiftsbibliotekarie, 54–70
 Stenbock, Johan Gabriel, riksråd, 83
 Stenbock, Magnus, fältmarskalk, 62
 Stenbock, Magnus (f. 1911), 55
 Stenbock, Nikolai, fil. lic., 54
 Stenbock, Reinhold, kapten, 58
 Sterky, Anna, fredsaktivist, 236
 Stiernhielm, Georg, skald, ämbetsman, filosof, 108
 Stiernstedt, Georg, adv., 201
 Stiernstedt, Marika, förf., 196
 Stille, Arthur, historiker, prof., 60
 Stojanov, Z., bulg. talman, 185
 Stolpe, Birger, skriftst., journalist, 133–176
 Stolpe, Sven, litteraturhistoriker, fil. dr, förf., 109, 171
 Strindberg, August, förf., 7, 18ff, 23, 28, 53, 109, 196, 198, 203f
 Strzygowski, Joseph, 60
 Sträng, Gunnar, politiker, finansmin., 102
 Ström, Fredrik, publicist, 194
 Ström, Ingemar, biskop, förf., 202
 Stålhane, Bertil, elektroing., fil. lic., samhällsdebattör, 202
 Stårck, finl. tjärhovsinspektör, 152, 170
 Sundberg, Axel, bankman, 212
 Sundqvist, Alma, läkare, 194
 Svanlund, Gottfrid, bokhandlare, 61
 Svanström, Ragnar, bokförl., historiker, fil. lic., 202
 Swartz, Olof, naturforskare, prof., 145, 173
 Sundberg, Anton Niklas, ärkebiskop, 32
 Svarte Skåning, skånsk ätt, 126
 Svartz, Nanna, läkare, prof., 125
 Sydow, Anna von, (g. Wallenberg), 98
 Sylwan, Otto, litteratur- & pressforskare, prof., högskolerektor, 49, 187
 Säby, Gunnar, civilek., socionom, 21–53
 Säve, Carl, språkforskare, prof., 14
 Söderbaum, Henrik, kemist, prof., 143, 147–152, 169, 171–174
 Söderberg, Hjalmar, förf., 81, 104–107
 Söderblom, Nathan, ärkebiskop, 27, 30ff, 37, 52
 Söderquist, Olof, lektor, 62
 Taine, Hippolyte, fra. kritiker, historiker, prof., 184
 Tamm, Elisabet, fredsaktivist, 236f
 Tegnér, Alice, tonsättare, musiklärare, 19, 236
 Tegnér, Esaias, skald, biskop, 7, 13, 58, 109, 232, 234
 Tegnér d.y., Esaias, språkforskare, prof., 35f, 39, 41, 48, 51, 53

- Tessin, Carl Gustaf, statsman, överintendent, konstfrämjare, dagboks förf., 217ff
- Tessin d.y., Nicodemus, arkitekt, överintendent, kungl. råd, 217
- Tessin, Ulla, 217f
- Tham, Carl, politiker, statsråd, 120
- Thelin, Bengt, fil. dr, teol. lic., undervisningsråd, 107ff
- Thilman, Ernst Wilhelm, major, 134
- Thomasson, C.-G., skribent, 172
- Thorén, Fritz, förf., 201
- Thoursie, Ragnar, ämbetsman, förf., 115f
- Thulstrup, Åke, tidningsman, litteraturkritiker, 202
- Thunberg, Torsten, fysiolog, prof., 124
- Thunholm, Lars-Erik, bankdir., 104
- Tidemand, Adolph, no. konstnär, 13
- Tigerschiöld, Herbert, överbibliotekarie, 109
- Tidefelt, Sune, fackföreningsman, 119
- Tingsten, Herbert, statsvetare, prof., publicist, chefred., 200f
- Tolstoj, Lev, ry. förf., 180, 188
- Torbiörnsson, Tore, lingvist, prof., skolman, 55
- Torgny lagman, 9
- Trolle, Alice, 60
- Tunström, Göran, förf., 71–78
- Turing, Alan, britt. matematiker, logiker, 113
- Ullenhag, Kersti, ekonomihistoriker, prof., 99–104
- Ulvros, Eva Helen, historiker, fil. dr, 233ff
- Undén, Östen, folkrättslär, prof., utrikesmin., 117
- Vabot, John M., am. amb., 201
- Wachtmeister, Bleckert, generalöjtn., 86
- Waern-Bugge, Elisabet, fredsaktivist, 236
- Vahlberg, Victor, mejerihandlare, 207f, 210
- Wahlström, Lydia, historiker, fil. dr, pedagog, förf., 236
- Waldenström, Jan, läkare, prof., 109f
- Wallberg, Evabritta, historiker, fil. lic., 216, 235ff
- Wallenberg, André Oscar, bankman, politiker, publicist, 97ff, 238
- Wallenberg, Knut Agathon, bankman, 98
- Wallenberg, Ann-Marie, (f. 1929), 103
- Wallenberg, Jacob (1892–1980), finansman, 99–103
- Wallenberg, Jacob, (f. 1956), finansman, 104
- Wallenberg, Marc (1924–1971), finansman, 102ff
- Wallenberg, Marcus (1864–1943), finansman, 99
- Wallenberg, Marcus (1899–1982), finansman, 99–104, 238
- Wallenberg, Marcus "Husky" (f. 1956), 103
- Wallenberg, Peter (f. 1926), finansman, 102f
- Wallin, Johan Olof, biskop, psalmdiktare, 232
- Waltari, Mika, finl. förf., 113
- Warburg, Karl, konst- litteraturhistoriker, prof., 31, 38, 53
- Wargentin, Pehr Wilhelm, astronom, statistiker, 226
- Wavrinsky, Edvard, nykterhetsman, 192
- Vegesack, Thomas von, förlagsman litteraturskribent, 88
- Wehtje, Olga, (g. Wallenberg), 103
- Weibull, Lauritz, historiker, prof., 125
- Weibull, Lisa, 125
- Velde, Einar van de, adv., 201
- Vennerström, Ivar, politiker, riksdagsman, statsråd, 200
- Vennerström, Loa, 200
- Wergeland, Henrik, no. förf., 13
- Wessén, Elias, språkforskare, prof., 61
- Westin Silverstolpe, Gunnar, nationalek., prof., 202
- Westling, Håkan, läkare, prof., universitetsrektor, 124f
- Westman, Henric, kapten, 61, 63
- Westman, K. G., rätthistoriker, prof., politiker, statsråd, 57–61, 63
- Whitlock, Anna, pedagog, fredsaktivist, 236
- Wicksell, Knut, nationalek, prof., 33f, 51, 53, 197
- Widegren, Matilda, fredsaktivist, 236
- Wieselgren, Harald, biblioteksman, skriftst., 233
- Wigforss, Ernst, politiker, finansmin., 196
- Wijkaurin, Gustava Fredrika, 140, 162, 171
- Wijkaurin, Pehr Christian, räntmästare, 140, 162, 171
- Wijkström, Olle, dir., 100
- Wiklund, Karl Bernhard, språkforskare, etnolog, prof., 54
- Wikner, Pontus, filosof, prof., 7, 25, 31
- Viktoria, sv. drottning, 237
- Vinde, Victor, tidnings- & radioman, 202
- Wirsén, Carl David af, skald, 7
- Wirsén, Gustaf Fredrik, ämbetsman, statsman, 151
- Wirth, Michael, litteraturvetare, doktorand, bibliotekarie, 177–189
- Wittgenstein, Ludwig, österrik.-britt. filosof, prof., 113f

Wolff, Christian von, ty. filosof, matematiker, 89
 Voltarie, François de, fra. filosof, förf., 94
 Wrangel, Wilhelm Gustav, 220
 Vrchlický, Jaroslav, tjeck. diktare, 181–184, 186ff
 Wrede, Fabian Jakob, militär, fysiker, kabinettsskamarherre, 154
 Wright, Elisabeth von, (f. von Troil), 113
 Wright, Georg Henrik von, finl. filosof, prof., förf.,
 III–II4
 Wright, Ragni von, (f. Alfthan), 112
 Wright, Tor von, industriman, 112
 Wählin, Lars, överbibliotekarie, 49
 Wählin, Lars P., kyrkoherde, 234
 Wägner, Elin, förf., 236f
 Wöhler, Friedrich, ty. kemist, prof., 173

Zachrisson, Waldemar, boktr., 185
 Zetterstéen, K. V., orientalist, prof., 51, 53, 55
 Zorn, Anders, konstnär, 19
 Zweigbergk, Otto von, publicist, chefred., riksdagsman, 194
 Åberg, Alf, historiker, prof., arkivman, 87, 220f
 Ågren Kurt, historiker, doc., 84
 Åkerman, Joachim, kemist, prof., 151f, 156
 Österberg, Carin, förf., 197
 Östergren, Olof, språkforskare, doc., 54

Meddelande angående Personhistoriska samfundets årsmöte 2002

Personhistoriska samfundets årsmöte ägde rum i Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek i Stockholm den 23 april 2002. På revisorernas förslag beviljades styrelsen ansvarsfrihet för 2001 års förvaltning. Till ordförande omvaldes f. landsarkivarien Lars Rumar. Till styrelseledamöter omvaldes fil. dr Björn Asker, fil. dr Lars Ericson, fil. dr Olof Hägerstrand, professor Bo Lindberg, fil. lic. Evabritta Wallberg, fil. dr Lars Wikström, fil. kand. Magnus Åberg samt fil. kand. Lena Ånimmer. Till ny ledamot av styrelsen efter fil. dr Björn Gäfvert, vilken undanbett sig omval, valdes fil. lic. Folke Sandgren. Björn Asker och Lena Ånimmer valdes att jämte ordföranden och redaktören ingå i redaktionsutskottet för *Personhistorisk tidskrift*. Till revisorer omvaldes kanslichefen Björn Bergman och fil. lic. Lars-Olof Skoglund. Till revisorssuppleant omvaldes fil. dr Andreas Tjerneld. Årsmötet antog även ny stadga för Samfundet (se nedan) samt beslöt på förslag av styrelsen avskaffa Personhistoriska samfundets stipendium för framstående personhistorisk forskning, främst av ekonomiska skäl.

Efter årsmötet höll professorn i grekiska, författaren, essäisten, översättaren och reseledaren m.m. Sture Linér, ett mycket uppskattat föredrag på temat "Människor jag mött".

Vid styrelsens konstituerande sammanträde samma dag utsågs Olof Hägerstrand till redaktör för Samfundets publikationer, Magnus Åberg till Samfundets skattmästare samt Lena Ånimmer till dess sekreterare.

Kommentar angående

Personhistoriska samfundets nya stadgar

Vid årsmötet den 23 april 2002 antog Personhistoriska samfundet enhälligt en ny stadga. För att denna skulle bli giltig krävdes två på varandra följande föreningsstämmor. Den nya stadgan fastställdes slutgiltigt vid en extra föreningsstämma den 23 maj 2002.

Det främsta skälet till beslutet var att den gamla stadgan – ännu ganska präglad av den som antogs vid Samfundets bildande 1876 – inte längre kunde anses motsvara de formella krav som man måste ställa på en föreningsstadga av idag. En föråldrad bestämmelse, som man måste ändra på, gällde exempelvis medlemskapet. Sekreteraren kunde, om han eller hon ansåg att ”särskilda skäl förelåg”, underställa en medlemsansökan styrelsens beslut. En sådan möjlig inskränkning i möjligheten att bli medlem kunde, även om den kan synas obetydlig, vara ett hinder för Samfundet att skatte-mässigt bli behandlat som ideell förening. För detta krävs nämligen oinskränkt öppet medlemskap. Inskränkningen skulle kunna äventyra den skattebefrielse som gäller för ideella föreningar och som är så viktig för Personhistoriska samfundets ekonomi.

I tidigare stadgor saknades en fastställd ordning för årsmöten. Detta bör en stadga innehålla. Vid årsmötena har det inte utsetts någon valberedning och Samfundet har inte haft någon vice ordförande. Detta har ändrats på. I den nya stadgan har också införts bestämmelser om när styrelsen är beslutsför och om hur Samfundets firma skall tecknas.

En viktigt förändring har införts i ändamålsparagrafen (§ 1). Dess gamla lydelse var: ”Samfundet är en vetenskaplig förening, som har till ändamål att väcka och underhålla intresset för personhistorisk och biografisk forskning”. Samfundets huvuduppgift har, som bekant, varit att utge *Personhistorisk tidskrift* – Sveriges äldsta ännu utkommande tidskrift på det historiska området. Under de senaste decennierna har de personhistoriska inslagen i denna tidskrift blivit alltmer dominerande, medan släkthistoria minskat i betydelse. Stadgeändringen kan i det perspektivet ses som en kodifiering av en utveckling som redan pågått en längre tid.

Väsentliga ändringar i omvärlden motiverar också ändringen av ändamålsparagrafen. Sedan Samfundet tillkom 1876 har livskraftiga föreningar inriktade på genealogi och släkthistoria tillkommit. De utger tidskrifter som med tiden blivit alltmer omfattande och kvalificerade. En renodling av Personhistoriska samfundets speciella roll har mot den bakgrunden framstått som alltmer angelägen. Renodlingen motiveras också av intressanta och positiva förändringar i forskarvärlden. Biografi och personhistoria var under 1960- och 1970-talen förbisedda, nästan ringaktade, områden inom de flesta universitetsdiscipliner. Idag är detta förändrat. Intresset är stort, många böcker och avhandlingar ges ut och en livlig debatt förs om biografins och personhistoriens metoder och uppgifter. Det finns

all anledning för Personhistoriska samfundet att markera sig som den viktiga aktör i denna nya forskarvärld som det bör vara. I någon mån kan detta innebära att Samfundet frigör sig från den ursprungliga, ibland något ensidiga, anknytningen till ämnet historia. Personhistoria är i sann mening en tvärvetenskaplig disciplin, och detta bör också komma till uttryck i Samfundets verksamhet.

Lars Rumar
Ordförande

Stadgar för Personhistoriska samfundet

antagna den 23 maj 2002

Samfundet stiftades den 25 mars 1876 under namn av Svenska Autografsällskapet.

Syfte

§ 1

Samfundet är en vetenskaplig förening, som har till ändamål att väcka och underhålla intresset för personhistorisk och biografisk forskning. Samfundet utger *Personhistorisk tidskrift* innehållande uppsatser, recensioner m.m., som ligger inom området för Samfundets verksamhet, samt i den utsträckning så befinnes lämpligt, en särskild skriftserie.

Medlemmar

§ 2

Samfundets medlemmar utgörs av enskilda personer samt företag, organisationer och institutioner med intresse för personhistoria. Till hedersmedlem kallar Samfundet, på styrelsens förslag, person som gjort sig särskilt förtjänt om Samfundet och dess syften.

Årsmöte och extra medlemsmöten

§ 3

Årsmötet skall hållas före maj månads utgång. Styrelsen kan vid behov kalla till extra medlemsmöten. Kallelse till årsmötet och extra medlemsmöten skall utskickas minst 14 dagar i förväg.

§ 4

Samfundets möten öppnas av ordföranden, vice ordföranden eller den som styrelsen annars utser. Vid årsmötet skall följande ärenden behandlas:

- a) val av ordförande, sekreterare och två justeringsmän för mötet
- b) mötets behöriga utlysande
- c) styrelsens verksamhetsberättelse
- d) revisorernas berättelse
- e) fastställande av balans- och resultaträkning
- f) frågan om ansvarsfrihet för styrelsen
- g) fastställande av årsavgift
- h) val av ordförande och vice ordförande
- i) val av övriga styrelseledamöter
- j) val av ledamöter i redaktionsutskottet
- k) val av två revisorer och en revisorssuppleant
- l) val av valberedning
- m) övriga frågor

Protokoll skall föras över förhandlingarna. Vid votering har varje närvarande medlem en röst oberoende av om medlemmen utgörs av företag, organisation, institution eller enskild person. Beslut fattas, utom när det gäller Samfundets upplösning eller stadgeändring (§ 10), med enkel majoritet. Beslut sker öppet om medlem ej påkallar sluten omröstning. Vid lika röstetal har ordföranden utslagsröst.

Valberedning

§ 5

Valberedningen väljs av årsmötet och skall bestå av tre ledamöter, varav en sammankallande.

Styrelse

§ 6

Samfundets angelägenheter ombesörjes av en styrelse bestående av minst fem ledamöter. Styrelsen väljs av årsmötet på förslag av valberedningen. Mandatperioden omfattar tiden från det årsmöte då valet sker till nästa ordinarie årsmöte. Styrelsen är beslutsför när minst hälften av ledamöterna är närvarande.

§ 7

Styrelsen utser inom sig redaktör för Samfundets publikationer, sekreterare samt skattmästare. Styrelsen äger rätt att besluta om arvoden.

§ 8

Utgivandet av Samfundets publikationer ombesörjes av ett redaktionsutskott bestående av minst tre ledamöter, som på styrelsens förslag tillsätts av årsmötet. Ordföranden och redaktören skall vara medlemmar av redaktionsutskottet.

§ 9

Styrelsen förvaltar Samfundets medel. Samfundets firma tecknas av skattmästaren. För utgifter överstigande ett belopp som fastställs av styrelsen tecknas firma av ordföranden och skattmästaren gemensamt.

Samfundets verksamhetsår omfattar kalenderåret. Senast en månad före årsmötet skall föregående års protokoll, räkenskaper samt verksamhetsberättelse överlämnas till revisorerna.

Ändringar av stadgarna, Samfundets upplösning

§ 10

Beslut om ändring av dessa stadgar eller upplösning av Samfundet fattas av två på varandra följande möten, av vilka det ena skall vara ordinarie årsmöte. Vid båda mötena skall minst två tredjedelar av de närvarande vara ense om beslutet. I händelse av Samfundets upplösning skall dess penningmedel disponeras i överensstämmelse med Samfundets uppgift.

Artiklar

<i>Birger Stolpe</i>	Gustaf Magnus Schwartz.	133
<i>Michael Wirth</i>	Alfred Jensen.	177
<i>Rune Bokholm</i>	Förlag och debatt: Om Jenny Bergqvist Hansson.	190
<i>Tom Petersson</i>	August Kullberg.	206

Recensioner

<i>Jöran Mjöberg</i>	Kvinnoöden i vikingatid.	216
<i>Gunnar von Proschwitz</i>	Carl Gustaf Tessin i Paris.	217
<i>Karin Sennelfelt</i>	Den politiska sjukan.	219
<i>Britta Bengtsson</i>	1751 års män.	221
<i>Mikael Alm</i>	Kungsord i elfte timmen.	223
<i>Henrik Höjer</i>	Svenska siffror.	225
<i>Bengt Sjöberg</i>	Prästsläkten André.	228
<i>Bengt Sjöberg</i>	Rötter i Anundsjö.	230
<i>Magnus Rodell</i>	Att gjuta en nation.	231
<i>Inger Rudberg</i>	Söta Louise och ollonfläsk.	233
<i>Irene Andersson</i>	Kvinnor mot krig.	235
<i>Sven Fritz</i>	Olof Burenstam.	238